

5944

ПРОФ. МІСЛЮЧЕВСЬКИЙ

КУРС
РОСІЙСЬКОЇ
ІСТОРІЇ

ПРОФ. В. КЛЮЧЕВСЬКИЙ

9/47

4359

КУРС РОСІЙСЬКОЇ ІСТОРІЇ

ЧАСТИНА

III

ПЕРЕКЛАД З РОСІЙСЬКОГО
ПЕРЕВИДАННЯ СОЦЕКГІЗА

5944

ВИДАВНИЦТВО
< РАДЯНСЬКА ШКОЛА >
1939

Третій том „Курсу російської історії“ Ключевського охоплює період XVII ст.— від „смути“ до Петра I. 3-й том передруковано з першого видання, редагованого автором.

Науковий апарат складений Ю. В. Готьє.

Редактор *Й. М. Дубинський*
Літредактор *А. С. Дорошенко*

Техредактор *Н. К. Волкова*
Коректор *М. Степняк*

Радникола". Рукопис № 1094 (історія). Уповн. Головліту № 4154. Зам. № 3326. Тираж 8.200.
Пап. арк. 10²/₁₆. Друк. арк. 20²/₁₆. Обл.- авт. арк. 20,59. Формат пап. 60 x 92¹/₁₆. В 1 пап.
арк. 92.000 літер. Здано на виробництво 14/IV 1939 р. Підписано до друку 29/VIII 1939 р.
Ціна книги 3 крб. 30 коп. Оправа 1 крб. 50 коп.

Книжкова фабрика видавництва „Радянська школа“ ім. Г. І. Петровського. Харків.

Якщо в цій книжці будуть дефекти, просимо повернути її для заміни на адрес:
Книжковій фабриці ім. Г. І. Петровського. Харків, вул. К. Маркса, № 1.

ЛЕКЦІЯ ХЛІ

Погляд на IV період російської історії.— Головні факти періоду.— Видимі суперечності у співвідношенні цих фактів.— Вплив зовнішньої політики на внутрішнє життя держави.— Хід справ у IV періоді в зв'язку з цим впливом.— Держава і політична свідомість суспільства.— Початок смути.— Кінець династії.— Цар Федір і Борис Годунов.— Приводи до смути.— Самозванство.

Ми спинились перед IV періодом нашої історії, останнім періодом, доступним вивченню на всьому своєму протязі. Під цим періодом я розумію час з початку XVII ст. до початку царювання імператора Олександра II (1613 — 1855 рр.). Відправним моментом у цьому періоді можна прийняти рік вступу на престол першого царя нової династії. Смутна епоха самозванців є перехідним часом на рубежі двох суміжних періодів, будучи зв'язана з попереднім своїми причинами, з наступним своїми наслідками.

Цей період має для нас особливий інтерес. Це не просто історичний період, а цілий ланцюг епох, крізь який проходить ряд важливих фактів, що становлять глибоку основу сучасного складу нашого життя,— основу, яка, правда, розкладається, але ще незамінена. Це, повторю, не один з періодів нашої історії: це — вся наша *нова історія*. В поняттях і відносинах, що утворюються в ці 2½ століття, помічаємо ранні зародки ідей, які близькі нашій свідомості, спостерігаємо зав'язку порядків, що були першими суспільними вражіннями людей мого віку. Вивчаючи явища цього періоду, почуваш, що чим далі, тим більше входиш у галузь автобіографії, підступаєш до вивчення самого себе, свого власного духовного змісту, наскільки він зв'язаний з минулим нашої батьківщини. Все це і напружує увагу і застерігає думку від захоплень. Зобов'язані у всьому бути щирими шукачами істини, ми найменше

можемо манити самих себе, коли хочемо виміряти свій історичний ріст, визначити свою суспільну зрілість.

Переходжу до переліку явищ виучуваного періоду; але спершу оглянемося ще раз на вивчені віки нашої історії, уявимо собі її хід у короткій схемі. Ми вже знаємо, що форми політичного побуту, які виникали в нас до кінця XVI ст., складались у тісному зв'язку з географічним розміщенням населення. Московська держава була створена руським населенням, що зосередилось в самій середині східно-європейської рівнини, в гідрографічному її вузлі, в області верхньої Волги, і утворило тут великоруське плем'я. В цій державі під рукою Калитинового роду великоруське плем'я і об'єдналось як політична народність. Московський государ правив об'єднаною Великоросією з допомогою московського боярства, яке складалося з старовинних московських боярських родів, з колишніх удільних князів і їх бояр. Державний порядок все рішучіше переходив на основу *тягла*, примусової розкладки спеціальних державних повинностей між класами суспільства. Однак при цій розкладці селянська праця, що була головною продуктивною силою країни, залишалась ще по закону вільною, хоч на ділі значна частина селянського населення входила вже в боргову залежність від землевласників, яка загрожувала їй законною кріпосною неволею.

З другого десятиліття XVII ст. нашої історії послідовно виступає ряд нових фактів, які помітно відрізняють наступний час від попереднього. Поперше, на московському престолі сідає нова династія. Далі, ця династія діє на поприщі, яке все більше розширюється. Державна територія, що до того була в межах первісного розселення великоруського племені, тепер переходить далеко за ці межі і поступово вбирає в себе всю руську рівнину, поширюючись як до географічних її границь, так майже всюди до меж руської людності. До складу Руської держави поступово входять Русь Мала, Біла і, нарешті, Новоросія— новий руський край, що утворився шляхом колонізації у південноруських степах. Розкинувшись від берегів морів Білого і Балтійського до Чорного і Каспійського, до Уральського і Кавказького хребтів, територія держави сягав далеко за Кавказький хребет на півдні, за Урал і Каспій на сході. Разом з тим відбувається важлива зміна і у внутрішньому устрої держави: пліч-о-пліч з новою династією стає і йде новий правлячий клас. Старе боярство поступово розсипається, дрібнішаючи генеалогічно і хирючи економічно, а з його зникненням занепадають

і ті політичні відносини, які раніше в силу звичаю стримували верховну владу. На його місце на чолі суспільства стає новий клас — *дворянство*, що склалося з колишніх столичних і провінціальних служилих людей, і в його строкатій, різnorodній масі розчиняється рідіюче боярство. Тим часом, раніш закладена основа політичного ладу, класова розкладка повинностей, зміцнюється, перетворюючи суспільні класи у відособлені сословія, і навіть поступово, особливо за царювання Петра Великого, розширюється, ускладнюючи зростаючий запас спеціальних повинностей новими тягарями, що падали на окремі класи. Серед цього безперервного напруження народних сил остаточно гине і свобода селянської праці: володільницькі селяни потрапляють у кріпосну неволю, і сама ця неволя стає новою спеціальною державною повинністю, що падає на цей клас. Але обмежувана політично, народна праця розширюється економічно: до колишньої сільсько-господарської експлуатації країни тепер прилучається і промислова її розробка; поруч із землеробством, що залишається головною продуктивною силою держави, з'являється із зростаючим значенням у народному господарстві і промисловість обробна, заводсько-фабрична, що піднімає незаймані до того природні багатства країни.

Такі головні нові факти, що виявляються в періоді, який ми вивчатимемо: це — нова династія, нові кордони державної території, новий устрій суспільства з новим правлячим класом на чолі, новий склад народного господарства. Співвідношення цих фактів може викликати здивовання. В них на перший погляд легко помітити дві паралельні течії: 1) *до половини XIX ст. зовнішнє територіальне розширення держави іде в обернено-пропорційному відношенні до розвитку внутрішньої свободи народу*; 2) *політичне становище трудящих класів встановлюється в обернено-пропорційному відношенні до економічної продуктивності їх праці*, тобто ця праця стає тим менш вільною, чим більше стає продуктивною. Відношення народного господарства до соціального ладу народу, що відкривається у другому процесі, суперечить нашому звичайному уявленню про зв'язок продуктивності народної праці з його свободою. Ми звикли вважати, що рабська праця не може рівнятися в енергії з працею вільною і що трудова сила не може розвиватись на шкоду правовому становищу трудящих класів. Ця економічна суперечність ще загострюється політичною. Зіставляючи психологію народів з життям окремих людей, ми звикли

їх співвідношення

думати, що в міру посилення масової, як і індивідуальної, діяльності і в міру розширення її поприща в масах, як і в окремих людях, піднімається свідомість своєї сили, а ця свідомість — джерело почуття політичної волі. Вплив територіального розширення держави на відношення державної влади до суспільства, що відкривається в нашій історії, не виправдує і цієї думки: у нас в міру розширення території разом з ростом зовнішньої сили народу все більше обмежувалась його внутрішня свобода. Напруження народної діяльності глушило в народі його сили, на дедалі ширшому від завоювань поприщі збільшувався розмах влади, але зменшувалась підймальна сила народного духу. Зовнішні успіхи нової Росії нагадують політ птаха, якого вихор несе і підкидає не в міру сили його крил. З обома вказаними суперечностями зв'язана третя. Я щойно сказав про поглинання московського боярства дворянством. Закон 1682 р., що скасував місництво, закріпив це поглинання, формально зрівняв обидва служилі класи по службі. Боярство, аристократія породи, було правлячим класом. Скасування місництва — це перший крок на шляху до демократизації управління. Але на цьому рух не припинився: за першим кроком ішли дальші. В епоху Петра старе московське дворянство «по отечеству» поповнюється з усіх верств суспільства, навіть з іноземців, людьми різних чинів, не тільки «білих» нетяглих, але й чорних тяглих, навіть холопами, які піднімались вислугою: табель про ранги 1722 р. широко розкриває цим «різничинцям» службові двері в «краще старше дворянство». Можна було б сподіватись, що вся ця соціальна перетасовка пануючого класу поведе до демократичного зрівняння суспільства. Але хиріючи генеалогічно, правлячий клас непомірно вбирався в силу політично: облагороджені різничинці діставали особисті і громадські права, яких не мало старе родовите боярство. Помістя стали власністю дворянства, селяни його кріпаками; за Петра III з сословія знята була обов'язкова служба; за Катерини II воно дістало новий корпоративний устрій з сословним самоуправлінням, з широкою участю в місцевому управлінні і суді і з правом «робити подання і скарги» самій верхній владі; за Миколи I ця перевага розширена була правом дворянських зборів робити владі подання і про потреби всіх інших класів місцевого суспільства. Разом з такими сословними надбаннями росла і політична сила сословія. Вже в XVII ст. московський уряд починає правити суспільством за допомогою дворянства, а в XVIII ст. це

дворянство саме намагається правити суспільством за допомогою уряду. Але політичний принцип, під фірмою якого воно хотіло владувати, перегнув його по-своєму: в XIX ст. дворянство прибудоване було до чиновництва як його найплідніший розсадник, і в половині цього століття Росія управлялась не аристократією і не демократією, а бюрократією, тобто діючою поза суспільством і позбавленою всякого соціального обличчя купюю фізичних осіб різноманітного походження, об'єднаних тільки чинонадаванням. Отже, *демократизація* управління супроводилась посиленням соціальної нерівності і дрібності. Ця соціальна нерівність ще посилювалась моральним відчуженням правлячого класу від керованої маси. Кажуть, культура зближує людей, зрівнює суспільство. У нас було не зовсім так. Стосунки з Західною Європою, що дедалі посилювались, приносили до нас ідеї, звичаї, знання, багато культури; але цей приплив ковзав по верхівках суспільства, осідаючи на дно частковими реформами, більш-менш обережними і марними. Освіта стала сословною монополією панів, до якої не могло без небезпеки для держави доторкатись неосвічене простоароддя, поки не просвітиться. Наприкінці XVII ст. люди, що задумали заснувати в Москві академію, перше в нас вище училище, вважали можливим відкрити доступ в неї «всякого чину, сану і віку людям» без застережень. Через півтораєста років, за Миколи I, секретний комітет графа Кочубея, на який покладено було чисто реформне доручення, рішуче висловився за приводу самогубства двірської людини, яка вчилася живопису, що шкідливо допускати кріпаків «в такі училища, де вони привчаються до роду життя, до напряму думок і понять, що не відповідають їх станові».

Викладені три процеси, що сповнені таких суперечностей і захоплюють усі головні явища періоду, не були *аномаліями*, запереченням історичної закономірності: назвемо їх краще історичними *антиноміями*, винятками з правил історичного життя, витворами своєрідного місцевого складу умов, який, проте, раз утворившись, в наступному своєму діянні підлягає уже загальним законам людського життя, як організм з розладною нервовою системою функціонує за загальними нормами органічного життя, тільки породжує відповідні до свого розладнання ненормальні явища.

З'ясування цих антиномій нашої нової історії треба шукати в тому відношенні, яке встановлювалось у нас між державними потребами і народними засобами для їх задоволення. Коли перед європейською державою стають

Зовнішня
політика і
внутрішнє
життя

нові і важкі завдання, вона шукає нових засобів у своєму народі і звичайно їх знаходить, бо європейський народ, живучи нормальним, послідовним життям, вільно працюючи і роздумуючи, без особливої натуги віддає на допомогу своїй державі зарані заготовлений лишок своєї праці і надмір думки, — лишок праці у вигляді посиленних податків, надмір думки в особі підготовлених, умілих і сумлінних державних діячів. Вся справа в тому, що в такому народі культурна робота ведеться незрими і невлотими, але дружними зусиллями окремих осіб і приватних спілок незалежно від держави і звичайно запобігає його потребам. У нас справа йшла в зворотному порядку. Коли цар Михаїл, сівши на розорене царство, через посередництво земського собору звернувся до землі по допомогу, він зустрів в земських представниках, які обрали його, відданих і покірних підданих, але не знайшов у них ні придатних співробітників, ні спроможних платників. Тоді пробудилась думка про необхідність і засоби підготовки тих і других, про те, як добуваються і ділки і гроші там, де того й другого багато; тоді московські купці заговорили перед урядом про користь іноземців, які можуть дати «жормління», заробіток бідним руським людям, навчивши їх своїх майстерств і промислів. Відтоді не раз повторювалось одноманітне явище. Держава заплутувалась у труднощах, що народжувались; уряд, який звичайно їх не передбачав і не запобігав їм, починав шукати в суспільстві ідей і людей, які виручили б його, і, не знаходячи ні тих, ні других, змушений був звертатись до Заходу, де бачив старий і складний культурний прилад, що виготовляв і людей і ідеї, спішно викликав звідти майстрів і вчених, які завели б щось подібне і в нас, нашвидку будували фабрики і засновували школи, куди заганяв учнів. Але державна нужда не терпіла відстрочки, не ждала, поки загнані школярі довчать свої букварі, і задовольняти її доводилось, так би мовити, сировиною, примусовими жертвами, що підривали народний добробут і обмежували громадську свободу. Державні вимоги, до неможливості напружуючи народні сили, не піднімали їх, а тільки виснажували: освіта по казенній потребі, а не з внутрішньої потреби, давала недорідні, мерзлі плоди, і ці випадочні пориви до освіти породжували у підростаючих поколіннях тільки нудьгу і огиду до науки, як до рекрутської повинності. Народна освіта набрала характеру урядового замовлення або казенної поставки підлітків для виучки за певною програмою. Засновувались дорогі дворянські кадетські кор-

пуси, інженерні школи, виховні товариства для благородних і міщанських дівчат, академії мистецтв, гімназії, розводились в панських теплицях тропічні рослини, але протягом двох століть не відкрили жодної чисто народної загальноосвітньої або землеробської школи. Нова Європеїзована Росія протягом чотирьох - п'яти поколінь була Росією гвардійських казарм, урядових канцелярій і панських садіб: останні проводили в перші і в другі за допомогою легкої перегонки в доморослих школах або екзотичних пансіонах своїх недорослей, а замість них одержували звідти відставних бригадирів з мундиром. Видаваючи з населення таким способом потрібних ділків, держава укорінювала в суспільстві грубо утилітарний погляд на науку, як шлях до чинів і хабарів, і разом із тим формувала з верхніх класів, найбільше з дворянства, нову служилу касту, відірвану від народу сословними і чиновними перевагами і забобонами, а ще більше службовими злочинами. Так сталося, що розширення державної території, напружуючи не в міру і виснажуючи народні засоби, тільки посилювало державну владу, не підносячи народної самосвідомості, вштовхувало до складу управління нові демократичніші елементи і при цьому загострювало нерівність і розбрат суспільного складу, ускладнювало народногосподарську працю новими виробництвами, збагачуючи не народ, а казну і окремих підприємців, і разом з тим припинувало політично трудящі класи. Всі ці неправильності мали одно спільне джерело — *неприродне відношення зовнішньої політики держави до внутрішнього росту народу*: народні сили в своєму розвитку відставали від завдань, що ставали перед державою в наслідок її прискороного зовнішнього росту, духовна робота народу не встигала за матеріальною діяльністю держави. Держава пухла, а народ хирів.

Навряд в історії якоїнебудь іншої країни вплив міжнародного становища держави на її внутрішній лад був могутніший і ні в який період нашої історії він не виявлявся так виразно, як у той, до якого ми тепер звертаємось. Пригадаймо головні завдання зовнішньої політики Московської держави в XV — XVI ст. і їх походження, їх зв'язок з минулою долею нашої країни. В I період нашої історії під напором зовнішніх ворогів різноплеменні і розпорошені елементи населення саяк - так стислись у щось цільне; зав'язувалась руська народність. У II період серед посилених зовнішніх ударів з татарського і литовського боку ця народність розбилася на дві вітки:

Загальний
хід справ

великоруську і малоруську, і з того часу кожна з них мала свою особну долю. Великоруська вітка в лісах верхнього Поволжя зберегла свої сили і розвинула їх у терплячій боротьбі з суворою природою і зовнішніми ворогами. Завдяки тому вона змогла зімкнутись у досить стійку бойову державу. У III період ця держава, що об'єднала Великоросію, поставила собі завдання відновити політичну і національну єдність всієї Руської землі. Постановка цього завдання і приступ до його розв'язання — тільки приступ — були головною справою старої династії московських царів. Нам уже відомі народні зусилля, витрачені на цю справу, і успіхи, досягнені в цьому напрямі наприкінці XVI ст. У прагненні до цієї мети суспільство в Московській державі засвоїло ту тяжку політичну організацію, яку ми вивчали в попередньому періоді. В XVII ст., після територіальних втрат смутного часу, зовнішня боротьба стала ще тяжчою; в тому ж напрямі змінився і суспільний лад. Під тяготами війн з Польщею і Швецією колишні дрібні економічні стани, чини, які ще зберігали ознаки свободи праці і пересування, в інтересах казни і служби були збиті у великі сословія, а більша частина сільського населення потрапила у кріпосну неволю. При Петрі I основна пружина державного порядку досягла вищої міри напруження: сословна розкладка спеціальних повинностей стала ще тяжчою, ніж була в XVII ст. До попередніх сословних тягот він прибавив нові, а найтяжчі старі: рекрутську і податну, поширив на класи, до того вільні від державних тягот, на «вільних людей» і холопів. Так зароджується в законодавстві невиразна ідея загальних повинностей, якщо не всесословних, то багатосословних, яка в своїй дальшій розробці обіцяла значну зміну в суспільному ладі. В той же час стався перелом і в зовнішній політиці держави. Досі її війни на Заході були по суті оборонні, мали на меті повернути землі, недавно від неї відторгнуті або які вважались її споконвічним добром. З Полтави вони набувають наступального характеру, спрямовуються до зміцнення завойованого Петром переважання Росії у Східній Європі або до підтримання європейської рівноваги, як елегантно висловлювались руські дипломати. З повороту на цей домагальний шлях держава стала обходитись народові в кілька раз дорожче, ніж раніше, і без могутнього піднесення продуктивних сил Росії, здійсненого Петром, народ не оплатив би ролі, яку йому довелось відіграти в Європі. Після Петра у внутрішнє життя держави входить ще нова важлива

умова. Під недостойними наступниками і наступницями реформатора престол захитався і шукав опори в суспільстві, насамперед у дворянстві. У сплату за підтримку законодавство замість ідеї всесословних повинностей, що промайнула за Петра, стало настійно проводити думки *про спеціальні сословні права*. Дворянство емансипується, знімає з себе найтяжчу повинність обов'язкової служби і не тільки вдержує старі свої права, а й набуває широких нових. Крихти цих дарів припадають і на долю вищого купецтва. Так усіма пільгами і вигодами, якими могла поступитися влада, осипані були верхи суспільства, а на низи звалили тільки тягарі і злигодні. Якби народ терпляче зніс такий порядок, Росія вибула б з числа європейських країн. Але з половини XVIII ст. в народній масі пробуджується тривожне бродіння особливого характеру. Заколотами рясніло і XVII ст., і тоді вони спрямовувались проти уряду, бояр, воевод і приказних людей. Тепер вони набирають соціального забарвлення, ідуть проти *панів*. Сама пугачовщина виступала під легальним прапором, несла з собою ідею законної влади проти катерининської узурпації з її підсобниками - дворянами. Коли ґрунт захитався під ногами, в правлячих сферах з почину Катерини II виникає думка про зрівняння суспільства, про пом'якшення кріпосного права. Насуплюючись і торопіючи, пережовуючи одні і ті ж плани і від царювання до царювання зволікаючи питання, малодушними спробами поліпшення, що не виправдували гучного титулу влади, довели справу перед половиною XIX ст. до того, що її розв'язання стало вимогою стихійної необхідності, особливо коли Севастополь ударив по застоялих умах. Отже, хід справ у IV періоді можна змалювати в такому вигляді: *в міру того як посилювалось напруження зовнішньої оборонної боротьби, ускладнювались спеціальні державні повинності, що падали на різні класи суспільства, і в міру того як оборонна боротьба перетворювалась в наступальну, з верхніх суспільних класів знімались їх спеціальні повинності, замінюючись спеціальними сословними правами, і скупчувались на нижчих класах; але в міру того як росло почуття народного невдоволення такою нерівністю, уряд починає роздумувати про справедливіший устрій суспільства*. Постараємось запам'ятати тількищо викладену схему: в ній міститься істотне значення виучуваного періоду, ключ до з'ясування його найважливіших явищ; ця схема послужить нам формулою, розкриттям якої буде зайняте наше вивчення IV періоду.

Такий порядок явищ IV періоду і їх взаємовідношення. З цим порядком тісно зв'язаний ріст політичної свідомості в руському суспільстві, рух понять, що розкриваються в цих явищах. Наприкінці XVI ст. Московська держава сформувалась, завела звичні форми і знаряддя державного життя, мала верховну владу, законодавство, центральне і обласне управління, значне приказне чиновництво, яке все більше розмножувалось, суспільний поділ, який дедалі більше розчленовувався, армію, навіть невіразну думку про народне представництво; непомітно тільки державних боргів. Але установи самі по собі тільки форми: для успішного їх діяння необхідний ще зміст, необхідні поняття, що допомагають їх діячам з'ясувати собі їх смисл і призначення, необхідні, нарешті, норми і звичаї, які спрямовують їх діяльність. Все це не дається відразу в готовому вигляді, а виробляється напруженою думкою, важким, інколи болісним досвідом. Московські державні установи були готові, коли згасала стара династія; але чи були готові московські державні умми до того, щоб вести в них справи згідно з завданнями держави, в цілях народного блага? Зробимо, так би мовити, сумарний підрахунок політичній свідомості тодішніх московських людей і для того прикладемо до цієї свідомості по можливості найпростіше означення держави, щоб бачити, в якій мірі розуміли вони основні необхідні елементи державного порядку згідно із суттю і завданнями держави. Ці основні елементи є: *верховна влада, народ, закон і загальне благо*. Верховна влада в Московській державі, як ми бачили (лекція XXVI), засвоїла собі в титулах і оповідах кілька піднесених означень; але це були не політичні прерогативи, а швидше урочисті орнаменти або дипломатичні передбачення на зразок *государя всея Русі*. В буденному вжитку, в щоденному обігові понять і відносин панувала ще стара удільна норма, яка була реальною, історично зформованою основою цієї влади і полягала в тому, що держава московського царя вважалась його вотчиною, спадковою власністю. Нові політичні поняття, що нав'язувались ходом подій, неподатливе мислення перегинало вбік цієї звичної норми. Московське об'єднання Великої Росії породжувало в умах ідею народної руської держави, але ця ідея, що всією своєю суттю заперечувала вотчину, виявлялась у колишній вотчинній схемі, що змушувала мислити царя всея Русі не як верховного правителя руського народу, а тільки як спадкового господаря, територіального володаря Руської землі. «И вся Русская земля из

старини от наших прародителей наша отчина», — твердив Іван III. Політичне мислення відставало від територіальних надбань і династичних домагань, перетворюючи удільні забобони в політичні непорозуміння. І інші елементи державного порядку заломлювались в тодішній свідомості під впливом цієї аномалії, що сполучала в одній істоті верховної влади дві непримиренних властивості *царя і вотчинника*. Думка про народ ще не злилась в тодішньому розумінні з ідеєю держави. Державу розуміли не як союз народний, яким управляла верховна влада, а як государево господарство, до складу якого входили з значенням господарських статей і класи населення, що жили на території государевої вотчини. Тому народне благо, мета держави, підпорядковувалось династичному інтересові господаря землі, і самий закон мав характер господарського розпорядження, що виходив з московської кремлівської садиби і встановлював порядок діяльності підлеглого, переважно обласного, управління, а найчастіше — порядок відбування різних державних повинностей жителями. У московському законодавстві до XVII ст. не зустрічаємо постанов, які можна було б визнати основними законами, що визначають устрій і права верховної влади, основні права і обов'язки громадян. Так, основні елементи державного порядку ще не підтримувались відповідними до їх природи поняттями. Форми державного ладу, що склалися історично, силою стихійної закономірності народного життя, не встигли наповнитись належним змістом, виявились вище від наявної політичної свідомості людей, що в них діяли. В тому і полягає найбільший інтерес вивчуваного періоду, щоб стежити, як виробляються в суспільній свідомості і впливаються в ці форми поняття, яких їм не ставало, що становлять душу політичного порядку, як остов держави, ними оживлюваний і живлений, поступово перетворюється в державний організм. Тоді і викладені мною антиномії втратять свою видиму невідповідність, дістануть своє історичне пояснення.

Такий ряд фактів, який нам треба буде вивчити, ряд завдань, які ми повинні розв'язати. Перелічені факти нового періоду ми будемо спостерігати з того моменту, коли на московському престолі воцаряється нова династія.

Але перед тим як сталося це воцаріння, Московська держава відчула страшний струс, що захитав найглибші її основи. Він і дав перший і дуже болісний поштовх рухові нових понять, яких бракувало державному порядку, побудованому згаслою династією. Цей струс стався

Початок
смути

в перші роки XVII ст., і відомий в нашій історіографії під назвою *смути* або *смутих часів*, за висловом Котошихіна. Руські люди, які пережили цей тяжкий час, називали його і саме останні його роки «великою розрухою Московської держави». Ознаки смути стали виявлятися відразу ж після смерті останнього царя старої династії, Федора Івановича; смута припиняється з того часу, коли земські чини, зібравшись у Москві на початку 1613 р., обрали на престол родоначальника нової династії, царя Михайла. Отже, смутним часом у нашій історії можна назвати 14 — 15 років з 1598 по 1613 р.; 14 років в цій епосі «замішання» Руської землі вважає і сучасник, келар Троїцького монастиря Авраамій Паліцин, автор оповіді про облогу поляками Троїцького Сергійового монастиря. Перш ніж перейти до вивчення IV періоду, ми повинні зупинитись на походженні і значенні цього струсу. Звідки пішла ця смута або ця «московська трагедія» (*tragoedia moscovitica*), як висловлювались про неї сучасники — іноземці. Ось фабула цієї трагедії.

Кінець
династії

Грізний цар Іван Васильович років за два з чимось до своєї смерті, в 1581 р., в одну з лихих хвилин, які тоді часто на нього находили, прибив свою невістку за те, що вона, будучи вагітною, при вході свекра в її кімнату була дуже просто одягнена, *simplici veste induta*, як пояснює справу єзуїт Антоній Поссевін, який приїхав до Москви через три місяці після події і який знав її по гарячих слідах. Чоловік побитої, наступник батькового престолу, царевич Іван, став на захист скривдженої дружини, а скипілий батько печально вдалим ударом залізного костура в голову поклав сина на місці. Цар Іван мало не збожеволів з горя за сином, з несамовитим зойком зіскакував ночами з постелі, хотів зректись престолу і постригтись; проте, як би там не було, в наслідок цього нещасного випадку наступником Грозного став другий його син, царевич Федір.

Цар Федір

Повчальне явище в історії старої московської династії являє собою цей останній її цар Федір. Плем'я Калити, що побудувало Московську державу, завжди відзначалось дивним умінням влаштовувати свої життєві справи, страждало фамільною надмірністю дбання про земне, і це саме плем'я, згасаючи, блиснуло повним зреченням усього земного, вимерло царем Федором Івановичем, який, за висловом сучасників, все життя збувався мирської суєти і докуки, помишляючи тільки про небесне. Польський посол Сапєга так змальовує Федора: «пар малий на зріст, досить

худорлявий, з тихим, навіть підзесливим голосом, з простодушним обличчям, розум має вбогий або, як я чув від інших і помітив сам, не має ніякого, бо, сидючи на престолі під час посольського прийому, він не переставав посміхатись, любуючись то на свій скіпетр, то на державу». Інший сучасник, швед Петрей, в своєму змалюванні Московської держави (1608 — 1611 р.) також зауважує, що цар Федір від природи був майже позбавлений розсудку, знаходив задоволення тільки в духовних предметах, часто бігав по церквах дзвонити в дзвони і слухати обідню. Батько гірко докоряв йому за це, говорячи, що він більше схожий на паламарського, ніж на царського сина. У цих відаивах, безсумнівно, є деяке перебільшення, чувається частка карикатури. Набожна і шаноблива до престолу думка руських сучасників намагалася зробити з царя Федора знайомий їй і любий образ подвижництва особливого роду. Нам відомо, яке значення мало і якою пошаною користувалось в стародавній Русі *юродство* христа ради. Юродивий, *блаженний*, зрікався всіх благ життійських, не тільки тілесних, але й духовних вигід і принад, почетей, слави, поваги і прив'язаності з боку ближніх. Мало того, він робив бойовий виклик цим благам і принадам: вбогий і безпритульний, ходячи по вулицях босоніж, в лахмітті, роблячи не по - людському, по - блазнівському, говорячи неподобні речі, зневажаючи загальноприйняті пристойності, він старався стати посміховищем для нерозумних і ніби знущався з благ, які люди люблять і цінять, і з самих людей, які їх люблять і цінять. В такій покорі до самозневаги стародавня Русь бачила практичну розробку високій заповіді про блаженство вбогих духом, яким належить царство боже. Це духовне вбозтво в особі юродивого було ходячою мирською совістю, «лицевим», в живому образі, картанням людських пристрастей і пороків і користувалось у суспільстві великими правами, повною свободою слова: сильні світу цього, вельможі і царі, сам Грозний, терпляче вислуховували сміливі глузливі або лайливі промови блаженного вуличного бродяги, не сміючи доторкнутися до нього пальцем. І цареві Федору наданий був руськими сучасниками цей звичний і любий образ: це був в їх очах блаженний на престолі, один з тих убогих духом, яким до лица царство небесне, а не земне, яких церква так любила записувати у свої святці, на докір бруталним помислам і гріховним намірам руської людини. «Благоюродив бысть от чрева матери своея и ни о чем попечения именя, токмо о душевном спа-

сени», так відзивається про Федора близький до двору сучасник князь І. М. Катирев - Ростовський. За висловом іншого сучасника, в цареві Федорі чернецтво було з царюванням сплетене без роздвоєння і одно було прикрасою другому. Його називали «освятованим царем», згори призначеним до святості, до вінця небесного. Словом, у келії або печері, користуючись висловом Карамзіна, цар Федір був би більше на місці, ніж на престолі. Т в наш час цар Федір ставав предметом поетичної обробки; так, йому присвячена друга трагедія драматичної трилогії графа Олексія Толстого. І тут змалювання царя Федора дуже близьке до його староруського образу; поет, очевидно, малював портрет блаженного царя з староруської літописної його ікони. Тонкою рисою проведений по цьому портрету і нахил до благодушного жарту, яким староруський блаженний пом'якшував свої суворі картання. Але крізь зовнішню набожність, якою розчулювались сучасники в царі Федорі, в Олексія Толстого яскраво проступає моральна чуйність: *це віщий протачок*, що несвідомим тасмничию осяяним чуттям умів розуміти речі, яких ніколи не зрозуміти найбільшим розумникам. Йому прикро чути про партійні чвари, про ворогування прихильників Бориса Годунова і князя Шуйського; йому хочеться дожити до того, коли всі будуть прихильниками тільки однієї Русі, хочеться помирити всіх ворогів, і на сумніви Годунова в можливості такої загальнодержавної мирової він гаряче заперчує:

Ні, ні!

Цього, Борисе, ти не розумієш!
Ти відай там державу, скільки знаєш,
Ти сильний там, а тут я більше тямлю,
Тут серце треба відати людини.

В іншому місці він говорить тому ж Годунову:

Який я цар? Мене в усіх ділах
І спантеличити і обмануть не важко,
І тільки на одному я не обманусь:
Як доведеться вибрати мені
Між білим - чорним — я не помилюсь:

Не треба випускати з уваги історичної підкладки напутливих або поетичних зображень історичної особи сучасниками або пізнішими письменниками. Царевич Федір виріс в Александрівській слободі, серед неподобства і жахів опричини. Ще зарання батько, ігумен блазнівського

слобідського монастиря посилав його на дзвіницю дзвонити до утрени. Народившись слабосилим від матері Анастасії Романівни, яка почала хворіти, він ріс безматірнім сиротою в огидливій опричній обстановці і виріс малорослим і блідолицим недоростком, схильним до водянки, з нерівною, по - старечому повільною ходою від передчасної слабості в ногах. Так змальовує царя, коли йому йшов 32 - й рік, англійський посол Флетчер, що бачив його в 1588 — 1589 рр. В особі царя Федора династія вимирає вочевидь. Він завжди посміхався, але млявою посмішкою. Цією сумною посмішкою, що ніби молила про жалість і пощаду, царевич оборонявся від вередливого батьківського гніву. Розрахований жалісливий вираз обличчя з часом, особливо після страшної смерті старшого брата, в силу звички перетворився в мимовільну автоматичну гримасу, з якою Федір і вступив на престол. Під гнітом батька він втратив свою волю, але зберіг назавжди завчений вираз затурканої покори. На престолі він шукав людини, що стала б господарем його волі: розумний шурич Годунов обережно став на місце шаленого батька.

Вмираючи, цар Іван урочисто визнав свого «смиреним обложеного» наступника не здатним до управління державою і призначив йому на допомогу урядову комісію, так би мовити, регентство з кількох найбільш близьких вельмож. Перший час по смерті Грозного найбільшою силою серед регентів користувався рідний дядько царя по матері Микита Романович Юр'єв; але незабаром хвороба і смерть його розчистили шлях до влади другому опікунові, шуринові царя, Борисові Годунову. Користуючись характером царя і підтримкою сестри - цариці, він поступово відтиснув від справ інших регентів і сам став правити державою іменем зятя. Його мало назвати прем'єр - міністром; це був свого роду диктатор, або, так би мовити, співправитель: цар, за висловом Котошихіна, учинив його над державою своєю у всяких справах правителем, сам віддавши «смирению и на молитву». Такий величезний був вплив Бориса на царя і на справи. За словами згаданого вже князя Катирева - Ростовського, він захопив таку владу, «яко же и самому царю во всем послушну ему быти». Він оточувався царською шанобою, приймав іноземних послів у своїх палатах з величністю і блиском справжнього потентата, «не меньшею честью пред царем от людей почтен бысть». Він правив розумно і обережно, і чотирнадцятилітнє царювання Федора було для держави часом відпочинку від погромів і страхів опричини. Змило

Б. Годунов

сердився господь, пише той же сучасник, на людей своїх і дарував їм благополучний час, дозволив цареві держав-
ствувати тихо і спокійно і все православне християнство
почало втішатись і жити тихо і безтурботно. Вдала війна
з Швецією не порушила цього загального настрою. Але
в Москві почали ходити найтривожніші чутки. Після
царя Івана залишився молодший син Димитрій, якому
батько, за старовинним звичаєм московських государів,
дав маленький уділ, місто Угліч з повітом. З самого по-
чатку царювання Федора, щоб запобігти придворним ін-
тригам і заворушенням, цей царевич із своїми родичами
по матері Нагими був висланий з Москви. В Москві розпо-
відали, що цей семирічний Димитрій, син п'ятої вінчаної
дружини царя Івана (не рахуючи невінчаних), отже, ца-
ревич сумнівної законності з канонічної точки зору, піде
весь у батька часів опричини і що цьому царевичеві за-
грожує велика небезпека з боку тих близьких до престолу
людей, які самі міють на престол в дуже ймовірному
випадку бездітної смерті царя Федора. І ось ніби у виправ-
дання цих чуток у 1591 р. по Москві рознеслася вість,
що удільний князь Димитрій серед білого дня зарізаний
в Углічі і що вбивці були тут же перебиті городянами,
так що ні з кого було зняти зізнаць при слідстві. Слідча
комісія, послана в Угліч на чолі з князем В. І. Шуйським,
таємним ворогом і суперником Годунова, вела справу
безглуздо або несумлінно, старанно розпитувала про по-
бічні дрібниці і забула розвідати найважливіші обста-
вини, не вияснила суперечностей у зізнаннях, взагалі
страшенно заплутала справу. Вона постаралась насампе-
ред запевнити себе і інших, що царевича не зарізано,
а зарізався сам він у припадку падучої хвороби, попавши
на ніж, яким грався з дітьми. Тому углічани були суворо
покарані за самовільну розправу з мнимими убивцями.
Одержавши таке донесення комісії, патріарх Іов, прия-
тель Годунова, при його сприянні і введений два роки
тому у патріарший сан, оголосив соборні, що смерть ца-
ревича сталася судом божим. Тим справа покищо й кін-
чилась. В січні 1598 р. помер цар Федір. Після нього не
залишилось нікого з Калитинової династії, хто б міг зайняти
вільний престол. Присягнули було вдові покійного, цариці
Ірині, але вона постриглась. Отже, династія вимерла
не чисто, не своєю смертю. Земський собор під головуван-
ням того ж патріарха Іова обрав на царство правителя
Бориса Годунова.

Борис і на престолі правив так само розумно і обережно, як і раніше, стоячи біля престолу при царі Федорі. За своїм походженням він належав до великого, хоч і не першостепенного боярства. Годунови — молодша вітка старовинного і важного московського боярського роду, що йшов від мурзи Чета, який виїхав з Орди в Москву при Казиті. Старша вітка того ж роду, Сабурови, займали дуже видне місце в московському боярстві, але Годунови піднялися лише недавно, за царювання Грозного, і опричина, здається, багато допомогла їх піднесенню. Борис був посадженим батьком на одному з численних весіль царя Івана під час опричини; до того ж він став зятем Малюти Скуратова - Бельського, шефа опричників, а одруження царевича Федора з сестрою Бориса ще більше зміцнило його становище при дворі. До заснування опричини в Боярській думі не зустрічаємо Годунових; вони з'являються в ній тільки з 1573 р.; зате після смерті Грозного вони посипалися туди і всі в важних званнях бояр і окольничих. Але сам Борис не значився у списках опричників і тим не принизив себе в очах суспільства, яке дивилося на них, як на відкинутих людей, «кромешників», — так дотепували з них сучасники, граючи синонімами *опричь* і *кромє*. Борис почав царювання з великим успіхом, навіть блиском, і першими діями на престолі викликав загальне схвалення. Сучасні витії кучеряво писали про нього, що він своєю політикою внутрішньою і зовнішньою «зело прорассудительное к народам мудроправство показа». В ньому знаходили «велемудрый и многорассудный разум», називали його мужем «зело чудным и сладкоречивым и строительным вельми, о державе своей многозаботливым». З захопленням відзивались про зовнішність і особисті якості царя, писали, що «никто бе ему от царских синклит подобен в благолепии лица его и в рассуждении ума его», хоч і зауважували з подивом, що це був перший у Росії безкнижний государ, «грамотичного учения не сведый до мала от юности, яко ни простым буквам навыгчен бе». Але, визнаючи, що він зовнішністю і розумом усіх людей переважав і багато похвального вчинив у державі, був світлодушний, милостивий і жebraколюбний, хоч і недовідчений у військовій справі, знаходили в ньому і деякі вади: він цвів доброчесностями і міг би до стародавніх царів уподібнитись, якби заздрість і злоба не потьмарили цих доброчесностей. Йому докоряли за ненаситне владолубство і за нахил довірливо слухати наклепників і переслідувати без розбору оббріханих людей, за що й прийняв

5044

він кару. Вважаючи себе малоздатним до ратної справи і не довіряючи своїм воєводам, цар Борис вів нерішучу, двозначну зовнішню політику, не скористувався жорстокою ворожнечею Польщі із Швецією, що дало йому можливість союзом з королем шведським придбати від Польщі Лівонію. Головна його увага звернена була на наведення внутрішнього порядку в державі, на «исправление всех нужных царству вещей», за висловом келаря А. Паліцина, і в перші два роки царювання, зауважує келар, Росія цвіла всіма благами. Цар кріпко піклувався про бідних і жебраків, розсилав їм милості, але жорстоко переслідував злих людей і такими заходами набув величезної популярності, «всем любезен бысть». В побудуванні внутрішнього державного порядку він навіть виявляв надзвичайну відвагу. Викладаючи історію селян в XVI ст. (лекція XXXVII), я мав нагоду показати, що думка про встановлення кріпосної неволі селян Борисом Годуновим належить до числа наших історичних казок. Навпаки, Борис готовий був на захід, що мав зміцнити свободу і добробут селян; він, видимо, готував указ, який би точно визначив повинності і оброки селян на користь землевласників. Це — закон, на який не відважувався російський уряд до самого звільнення кріпосних селян.

Чутки і
поголовки
про Бориса

Так почав царювати Борис. Проте, не зважаючи на багаторічний досвід управляти, на милості, які він щедро розсилав після воцаріння всім класам, на здібності правити, яким у ньому дивувались, популярність його була нетривка. Борис належав до числа тих нещасливих людей, які і привертали до себе і відштовхували від себе,— привертали видимими якостями розуму і таланту, відштовхували незримими, але чутними вадами серця і сумління. Він умів викликати здивування і вдячність, але ні в кого не викликав довір'я; його завжди підозрівали у дволичності і підступності і вважали на все здатним. Безсумнівно, страшна школа Грозного, що її пройшов Годунов, наклала на нього свій незгладний сумний відбиток. Ще за царя Федора у багатьох склався погляд на Бориса, як на людину розумну і діловиту, але на все здатну, що не зупиняється ні перед яким моральним утрудненням. Уважні і безсторонні спостерігачі, як дяк Іван Тимофєєв, автор цікавих записок про Смўтний час, характеризуючи Бориса, від суворих осудів прямо переходять до захопленої хвали і тільки дивуються, звідки бралось у нього все, що він робив доброго, чи було це даром природи чи справою сильної волі, що вміла до часу майстерно носити яку за-

вгодно личину. Цей «рабочар», цар з рабів, уявлявся їм загадковою сумішкою добра і зла, гравцем, в якого шальки на терезах сумління завжди коливались. При такому погляді не було підозри і нарікання, якого народний поголос не був би готовий повісити на його ім'я. Він і хана кримського під Москву підводив; і доброго царя Федора з його донькою дитиною Федосею, своєю рідною племінницею, уморив; і навіть власну сестру царицю Олександру отруїв; і колишній земський цар, напівзабутий ставленик Грозного Семен Бекбулатович, що осліп на старість, осліплений все тим же Б. Годуновим; він же, до речі, і Москву палив зараз же після вбивства царевича Дмитрія, щоб відвернути увагу царя і столичного суспільства від угліцького злочину. Б. Годунов став улюбленою жертвою найрізноманітнішого політичного наклепу. Кому ж, як не йому, вбити і царевича Дмитрія? Так вирішив поголос, і на цей раз неспроста. Незримі уста понесли по світу цей фатальний для Бориса поголос. Говорили, що він не без гріха в цій темній справі, що це він підіслав убивців до царевича, щоб прокласти собі шлях до престолу. Сучасні літописці розповідали про участь Бориса в справі, звичайно, з чуток і здогадів. Прямих доказів у них, звичайно, не було і бути не могло: владні люди у подібних випадках можуть і вміють ховати кінці в воду. Але в літописних оповіданнях немає плутанини і суперечностей, якими повне донесення угліцької слідчої комісії. Літописці правильно розуміли важке становище Бориса і його прихильників при царі Федорі: воно спонукало бити, щоб не бути побитим. Адже Нагі не помилували б Годунових, якби воцарився угліцький царевич. Борис прекрасно знав по самому собі, що люди, які повзуть до східців престолу, не люблять і не вміють бути великодушними. Одним хібащо літописці викликають деякий сумнів: це — необережна відвертість, з якою себе поводить у них Борис. Вони звалюють на правителя не тільки пряму і діяльну участь, але ніби навіть почин у справі: невдалі спроби отруїти царевича, наради з рідними і ближніми про інші засоби згубити Дмитрія, невдалий перший вибір виконавців, печаль Бориса про невдачу, утишення його Клешніним, що обіцяв виконати його бажання,— все це подробиці, без яких, здавалося б, могли обійтись люди, такі звичні до інтриги. З таким майстром свого роду, як Клешнін, який усім зобов'язаний Борисові і який є керівником угліцького злочину, не було потреби бути таким одвертим: досить було прозорого натяку, мовчазного промовистого

жесту, щоб бути зрозумілим. У всякому разі, важко припустити, щоб ця справа зробилась без відома Бориса, підстроєна була якоюнебудь занадто послужливою рукою, що хотіла зробити угодне Борисові, вгадуючи його таємні помисли, а ще більше забезпечити становище своїй партії, що держалась Борисом. Минуло сім років, сім тихомірних років правління Бориса. Час починає стирати углічку пляму з Борисового обличчя. Але після смерті царя Федора підозрілий народний поголос оживився. Пішли чутки, що й обрання Бориса на царство було нечисте, що, отруївши царя Федора, Годунов досяг престолу поліційними викрутасами, які поголос зводив у цілу організацію. По всіх частинах Москви і по всіх містах розіслані були агенти, навіть ченці з різних монастирів, які підбивали народ просити Бориса на царство «всім миром»; навіть цариця - вдова старанно допомагала братові таємно грошима і улесливими обіцянками, спокушаючи стрілецьких офіцерів діяти на користь Бориса. Під загрозою важкого штрафу за опір поліція в Москві зганяла народ до Новодівичого монастиря чолом бити і просити в постриженої цариці її брата на царство. Численні пристави пильнували, щоб це народне чолобиття приносилось з великим голосінням і слізьми, і багато хто, не маючи сліз напоготові, змочував собі очі слиною, щоб відвернути від себе лалиці приставів. Коли цариця підходила до вікна келії, щоб удевнитись у всенародному молінні і плачі, за даним з келії знаком, весь народ повинен був падати ниць на землю; тих, що не встигли або не хотіли цього зробити, пристави стусанами в шию ззаду примушували кланятись у землю, і всі, піднімаючись, вили ніби вовки. Від несамовитого голосіння розсідались утроби тих, що кричали, обличчя багровіли від натуги, доводилось затикати вуха від загального крику. Так повторювалось багато разів. Розчулена видовищем такої відданості народу, цариця, нарешті, благословила брата на царство. Гіркість цих оповідань, може перебільшених, різко відбиває міру запеклості, яку Годунов і його прихильники постаралися носіяти до себе в суспільстві. Нарешті, в 1604 р. пройшла найстрашніша чутка. Років три вже в Москві шепотіли про невідому людину, що називала себе царевичем Дмитрієм. Тепер рознеслась голосна звістка, що агенти Годунова промахнулись в Углічі, зарізали підставну дитину, а справжній царевич живий і йде з Литви здобувати прародительський престол. Замутилися від цих чуток уми в руських людей, і пішла смута. Цар Борис помер весною

1605 р., приголомшений успіхами самозванця, який, воцарившись у Москві, незабаром був убитий.

Так підготовлялась і почалась смути. Як ви бачите, вона була викликана двома причинами: насильницьким і таємничим перерванням старої династії і потім штучним її воскресінням в особі першого самозванця. Насильницьке і таємниче перервання династії було першим поштовхом до смути. Перервання династії є, звичайно, нещастя в історії монархічної держави; ніде, проте, воно не супроводилось такими руйнівними наслідками, як у нас. Погасне династія, оберуть другу, і порядок відновлюється; при цьому, звичайно, не з'являються самозванці або на з'явлених не звертають уваги, і вони зникають самі собою. А в нас з легкої руки першого Лжедимитрія самозванство стало хронічною хворобою держави: з того часу мало не до кінця XVIII ст. рідке царювання проходило без самозванця, а при Петрі через відсутність такого народний поголос справжнього царя перетворив у самозванця. Отже, ні перервання династії, ні поява самозванця не могли б самі по собі стати достатніми причинами смути; були якісь інші умови, що надали цим подіям такої руйнівної сили. Цих справжніх причин смути треба шукати під зовнішніми причинами, що її викликали.

Само-
званство

ЛЕКЦІЯ XLII

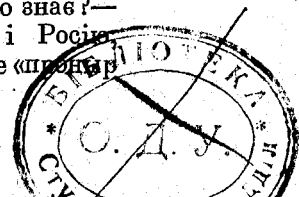
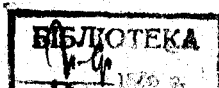
Послідовне входження в смути всіх класів суспільства.— Цар Борис і бояри.— Лжедимитрій I і бояри.— Цар Василій і велике боярство.— Підхресний запис царя Василя і його значення.— Середнє боярство і столичне дворянство.— Договір 4 лютого 1610 р. і московський договір 17 серпня 1610 р.— Їх порівняння.— Провінціальне дворянство і земський приговор 30 червня 1611 р.— Участь нижчих класів у смути.

Приховані причини смути відкриваються при огляді подій Смутного часу в їх послідовному розвитку і внутрішньому зв'язку. Відмінною особливістю смути є те, що в ній послідовно виступають всі класи руського суспільства і виступають в тому самому порядку, в якому вони лежали в тодішньому складі руського суспільства, як були розміщені за своїм порівняльним значенням у державі на соціальній лествиці чинів. На вершині цієї лествиці стояло боярство; воно й почало смути.

Цар Борис

Цар Борис законним шляхом земського соборного обрання вступив на престол і міг стати засновником нової династії як своїми особистими якостями, так і своїми політичними заслугами. Але бояри, які багато натерпілись за Грозного, тепер при виборному царі з своєї братії не хотіли вдовольнятися простим звичаєм, на якому трималось їх політичне значення при попередній династії. Вони ждали від Бориса твердішого забезпечення цього значення, тобто обмеження його влади формальним актом, — «чтобы он государству по предписанной грамоте крест целовал», як говорить звістка, що дійшла з того часу в паперах історика XVIII ст. Татищева. Борис повів справу з звичною своєю дводушністю: він добре розумів мовчазне чекання бояр, але не хотів ні поступитися, ні відмовити прямо, і вся затіяна ним комедія впертого відмовляння від пропонованої влади була тільки вивертом з метою ухилитися від умов, на яких ця влада пропонувалась. Бояри

мовчали, чекаючи, що Годунов сам заговорить з ними про ці умови, про хрестоцілування, а Борис мовчав і відмовлявся від влади, сподіваючись, що земський собор обере його без усяких умов. Борис перемовчав бояр і був обраний без усяких умов. Це була помилка Годунова, за яку він із своєю сім'єю жорстоко поплатився. Він відразу дав цим надзвичайно фальшиву постановку своїй владі. Йому слід було б найміцніше триматись за своє значення земського обранця, а він старався пристроїтись до старої династії по вигаданих заповітних розпорядженнях. Соборна ухвала сміливо запевняє, ніби Грозний, доручаючи Борисові свого сина Федора, сказав: «По его представлении тебе приказываю и царство сие». Ніби Грозний передбачав і загибель царевича Дмитрія і бездітну смерть Федора. І цар Федір умираючи ніби «вручив царство своє» тому ж Борисові. Всі ці вигадки — плід приятельського усердя патріарха Іова, що редагував соборну ухвалу. Борис був не спадковий вотчинник Московської держави, а народний обранець, починав особливий ряд царів з новим державним значенням. Щоб не бути смішним або ненависним, йому слід було б і поводити себе інакше, а не пародіювати загиблу династію з її удільними звичками і забобонами. Великі бояри з князями Шуйськими на чолі були проти обрання Бориса, побоюючись, за висловом літописця, що «быти от него людям и себе гонению». Треба було розвіяти це побоювання, і якийсь час велике боярство, здається, чекало цього. Один прихильник царя Василя Шуйського, що писав за його намовою, зауважує, що великі бояри князі Рюриковичі, родичі по родословцю попередніх царів московських і гідні їх наступники, не хотіли обирати царя з свого середовища, а віддали цю справу на волю народу, бо й без того вони були за попередніх царів великі і славні не тільки в Росії, але й у далеких країнах. Але цю велич і славу треба було забезпечити від сваволі, що не визнавала ні великих, ні славних, а забезпечення могло полягати тільки в обмеженні влади обраного царя, чого й чекали бояри. Борисові слід було взяти на себе почин у справі, перетворивши при цьому земський собор з випадкових посадових зборів у постійне народне представництво, ідея якого вже бродила, як ми бачили (лекція XL), в московських умах за Грозного і скликання якого вимагав сам Борис, щоб бути всенародно обраним. Це примирило б з ним опозиційне боярство і — хто знає? — відвернуло б лихо, що спіткало його з сім'єю і Росією, зробивши його родоначальником нової династії. Але «продар

лукавий» при недостатності політичної свідомості перехитрив самого себе. Коли бояри побачили, що їх надії опукані, що новий цар схильний правити так само самовладно, як правив Іван Грозний, вони вирішили таємно діяти проти нього. Руські сучасники прямо пояснюють нещастя Бориса обуренням чиновників всієї Руської землі, від яких багато напасних зол на нього повстало. Чуючи глухе ремствування бояр, Борис ужив заходів, щоб захистити себе від їх підступів: була сплетена складна сітка таємного поліційного нагляду, в якому головну роль відігравали боярські холопи, що доносили на своїх панів, і випущені з тюрем злодії, які, шастаючи по московських вулицях, підслухували, що говорили про царя, і хватали кожного, хто сказав необережне слово. Донос і наклеп швидко стали страшними суспільними язвами: доносили один на одного люди всіх класів, навіть духовні; члени родин боялися говорити один з одним; страшно було вимовити ім'я царя — шпик хважав і доставляв у катівню. Доноси супроводилися опалами, катуваннями, стратами і руйнуванням будинків. «Ні при одному царі таких бід не бувало», за зауваженням сучасників. З особливою люттю накинувся Борис на чималий боярський гурток з Романовими на чолі, в яких, як у двоюрідних братах царя Федора, бачив своїх недоброзичливців і суперників. П'ятьох Нікітичів, їх рідних і приятелів з дружинами, дітьми, сестрами, племінниками розкидали по віддалених закутках держави, а старшого Нікітича, майбутнього патріарха Філарета, до того ще й постригли, як і дружину його. Нарешті, Борис зовсім збожеволів, хотів знати домашні помисли, читати в серцях і хазяйнувати в чужій совісті. Він розіслав всюди особливу молитву, яку у всіх домах за трапезою повинні були проголошувати при заздравній чаші за царя і його родину. Читаючи цю лицемірну і хвастливу молитву, переймася жалем, до чого може розгубитися людина, хоч би й цар. Всіма цими заходами Борис створив собі ненависне становище. Боярська знать з віковічними переказами сховалась по підвір'ях, садибах і далеких тюрмах. На її місце повилізали з щілин невідомі Годунови з товаришами і заздрісною зграєю оточили престол, наповнили двір. На місце династії стала рідня, главою якої став земський обранець, що перетворився у дріб'язкового поліційного боягуза. Він сховався у палаці, рідко виходив до народу і не приймав сам чоловібитних, як це робили попередні царі. Всіх підозрюючи, мучачись спогадами і страхами, він показав, що всіх

боїться, як злодій, який щохвилини боїться бути спійманим, за вдалим висловом одного іноземця, що жив тоді в Москві.

У гнізді найбільш гнаного Борисом боярства з Романовими на чолі, найбільш ймовірно, і була висиджена думка про самозванця. Винуватили поляків, що вони його підстроїли; але він був тільки спечений у польській печі, а заквашений у Москві. Недарма Борис, як тільки почув про появу Лжедимитрія, прямо сказав боярам, що це їх справа, що вони підставили самозванця. Цей *невідомий хтось*, що сів на московський престол після Бориса, викликає великий анекдотичний інтерес. Його особа досі залишається загадковою, не зважаючи на всі зусилля вчених розгадати її. Довго панувала думка, яка йшла від самого Бориса, що це був син галицького дрібного дворянина Юрій Отреп'єв, в чернецтві Григорій. Не буду розповідати про пригоди цієї людини, вам досить відомі. Згадаю тільки, що в Москві він служив холопом у бояр Романових і в князя Черкаського, потім прийняв чернецтво, за книжність і складення похвали московським чудотворцям узятий був до патріарха у книгозисці і тут раптом з чогось почав говорити, що він, мабуть, буде і царем на Москві. За це він мав заглухнути в далекому монастирі, але якись сильні люди прикрили його, і він утік в Литву в той самий час, коли обрушилися опали на романовський гурток. Той, хто в Польщі назвався царевичем Димитрієм, признавався, що йому протегував Василь Щелкалов, великий дяк, який теж зазнавав гоніння від Годунова. Важко сказати, чи був першим самозванцем цей Григорій чи хтось інший, що, проте, менш ймовірно. Але для нас важлива не особистість самозванця, а його личина, роль, яку він зіграв. На престолі московських государів він був небувалим явищем. Молода людина, нижчесьредня на зріст, негарна, рудувата, незграбна, з зажурено-задумливим виразом обличчя, він у своїй зовнішності зовсім не відбивав своєї духовної природи: багато обдарований, з жвавим розумом, що легко розв'язував у Боярській думі найважчі питання, з живим, навіть палким темпераментом, що в небезпечні хвилини доводив його хоробрість до завзяття, податливий на захоплення, він був майстер говорити, виявляв і досить різноманітні знання. Він зовсім змінив чопорний порядок життя старих московських государів і їх тяжке, гнобительське ставлення до людей, порушував заповітні звичаї священної московської старовини, не спав після обіду, не ходив у лазню, з усіма поведився просто, обхідливо, не по-царському.

Лжеди-
митрій

Він зараз же показав себе діяльним управителем, цурався жорстокості, сам вникав у все, щодня бував у Боярській думі, сам навчав ратних людей. Своїми діями він набув широкої і сильної прихильності в народі, хоч у Москві дехто підозрівав і відкрито викривав його у самозванстві. Найкращий і найвідданіший його слуга П. Ф. Басманов під рукою признавався іноземцям, що цар — не син Івана Грозного, але його визнають царем тому, що присягали йому і тому ще, що кращого царя тепер і не знайти. Але сам Лжедимитрій дивився на себе зовсім інакше: він поводився як законний, природний цар, цілком упевнений у своєму царському походженні; ніхто з людей, які близько його знали, не підмітив на його обличчі ні найменшої зморшки сумніву в цьому. Він був певен, що і вся земля дивиться на нього так само. Справу про князів Шуйських, що ширили чутки про його самозванство, свою особисту справу, він віддав на суд всієї землі і для того скликав земський собор, перший собор, що наблизився до типу народно-представницького, з виборними від усіх чинів або сословій. Смертний вирок, виголошений цим собором, Лжедимитрій змінив засланням, але скоро повернув засланих і вернув їм боярство. Цар, який усвідомлював себе обманником, що вкрав владу, навряд чи зробив би так рисковано і довірливо, а Борис Годунов в подібному випадку, напевне, розправився б келейно в катівні з тими, що попалися, а потім переморив би їх по тюрмах. Але як склався у Лжедимитрія такий погляд на себе, це залишається загадкою стільки ж історичною, скільки і психологічною. Що б там не було, але він не всидів на престолі, бо не виправдав боярських сподівань. Він не хотів бути знаряддям у руках бояр, діяв дуже самостійно, розвивав свої особливі політичні плани, у зовнішній політиці навіть дуже сміливі й широкі, клопотався підняти проти турків і татарів усі католицькі держави з православною Росією на чолі. Іноді він звертав увагу своїх радників у думі, що вони нічого не бачили, нічому не вчилися, що їм треба їздити за кордон для освіти; але це він робив ввічливо, невразливо. Найдосадніше було для великородних бояр наближення до престолу мнимої незнатної рідні царя і його слабість до іноземців, особливо до католиків. У Боярській думі поруч з одним князем Мстиславським, двома князями Шуйськими і одним князем Голіциним у званні бояр сиділо цілих п'ятеро якихнебудь Нагих, а серед окольничих значилось три колишніх дяки. Ще більше обурювали не самих бояр, але й усіх москви-

чів свавільні і розгульні поляки, якими новий цар заповнив Москву. В записках польського гетьмана Жолкевського, що брав діяльну участь у московських справах Смутного часу, розказана одна невелика сцена, що розігралась у Кракові, яка виразно змальовує стан справ у Москві. З самого початку 1606 р. туди приїхав від Лжедимитрія посол Безобразов повідомити короля про вступ нового царя на московський престол. Справивши посольство по чину, Безобразов моргнув канцлерові на знак того, що бажає поговорити з ним на самоті, і призначеному вислухати його панові повідомив дане йому князями Шуйськими і Голіциними доручення — докорити королеві за те, що він дав їм у царі людину низьку і легковажну, жорстокого, розпутного марнотрата, негідного займати московський престол і що не вміє пристойно поводитись з боярами; вони, мовляв, не знають, як від нього відкараскатись, і вже краще ладні визнати своїм царем королевича Владислава. Очевидно, велика знать у Москві шось затівала проти Лжедимитрія і тільки боялась, щоб король не заступився за свого ставленика. Своїми звичками і вихватками, особливо легким ставленням до всяких обрядів, окремими вчинками і розпорядженнями, закордонними зносинами Лжедимитрій викликав проти себе в різних верствах московського суспільства багато нарікань і невдоволень, хоч поза столицю, в народних масах популярність його не зменшувалася помітно. Проте головна причина його падіння була інша. Її висловив коновод боярської змови, що склалася проти самозванця, князь В. І. Шуйський. На зборах змовників напередодні повстання він одверто заявив, що визнав Лжедимитрія тільки для того, щоб позбутися Годунова. Великим боярам треба було створити самозванця, щоб скинути Годунова, а потім скинути і самозванця, щоб відкрити шлях до престолу одному з свого середовища. Вони так і зробили, тільки при цьому поділили роботу між собою: романовський гурток зробив першу справу, а титулований гурток з князем В. І. Шуйським на чолі виконав другий акт. Ті й ті бояри бачили в самозванці свою ріджену ляльку, яку, подержавши до часу на престолі, потім викинули на задвірки. Проте змовники не надіялись на успіх повстання без обману. Найбільше ремствували на самозванця через поляків, але бояри не наважувалися підняти народ на Лжедимитрія і на поляків разом, а розділили обидві сторони, і 17 травня 1606 р. вели народ у Кремль з криком: «Поляки б'ють бояр і государя». Їх мета була оточити Лжедимитрія ніби для захисту і вбити його.

В. Шуйський Після царя - самозванця на престолі вступив князь В. І. Шуйський, цар - змовник. Це був літній 54 - річний боярин невеликий на зріст, непоказний, підсліпуватий, людина недурна, але більш хитра, ніж розумна, яка до незмоги забрехалася і зінтриганилась, пройшла вогонь і воду, бачила і плаху і не спробувала її тільки з милості самозванця, проти якого він нишком діяв; він був великий охотник слухати наклепників і дуже боявся чарівників. Своє царювання він відкрив рядом грамот, розпублікованих по всій державі, і в кожному з цих маніфестів було принаймні по одній брехні. Так, у запису, на якому він хрест цілував, він писав: «Поволил он хрест целовать на том, что ему никого смерти не предавать, не осудя истинным судом с боярами своими». Насправді, як зараз побачимо, цілуючи хрест, він говорив зовсім не те. В іншій грамоті, писаній від імени бояр і різних чинів людей, читаємо, що після скинення Гришки Отреп'єва Освященний собор, бояри, всякі люди обирали царя «всією Московською державою» і обрали князя Василя Івановича, всея Русі самодержця. Акт говорить ясно про соборне обрання царя, але такого обрання не було. Правда, після скинення самозванця бояри думали, як би зговоритись з усією землею і викликати в Москву з міст усяких людей, щоб «по совету выбрать государя такого, который бы всем был люб». Але князь Василій боявся городових, провінціальних виборців і сам порадив обійтись без земського собору. Його визнали царем келійно небагато прихильників з великого титулизованого боярства, а на Красній площі ім'я його прокричав відданий йому натовп москвичів, яких він підняв проти самозванця і поляків; навіть і в Москві, як каже літописець, багато хто не знав про цю справу. У третій грамоті від свого імени новий цар не погребував брехливим або підробленим польським зізнанням про намір самозванця перебити всіх бояр, а всіх православних християн повернути в люторську і латинську віру. Проте воцаріння князя Василя склало епоху в нашій політичній історії. Вступаючи на престол, він обмежив свою владу і умови цього обмеження офіційно виклав в розісланому по областях запису, на якому він цілував хрест при воцарінні.

Підхресний
запис
В. Шуй-
ського

Запис надто стислий, невиразний, справляє вражіння поспішного чорнового начерку. Наприкінці його цар дає всім православним християнам одно загальне клятвенне зобов'язання судити їх «істинним, праведним судом», по закону, а не з розсуду. У викладі запису ця умова трохи

розчленована. Справи про найтяжчі злочини, що караються смертю і конфіскацією майна злочинця, цар зобов'язується вершити неодмінно «с бояры своими», тобто думою і при цьому відмовляється від права конфіскувати майно у братії і сім'ї злочинця, що не брали участі в злочині. Слідом за тим цар продовжує: «Да и доводов (доносов) ложных мне не слушать, а сыскивать всякими сысками нарешко и ставить с очей на очи», а за брехливий донос розшукавши карати залежно від вини, зведеної на оббрізаного. Тут ідеться немов про дії, менш злочинні, які розбирались одним царем без думи, і точніше визначається поняття справжнього суду. Так запис, видимо, розрізняє два види вищого суду: суд царя з думою і одноособовий суд царя. Запис закінчується умовою особливого роду: цар зобов'язується «без вини опалы своей не класти». Опала, немилість государя падала на служилих людей, які чимнебудь викликали його невдоволення. Вона супроводилась відповідними несправності опального або царевого невдоволення службовими позбавленнями, тимчасовим усуненням від двору, від «найясніших очей» государя, зниженням чину або посади, навіть майновою карою — відібранням помістя або міського подвір'я. Тут цар діяв уже не судовою, а дисциплінарною владою, що охороняла інтереси і порядок служби. Як вияв хазяйської волі государя опала не потребувала виправдання і при старомосковському рівні людяності інколи набирала форм дикої сваволі, перетворюючись з дисциплінарного заходу у кримінальну кару: при Грозному один сумнів у відданості обов'язкові служби міг привести опального на плаху. Цар Василій дав сміливу обітницю, якої потім, звичайно, не виконав, опалятись тільки за діло, за вини, а щоб розшукати вини, необхідно було встановити особливе дисциплінарне справування.

Запис, як бачите, дуже однобічний. Всі зобов'язання, прийняті на себе царем Василієм за цим записом, спрямовані були виключно до захисту особистої і майнової безпеки підданих від сваволі згори, але не стосувались прямо загальних основ державного порядку, не змінювали і навіть не визначали точніше значення, компетенції і взаємного відношення царя і вищих урядових установ. Царська влада обмежувалась радою бояр, разом з якою вона діяла і раніше; але це обмеження зв'язувало царя лише в судових справах, у відношенні до окремих осіб. А втім, походження підхресного запису було складніше від його змісту: він мав свою закулісну історію. Літопи-

Його харак-
тер і похо-
дження

сець розповідає, що цар Василій зараз же після свого проголошення пішов в Успенський собор і почав там говорити, чого споконвіку в Московській державі не водилося: «Целую крест *всей земле* на том, что мне ни над кем ничего не делати *без собору*, никакого дурна». Бояри і всякі люди говорили цареві, щоб він *на тому* хреста не цілував, бо в Московській державі того не повелось, але він нікого не послухав. Вчинок Василя здався боярам революційною вихваткою: цар закликав до участі у своїй царській судній розправі не Боярську думу, споконвічну співробітницю царів у справах суду й управління, а земський собор, недавню установу, зрідка скликувану для обговорення надзвичайних питань державного життя. У цій вихватці побачили небувалу новизну, спробу поставити собор на місце думи, перемістити центр ваги державного життя з боярського середовища в народне представництво. Правити земським собором наважувався цар, що побоявся воцаритись з його допомогою. Але й цар Василій знав, що робив. Зобов'язавшись перед товаришами напередодні повстання проти самозванця правити «по общему совету» з ними, підкинутий *землі* гуртком знатних бояр, він був царем боярським, партійним, змушеним дивитися з чужих рук. Він, природно, шукав земської опори для своєї некоректної влади і в земському соборі сподівався знайти противагу Боярській думі. Клятвено зобов'язуючись перед всією землею не карати без собору, він розраховував позбутись боярської опіки, стати земським царем і обмежити свою владу установою, до того не звиклою, тобто звільнити її від усякого дійсного обмеження. Підхресний запис у тому вигляді, як він був оголошений, є плодом угоди царя з боярами. За попередньою негласною умовою цар ділив свою владу з боярами у всіх справах законодавства, управління й суду. Відстоявши свою думу проти земського собору, бояри не наполягали на оголошенні всіх вимушених ними в царя поступок: з їх боку було навіть нерозумно показувати всьому суспільству, як чисто вдалося їм обскубити свого старого півня. Підхресний запис посилено відмічав значення Боярської думи тільки як повноважної співробітниці царя у справах вищого суду. В той час вищому боярству тільки це й було потрібно. Як правлячий клас воно ділило владу з государями протягом усього XVI ст., але окремі особи з його середовища багато терпіли від сваволі верховної влади за царів Івана і Бориса. Тепер, користуючись нагодою, боярство і поспішало усунути цю сваволю, захистити приватних осіб,

тобто самих себе, від повторення пережитого лиха, зобов'язавши царя закликати до участі у політичному суді Боярську думу, будучи впевнене, що урядова влада і надалі залишиться в його руках в силу звичаю.

При всій неповноті своєї підхресний запис царя Василя є новий, доти небувалий акт в московському державному праві: це—перша спроба побудування державного порядку на основі формально обмеженої верховної влади. До складу цієї влади вводився елемент або, точніше, акт, який цілком змінював його характер і постановку. Мало того, що цар Василій обмежував свою владу: хресною присягою він ще скріплював її обмеження і був не тільки виборним, але й присяжним царем. Присяга заперечувала в самій суті особисту владу царя попередньої династії, що складалася з удільних відносин государя - господаря: хіба домовласники присягають своїм слугам і постояльцям? Разом з тим цар Василій відмовлявся від трьох прерогатив, в яких найбільш виразно виявлялась ця особиста влада царя. То були: 1) «опала без вини», царська немилість без достатнього приводу, за особистим розсудом; 2) конфіскація майна у непричетної до злочину сім'ї і рідні злочинця — відмовленням від цього права скасовувався старовинний інститут політичної відповідальності роду за родичів; нарешті, 3) надзвичайний слідчо - поліційний суд на підставі доносів з катуваннями і обмовами, але без очних ставок, зізнань свідків і інших засобів нормального процесу. Ці прерогативи становили істотний зміст влади московського государя, виражений висловами діда і внука, словами Івана III: *кому хочу, тому и дам княжение*, і словами Івана IV: *жаловать своих холопей вольны мы и казнить их вольны же*. Клятвено струшуючи з себе ці прерогативи, Василій Шуйський перетворювався з царя холопів у правомірного царя підданих, що править за законами.

Але боярство, як правлячий клас, протягом смути не діяло однотайно, розкололось на дві верстви: від першостепенної знаті помітно відокремлюється середнє боярство, до якого приєднується столичне дворянство і приказні ділки, дяки. Ця друга верства правлячого класу діяльно втручається в смуту з воцаріння Василя. Серед нього і виробився інший план державного устрою, теж заснований на обмеженні верховної влади, але який далеко ширше захоплював політичні відносини порівняно з підхресним записом царя Василя. Акт, в якому викладено цей план, складений був при таких обставинах. Царем Васи́лієм

Його політичне значення

Друга верства правлячого класу вступає в смуту

мало хто був задоволений. Головними причинами невдоволення були некоректний шлях В. Шуйського до престолу і його залежність від гуртка бояр, які його обрали і гралися ним, як дитиною, за висловом сучасника. Незадоволені наявним царем — отже, потрібен самозванець: самозванство ставало стереотипною формою руського політичного мислення, в яку виливалось всяке суспільне невдоволення. І чутки про врятування Лжедмитрія I, тобто про другого самозванця, пішли з перших хвилин царювання Василя, коли другого Лжедмитрія ще не було і в заводі. В ім'я цього привида вже в 1606 р. піднялися проти Василя Сіверська земля і заокські міста з Путивлем, Тулою і Рязанню на чолі. Заколотники, побиті під Москвою царськими військами, сховалися у Тулі і звідти звернулися до пана Мнішка в його майстерню руського самозванства з проською вислати їм будьяку людину з іменем царевича Дмитрія. Лжедмитрій II, нарешті, знайшовся і посишений польсько-литовськими і козацькими загонами влітку 1608 р. стояв у підмосковному селі Тушині, підводячи під свою злодійську руку самий стрижень Московської держави, міжріччя Оки — Волги. Міжнародні відносини ще більш ускладнили перебіг московських справ. Я згадував уже про ворожнечу, що точилась тоді між Швецією і Польщею через те, що у виборного короля польського Сігізмунда III відібрав спадковий шведський престол його дядько Карл IX. Оскільки другого самозванця, хоч і негласно, але досить явно підтримував польський уряд, то цар Василій звернувся по допомогу проти тушинців до Карла IX. Переговори, ведені племінником царя, князем Скопіним - Шуйським, закінчилися посилкою допоміжного шведського загону під керівництвом генерала Делагарді, за що цар Василій змушений був укласти вічний союз з Швецією проти Польщі і піти на інші тяжкі поступки. На такий прямий виклик Сігізмунд відповідав відкритим розривом з Москвою і восени 1609 р. обложив Смоленськ. У тушинському таборі в самозванця служило багато поляків під головним керівництвом князя Рожинського, який був гетьманом у тушинському таборі. Зневажуваний і ображуваний своїми польськими союзниками, царик у мужицькому одязі і на гноєвих санях ледве вислизнув у Калугу спід пильного нагляду, під яким тримали його в Тушині. Після того Рожинський уклав угоду з королем, який кликав його поляків до себе під Смоленськ. Руські тушинці змушені були наслідувати їх приклад і обрали послів для перего-

ворів з Сігізмундом про обрання його сина Владислава на московський престол. Посольство складалося з боярина Мих. Гл. Салтикова, з кількох дворян столичних чинів і з півдужини крупних дяків московських приказів. У цьому посольстві не зустрічаємо жодного яскраво знатного імени. Але здебільшого це були люди нехирних родів. Закинуті особистим честолюбством або загальною смутою у бунтівській напівруській - напівпольській тушинській табір, вони, проте, взяли на себе роль представників Московської держави, Руської землі. Це була з їх боку узурпація, яка не давала їм ніякого права на земське визнання їх фіктивних повноважень. Але це не позбавляє їх справи історичного значення. Стосунки з поляками, знайомство з їх вільнолюбними поняттями і звичаями розширило політичний кругозір цих руських авантюристів, і вони поставили королю умовою обрання його сина в царі не тільки збереження давніх прав і вольностей московського народу, але й прибавки нових, якими цей народ ще не користувався. Але ці стосунки, спокушаючи москвичів видовищем чужої свободи, загострювали в них почуття релігійних і національних небезпек, які вона несла з собою: Салтиков заплакав, коли говорив перед королем про збереження православ'я. Ця двоїста спонука позначилась в обережностях, якими тушинські посли намагались забезпечити свою батьківщину від закликіваної з сторони влади, іновірної і іноплеменної.

В жодному акті Смутного часу руська політична думка не досягає такого напруження, як у договорі М. Салтикова і його товаришів з королем Сігізмундом. Цей договір, укладений 4 лютого 1610 р. під Смоленськом, викладав умови, на яких тушинські уповноважені визнавали московським царем королевича Владислава. Цей політичний документ являє собою досить розроблений план державного устрою. Він, поперше, формулює права і переваги всього московського народу і його окремих класів, подруге, встановлює порядок вищого управління. В договорі насамперед забезпечується недоторканість руської православної віри, а потім визначаються права всього народу і окремих його класів. Права, що захищають особисту свободу кожного підданого від сваволі влади, тут розроблені значно різнобічніше, ніж у запису царя Василя. Можна сказати, що сама ідея особистих прав, так мало номітна у нас раніше, у договорі 4 лютого вперше виступає з трохи визначеними обрисами. Всі судяться по закону, ніхто не карається без суду. На цій умові договір наполягає з

Договір
4 лютого
1610 р.

особливою силою, повторно вимагаючи, щоб, не знайшовши вини і не осудивши судом «с бояры всеми», нікого не карати. Видно, що звичка розправлятися без суду і слідства була особливо наболілою недугою державного організму, від якої хотіли вилікувати владу по можливості радикальніше. За договором, як і за записом царя Василя, відповідальність за вину політичного злочинця не падає на його невинних братів, дружину і дітей, не веде до конфіскації їх майна. Цілковитою новизною вражають дві інші умови, що стосуються особистих прав: великих чинів людей без вини не знижувати, а малочиновних підвищувати по заслугах; кожному з народу московського для науки вільно їздити в інші держави християнські, і государ майна за те відбирати не буде. Промайнула думка навіть про віротерпимість, про свободу совісті. Договір зобов'язує короля і його сина нікого не відводити від грецької віри в римську і ні в яку іншу, бо віра є дар божий, і ні збивати силою, ні утискувати за віру не годиться: руський волен держати руську віру, лях — ляху. У визначенні сословних прав тушинські послі виявили менше вільнодумства і справедливості. Договір зобов'язує охороняти і розширяти по заслугах права і переваги духовенства, думних і приказних людей, столичних і родових дворян і дітей боярських, частково і торгових людей. Але «мужикам селянам» король не дозволяє переходу ні з Русі в Литву, ні з Литви на Русь, а також і між руськими людьми всяких чинів, тобто між земле-власниками. Холопи залишаються в тій же залежності від панів, а вольності їм государ давати не буде. Договір, сказали ми, встановлює порядок верховного управління. Цар ділить свою владу з двома установами, земським собором і Боярською думою. Через те що Боярська дума вся входила до складу земського собору, останній у московській редакції договору 4 лютого, про який зараз скажемо, називається *думою бояр и всей земли*. В договорі вперше розмежовується політична компетенція тієї і другої установи. Значення земського собору визначається двома функціями. Поперше, виправлення або доповнення судного звичаю, як і Судебника, залежить від «бояр и всей земли», а государ дає на те свою згоду. Звичай і московський Судебник, за яким здійснювалось тоді московське правосуддя, мали силу основних законів. Значить, земському соборові договір присвоював установчий авторитет. Йому ж належав і законодавчий почин: якщо патріарх з Освященним собором, Боярська дума і всіх чинів люди

битимуть чолом государеві про предмети, не передбачені в договорі, государеві вирішувати порушені питання з Освященним собором, боярами і з усією землею «за звичаєм Московської держави». Боярська дума має законодавчу владу: разом з нею государ веде поточне законодавство, видає звичайні закони. Питання про податки, про жалування служилим людям, про їх помістя і вотчини розв'язується государем з боярами і думними людьми; без згоди думи государ не запроваджує нових податей і взагалі ніяких змін у податках, встановлених попередніми государями. Думі належить і вища судова влада: без слідства і суду з усіма боярами цареві нікого не карати, честі не позбавляти, у заслання не засилати, в чинах не знижувати. І тут договір настійливо повторює, що всі ці справи, як і справи про спадщину після померлих бездітно, государеві робити за приговором і радою бояр і думних людей, а без думи і приговору бояр таких справ не робити.

Договір 4 лютого був справою партії або класу, навіть кількох середніх класів, переважно столичного дворянства і дяківства. Але хід подій дав йому ширше значення. Племянник царя Василя князь М. В. Скопін - Шуйський із шведським допоміжним загоном очистив від тушинців північні міста і в березні 1610 р. вступив у Москву. Молодий обдарований вєвода був бажаним у народі наступником старого бездітного дядька. Але він раптово помер. Військо царя, вислане проти Сігізмунда до Смоленська, було розбите під Клушином польським гетьманом Жолкевським. Тоді дворяни з Захаром Ляпуновим на чолі звели царя Василя з престолу і постригли. Москва присягнула Боярській думі, як тимчасовому урядові. Їй довелось вибирати між двома домагачами престолу, Владиславом, визнання якого вимагав Жолкевський, що йшов до Москви, і самозванцем, що теж підступав до столиці, розраховуючи на прихильність до нього московського простонароддя. Боячись злодія, московські бояри дійшли згоди з Жолкевським на умовах, прийнятих королем під Смоленськом. Проте, договір, на якому 17 серпня 1610 р. Москва присягнула Владиславу, не був повторенням акту 4 лютого. Більша частина статей викладена тут досить близько до оригіналу; інші скорочені або поширені, інші випущені або добавлені знову. Ці пропуски і додатки особливо характерні. Першостепенні бояри викреслили статтю про підвищення незначних людей по заслугах, замінивши її новою умовою, щоб «московских княжеских

Московський договір 17 серпня 1610 р.

и боярских родов приезжими иноземцами в отечестве и в чести не теснить и не понижать». Вище боярство закреслило і статтю про право московських людей виїжджати в чужі християнські держави для науки: московська знать вважала це право надто небезпечним для заповітних домашніх порядків. Правляча знать виявилась на нижчому рівні понять порівняно з середніми служилими класами, своїми найближчими виконавчими органами — доля, яка звичайно спостигає суспільні сфери, що високо піднімаються над низькою дійсністю. Договір 4 лютого — це цілий основний закон конституційної монархії, що встановлює як устрій верховної влади, так і основні права підданих, і до того закон, цілком консервативний, що настійно оберігає старовину, як це було раніш, при попередніх государях, за стародавнім звичаєм Московської держави. Люди хватаються за писаний закон, коли почувають, що спід ніг вислизає звичай, за яким вони ходили. Салтиков з товаришами живіше, ніж першостепенна знать відчували зміни, що відбувалися, більше за неї терпіли від відсутності політичного статусу і особистої сваволі влади, а пережиті перевороти і сутички з іноземцями посилено збуджували їх думку шукати засобів проти цих незручностей і надавали їх політичним поняттям більше широти і ясності. Старий хисткий звичай вони і прагнули закріпити новим писаним законом, що його осмислював.

Провінці-
альне дво-
рянство і
земський
приговор
30 червня
1611 р.

Услід за середнім і вищим столичним дворянством тягаться в смуту і дворянство рядове, провінціальне. Його участь у смуті стає помітною так само з початку царювання Василя Шуйського. Першим виступило дворянство заокських і сіверських міст, тобто південних повітів, суміжних із степом. Тривоги і небезпеки життя поблизу степу виховували в тамтешньому дворянстві бойовий, відважний дух. Рух піднятий був дворянами міст Путивля, Венєва, Кашири, Тули, Рязані. Першим піднявся ще в 1606 р. воєвода віддаленого Путивля князь Шаховскої, людина неродовита, хоч і титулована. Його справу підхоплюють нащадки старовинних рязанських бояр, тепер прості дворяни, Ляпунови і Сунбулови. Справжнім представником цього завзятого наївстепового дворянства був Прокофій Ляпунов, городовий рязанський дворянин, людина рішуча, зарозуміла і поривчата; він раніше від інших відчував, як повертає вітер, але його рука хваталась за справу раніш, ніж встигала подумати про те голова. Коли князь Скопін - Шуйський тільки ще йшов до Москви, Прокофій послав уже поздоровити його царем при житті

царя Василя і цим зіпсував становище племінника при дворі дядька. Товариш Прокофія Сунбулов уже в 1609 р. підняв у Москві повстання проти царя. Заколотники кричали, що цар — людина дурна, нечестива, п'яниця і розпутник, що вони повстали за свою братію, дворян і дітей боярських, яких ніби цар з потакачами своїми, великими боярами, у воду садовить і до смерті побиває. Значить, це було повстання нижчого дворянства проти знаті. Влипні 1610 р. брат Прокофія Захар з юрбою прихильників, все незначних дворян, звів царя з престолу, при чому проти них було духовенство і великі бояри. Політичні прагнення цього провінціального дворянства недосить ясні. Воно разом з духовенством обирало на престол Бориса Годунова на зло боярській знаті, дуже раділо цьому цареві з бояр, але не за бояр, і дружно повстало проти Василя Шуйського, царя чисто боярського. Воно ладило на престол спершу князя Скопіна - Шуйського, а потім князя В. В. Голіцина. А втім, є акт, що трохи розкриває політичний настрій цього класу. Присягнувши Владиславу, московський боярський уряд відправив до Сігізмунда посольство просити його сина на царство і із страху перед московською черню, що співчувала другому самозванцеві, ввів загін Жолкевського в столицю. Але смерть злодія тушинського наприкінці 1610 р. всім розв'язала руки, і піднявся сильний народний рух проти поляків: міста списувались і об'єднувались для очищення держави від іноземців. Першим повстав, звичайно, Прокофій Ляпунов з своєю Рязанню. Але перш ніж зібране ополчення підійшло до Москви, поляки перерізались з москвичами і спалили столицю (березень 1611 р.). Ополчення, обложивши уцілілі Кремль і Китай - город, де засіли поляки, вибрало тимчасовий уряд з трьох осіб, з двох козацьких вождів, князя Трубецького і Заруцького і дворянського предводителя Прокофія Ляпунова. У керівництво цим «тросначальникам» даний був приговор 30 червня 1611 р. Головна маса ополчення складалася з провінціальних служилих людей, що озброїлись і харчувались на кошти, зібрані з людей тяглих, міських і сільських. Приговор складений був у таборі цього дворянства; однак він називається приговором «всієї землі», і тросначальників обирали немов «усією землею». Отже, люди одного класу, дворяни - ополченці, оголосили себе представниками всієї землі, всього народу. Політичні ідеї в приговорі мало помітні, зате різко виступають сословні домагання. Виборні тросначальники, зобов'язані «строить землю и промышлять всяким земским

и ратным делом», проте, по приговору нічого важливого не могли зробити без таборової всеземської ради, яка є вищою розпорядчою владою і присвоює собі компетенцію значно ширшу від земського собору за договором 4 лютого. Приговор 30 червня найбільше приділяє уваги захистові інтересів служилих людей, регулюючи їх відносини по-земельні і службові, говорить про помістя, вотчини, а про селян і двірських людей згадує тільки для того, щоб постановити, що збігли або вивезені в Смутний час люди повинні бути повернуті колишнім власникам. Ополчення понад два місяці простояло під Москвою, ще нічого важливого не зробило для її визволення, а вже виступило всевладним розпорядником землі. Але коли Ляпунов озлобив проти себе своїх союзників - козаків, дворянський табір не зміг захистити свого вождя і легко був розігнаний козацькими шаблями.

Участь
нижчих
класів
у смуті

Нарешті, слідом за провінціальними служилими людьми і за них ціпляючись, в смуту втручаються люди «жилицькі», простонароддя тягле і нетягле. Виступивши пліч-о-пліч з провінціальними дворянами, ці класи потім відділяються від них і діють однаково вороже як проти боярства, так і проти дворянства. Привідець дворянського повстання на півдні князь Шаховской, «всеї крови заводчик», за висловом сучасника - літописця, приймає до себе у співробітники ділка зовсім недворянського розбору: то був Болотніков, людина відважна і бувала, боярський холоп, що потрапив у полон до татарів, зазнав і турецької каторги і повернувся на батьківщину агентом другого самозванця, коли його ще не було, а був він тільки задуманий. Рух, піднятий дворянами, Болотніков повів углиб суспільства, звідки сам вийшов, набирив свої дружини з бідних посадських людей, бездомних козаків, збіглих селян і холопів — з верств, що лежали на дні суспільного складу, і нацькував їх проти воевод, панів і всіх власть імущих. Підтриманий повсталими дворянами південних повітів, Болотніков з своїми збрідними дружинами побідоносно дійшов до самої Москви, не раз побивши царські війська. Але отут і розділились ці ворожі класи, що з'єднались на хвилину і з непорозуміння. Болотніков ішов напролом: з його табору по Москві розповсюджувались прокламації, що закликали холопів бити своїх панів, за що вони одержать у нагороду дружин і маєтки вбитих, бити і грабувати торгових людей; злодіям і шахраям обіцяли боярство, воеводство, всяку честь і багатство. Прокофій Ляпунов і інші дворянські вожді, придивившись, з ким вони мають

справу, що за народ складає рать Болотнікова, покинули його, передались на бік царя Василія і полегшили царському війську поразку збрідних загонів. Болотніков загинув, але його спроба всюди знайшла відгук: скрізь селяни, холопи, поволзькі інородці — все збігле і знедолене піднімалось за самозванця. Виступ цих класів і продовжив смуту і дав їй інший характер. Досі це була політична боротьба, суперечка за форму правління, за державний устрій. Коли ж піднявся суспільний низ, смута перетворилась у соціальну боротьбу, у винищення вищих класів нижчими. Сама кандидатура поляка Владислава мала деякий успіх тільки завдяки участі, взятій у смути нижчими класами: степенні люди змушені були погодитись прийняти королевича, щоб не пустити на престол злодія тушинського, кандидата черні. Польські пани в 1610 р. говорили на королівській раді під Смоленськом, що тепер у Московській державі простий народ піднявся, повстав на бояр, мало не всю владу у своїх руках держить. Тоді всюди виявилось різке соціальне роз'єднання, всяке значне місто стало ареною боротьби між низом і верхом суспільства; всюди «добрі» заможні громадяни говорили, за свідченням сучасника, що краще вже служити королевичу, ніж бути побитими від своїх холопів або у вічній неволі у них мучитись, а хирні люди по містах разом з селянами повтікали до злодія тушинського, сподіваючись, що він визволить від усіх їхніх бід. Політичні прагнення цих класів зовсім неясні; та навряд чи й можна припускати в них щось схоже на політичну думку. Вони доби- вались у смути не якогось нового державного порядку, а просто тільки виходу з свого важкого становища, шукали особистих пільг, а не сословних забезпечень. Холопи піднімались, щоб вийти з холопства, етати вільними козаками, селяни — щоб звільнитися від зобов'язань, які прив'язували їх до землевласників, і від селянського тягла, посадські люди — щоб позбутися посадського тягла і вступити у служилі або приказні люди. Болотніков закликав під свої прапори всіх, хто хотів добитися волі, честі і багатства. Справжнім царем цього люду був злодій тушинський, втілення всякого непорядку і беззаконня в очах бласонадійних громадян.

Такий був хід смути. Розглянемо її найголовніші причини та найближчі наслідки.

ЛЕКЦІЯ XLIII

Причини смути.— Династична її причина: вотчинно - династичний погляд на державу.— Погляд на виборного царя.— Причина соціально - політична: тягловий лад держави.— Суспільний розбрат.— Значення самозванства в ході смути.— Висновки.— Друге ополчення і очищення Москви від поляків.— Обрання Михаїла.— Причини його успіху.

З'ясувати причини смути значить вказати обставини, що її викликали, і умови, що так довго її підтримували. Обставини, що викликали смуту, нам уже відомі: це було насильницьке і тасмниче перервання старої династії і потім штучне відновлення її в особі самозванців. Але як ці приводи до смути, так і глибокі внутрішні її причини взяли своє тільки тому, що виникли на сприятливому ґрунті, обробленому старанними, хоч і непередбачливими зусиллями царя Івана і правителя Бориса Годунова за царювання Федора. Це був тяжкий, сповнений тупого нерозуміння настрої суспільства, який створено було неприхованими неподобствами опричини і темними годуновськими інтригами.

Хід
смути

В ході смути розкриваються її причини. Смута була викликана подією випадковою, перерванням династії. Вимирання сім'ї, фамілії, насильницьке або природне,— явище, яке ми мало не щодня спостерігаємо; але у приватному житті воно мало помітне. Інша справа, коли кінчається ціла династія. У нас наприкінці XVI ст. така подія повела до боротьби політичної і соціальної, спочатку до політичної — за форму правління, потім до соціальної — до усобиці суспільних класів. Зіткнення політичних ідей супроводилось боротьбою економічних сословій. Сили, що стояли за царями, які так часто змінювались, і за претендентами, які боролись за царство, були різні верстви московського суспільства. Кожний клас шукав свого царя

або ставив свого кандидата на царство; ці царі й кандидати були тільки прапорами, під якими йшли один на одного різні політичні прагнення, а потім різні класи руського суспільства. Сму́та почалась аристократичними підступами великого боярства, що повстало проти необмеженої влади нових царів. Продовжували її політичні прагнення столичного гвардійського дворянства, що озброїлось проти олігархічних задумів першостепенної знаті в ім'я офіцерської політичної свободи. За столичними дворянами піднялось рядове провінціальне дворянство, що захотіло бути владарем країни; воно потягло за собою неслужилі земські класи, що піднялися проти всякого державного порядку в ім'я особистих пільг, тобто в ім'я анархії. Кожний з цих моментів смути супроводився втручанням козацьких і польських зграй, донських, дніпровських і віслінських покидьків московського і польського державного суспільства, які зрадили легкості грабежу у збаламученій країні. Перший час боярство намагалось з'єднати класи готового розпасти́ся суспільства в ім'я нового державного порядку, але цей порядок не відповідав поняттям інших класів суспільства. Тоді виникла спроба відвернути лихо в ім'я особи, штучно воскресивши тількищо загіблу династію, яка одна стримувала вороженчу і погоджувала непримиримі інтереси різних класів суспільства. Самозванство було виходом з боротьби цих непримиримих інтересів. Коли не вдалась, навіть повторно, і ця спроба, тоді видимо не залишалось ніякого політичного зв'язку, ніякого політичного інтересу, в ім'я якого можна було б відвернути розпад суспільства. Але суспільство не розпалось, розхитався лише державний порядок. Коли надломилась політичні скріпи суспільного порядку, залишались ще міцні зв'язки національні і релігійні; вони і врятували суспільство. Козацькі і польські заго́ни, повільно, але поступово напоумляючи розорюване ними населення, примусили, нарешті, ворогуючі класи суспільства об'єднатися не в ім'я якогонебудь державного порядку, а в ім'я національної, релігійної і звичайної громадянської безпеки, якій загрожували козаки і ляхи. Отже, сму́та, що живилася розбратом класів земського суспільства, припинилась боротьбою всього земського суспільства із сторонніми силами, що втрутилися у внутрішню усобицю, протиземською і чужонародною.

Бачимо, що в ході смути особливо виразно виступають Держава —
дві умови, що її підтримували: це — самозванство і со-
ціальний розлад. Вони і вказують, де треба шукати голов-
вотчина •

них причин смуту. Я вже мав нагоду (лекція XLI) відмітити одно непорозуміння у московській політичній свідомості: держава, як союз народний, не може належати нікому, крім самого народу, а на Московську державу і московський государ і народ Московської Русі дивилися, як на вотчину князівської династії, з володінь якої вона виросла. У цьому *вотчинно - династичному погляді на державу* я й бачу одну з основних причин смуту. Вказане щойно непорозуміння було зв'язане з загальною скудістю або неготовістю політичних понять, які далеко відставали від стихійної роботи народного життя. В загальній свідомості, повторю вже сказане, Московська держава все ще розумілась у первісному удільному розумінні, як господарство московських государів, як фамільна власність Калитиноного племені, яке її завело, розширювало і зміцнювало протягом трьох століть. На ділі вона була вже союзом великоруського народу і навіть зав'язувала в умах уявлення про всю Руську землю, як про щось ціле; але думка ще не піднялась до ідеї народу, як державного союзу. Реальними зв'язками цього союзу продовжували бути воля і інтерес хазяїна землі. І треба додати, що такий вотчинний погляд на державу був не династичним домаганням московських государів, а просто категорією тодішнього політичного мислення, успадкованою від удільного часу. Тоді в нас і не розуміли держави інакше, як у розумінні вотчини, господарства государя певної династії, і якби тодішній звичайній московській людині сказали, що влада государя є разом і його обов'язок, посада, що правлячи народом, государ служить державі, загальному благу, це здалося б плутаниною понять, анархією мислення. Звідси зрозуміло, як московські люди того часу могли уявляти собі відношення царя і народу до держави. Їм здавалося, що Московська держава, в якій вони живуть, є держава московського царя, а не московського або руського народу. Для них були неподільними поняттями не держава і народ, а держава і государ певної династії; вони швидше могли уявити собі государя без народу, ніж державу без цього государя. Такий погляд дуже своєрідно виявився в політичному житті московського народу. Коли піддані, зв'язані з урядом ідеєю державного блага, стають незадоволені правлячою владою, бачачи, що вона не охороняє цього блага, вони повстають проти неї. Коли слуги або постояльці, зв'язані з домохазяїном тимчасовими умовними вигодами, бачать, що вони цих вигід не одержують від хазяїна, вони йдуть з його дому. Піддані, підніма-

ючись проти влади, не покидають держави, бо не вважають її чужою для себе; слуга або квартирант, незадоволений хазяїном, не залишається в його домі, бо не вважає його своїм. Люди Московської держави діяли як незадоволені слуги або жильці з хазяїном, а не як неслухняні громадяни з урядом. Вони нерідко ремствували на дії влади, що ними правила, але поки жила стара династія, народне невдоволення ні разу не доходило до повстання проти самої влади. Московський народ виробив особливу форму політичного протесту: люди, що не могли зжитися з існуючим порядком, не повставали проти нього, а виходили з нього, — «брели розно», тікали з держави. Московські люди немов почували себе чужинцями у своїй державі, випадковими, тимчасовими мешканцями в чужому домі: коли їм ставало тяжко, вони вважали за можливе тікати від невігідного домовласника, але не могли освоїтись з думкою про можливість повставати проти нього або заводити інші порядки в його домі. Так вузлом, що зв'язував усі відносини у Московській державі, була не думка про народне благо, а особа певної династії, і державний порядок визнавався можливим тільки при государі саме з цієї династії. Тому, коли династія перервалася, і, отже, держава стала нічиєю, люди розгубилися, перестали розуміти, що вони таке і де знаходяться, прийшли в заворушення, в стан анархії. Вони навіть немов відчули себе анархістами мимоволі, з якогось обов'язку, сумного, але неминучого: нікому стало коритись — значить, треба бунтувати.

Довелось обирати царя земським собором. Але соборне обрання через саму новизну справи не вважалось достатнім виправданням нової державної влади, викликало сумніви, тривогу. Соборна постанова про обрання Бориса Годунова передбачає заперечення людей, які скажуть про виборців: «Відділимося від них, бо вони самі собі поставили царя». Хто скаже таке слово, того соборний акт називає нерозумним і проклятим. В одному дуже поширеному памфлеті 1611 р. розповідається, як авторові його в дивному привидді було повідано, що сам господь вкаже, кому володіти Російською державою; якщо ж поставлять царя з своєї волі, «навіки не буде цар». Протягом усієї смути не могли освоїтись з думкою про виборного царя; думали, що виборний цар — не цар, що справжнім законним царем може бути тільки природжений, спадковий государ з потомства Калити, і виборного царя старались пристроїти до цього племені всякими способами, юридичною вигадкою,

Виборний
цар

генеалогічною натяжкою, риторичним перебільшенням. Бориса Годунова після його обрання духовенство і народ урочисто вітали як спадкового царя «здрасшоваша ему на его государеве *вотчине*», а Василій Шуйський, що формально обмежив свою владу, в офіціальних актах писався «самодержцем», як титулувались природні московські государі. При такій неподатливості мислення в керівних колах поява виборного царя на престолі повинна була уявлятися народній масі не наслідком політичної необхідності, хоч і сумної, а чимсь схожим на порушення законів природи; виборний цар був для неї такою ж недоладністю, як виборний батько, виборна мати. Ось чому в поняття про «істинного» царя прості уми не могли, не вміли вкласти ні Бориса Годунова, ні Василя Шуйського, а тим паче польського королевича Владислава: в них бачили узурпаторів, тоді як один привид природного царя в особі пройди-світа невідомого походження заспокоював династично-легітимні сумніння і схиляв до довір'я. Смута і припинилась тільки тоді, коли вдалося знайти царя, якого можна було зв'язати спорідненням, хоч і не прямим, із згаслою династією: цар Михаїл утвердився на престолі не стільки тому, що був земським всенародним обранцем, скільки тому, що доводився племінником останньому цареві попередньої династії. Сумнів у народному обранні як у достатньому правомірному джерелі верховної влади був немаловажною умовою, що живила смуту, а цей сумнів впливав з переконання, яке вкоренилося в умах, що таким джерелом повинно бути тільки *вотчинне* наступництво у певній династії. Тому це невміння освоїтись з ідеєю виборного царя можна визнати похідною причиною смути, що вийшла з тількищо викладеної основної.

Тягловий
лад
держави

Я відмітив соціальний розлад, як одну з різко виявлених особливостей *Смутного часу*. Цей розлад коренився в *тягловому характері* московського державного порядку, і це — друга основна причина смути. У всякому правомірно влаштованому державному порядку передбачається як одна з основ цієї правомірності належна відповідність між правами і обов'язками громадян, особистими або сословними. Московська держава XVI ст. у цьому відношенні відрізнялась строкатим суміщенням різночасових і різнохарактерних соціально - політичних відносин. У ній не було ні вільних і повноправних осіб, ні вільних і автономних сословій. Проте, суспільство не являло собою нерозрізнуваної маси, як у східних деспотіях, де рівність усіх ґрунтується на загальному безправ'ї. Суспільство

розчленоване, ділиться на класи, що склалися ще в удільні віки. Тоді вони мали тільки громадянське значення: це були економічні стани, що розрізнялись заняттями. Тепер вони набрали політичного характеру: між ними розподілялись спеціальні, що відповідали їх заняттям, державні повинності. Це ще не сословія, а прості службові розряди, які на службовій московській мові називались *чинами*. Державна служба, що падала на ці чини, не була для всіх однакова: одна служба давала підлеглим їй класам більшу або меншу владу розпоряджатись, наказувати; іншим класам їх служба залишала тільки обов'язок коритися, виконувати. На одному класі лежав обов'язок правити, другі класи були знаряддями вищого управління або відбували ратну службу, треті несли різні податні обов'язки. Неравною розцінкою видів державного служіння створювалась нерівність державного і суспільного становища різних класів. Нижчі верстви, на яких лежали верхні, розуміється, несли на собі найбільший тягар і, звичайно, тяжились ним. Але й вищий правлячий клас, якому державна служба давала можливість командувати іншими, не бачив прямого законодавчого забезпечення своїх політичних переваг. Він правив не в силу присвоєного йому на те права, а фактично, за давнім звичаєм: це було його спадкове ремесло. Московське законодавство взагалі було спрямоване прямо або посередньо до визначення і розподілу державних обов'язків, але не формулювало і не забезпечувало нічиїх прав ні особистих, ні сословних; державне становище особи або класу визначалось лише його обов'язками. Те, що в цьому законодавстві схоже на сословні права, було не що інше, як окремі пільги, які служили допоміжними засобами для справного відбування повинностей. Та й ці пільги давались класам не в цілому їх складі, а окремим місцевим громадам за особливими умовами їх становища. Певній міській або сільській громаді надавались полегшення в податках або винятки в підсудності, але потреби встановити загальні сословні права міського або сільського населення в законодавстві ще не помітно. Само місцеве самоврядування з його виборними властями ґрунтувалось на тій же zasadі повинності і сполученою з нею відповідальністю — особистою, своєю головою, або громадською, цілим миром: воно, як ми бачили, було слухняним знаряддям централізації. Правами забезпечуються приватні інтереси осіб або сословій. У московському державному порядку панування начала повинності залишало надто мало місця приватним інтере-

сам, особистим або сословним, приносячи їх у жертву вимогам держави. Значить у Московській державі не було належної відповідності між правами і обов'язками ні особистими, ні сословними. Сяк - так уживались з тяжким порядком під гнітом зовнішніх небезпек, при слабому розвиткові особистості і суспільного духу. Царювання Грозного з особливою силою дало суспільству відчути цю хибу державного ладу. Сваюля царя, безпричинні страти, опали і конфіскації викликали ремствування і не тільки у вищих класах, але і в народній масі, «тугу і ненависть на царя в миру», і в суспільстві прокинулася невизраза і боязка потреба в законному забезпеченні особи і майна від розсуду і настрою влади.

Суспільний
розврат

Але ця потреба разом із загальним почуттям тяжкості державного порядку сама по собі не могла б привести до такого глибокого потрясіння держави, коли б не обривалась династія, що цю державу збудувала. Вона була вінцем у склепінні державної будівлі; з її зникненням розривався вузол, яким стримувались усі політичні відносини. Що колись терпляче зносили, скоряючись волі звичного хазяїна, то здавалось нестерпним тепер, коли хазяїна не стало. В записках дяка Івана Тімофєєва читаємо картинну притчу про бездітну вдову багатой і владной людини, дім якої розкрадає челядь покійника, що вийшла із «свого рабского устроения» і віддалася сваволі. В образі такої безпорядной вдови публіцист змалював становище своєї рідной землі, що залишилась без «природного» царя-хазяїна. Тоді всі класи суспільства піднялись із своїми окремими потребами і прагненнями, щоб полегшити своє становище в державі. Тільки угорі суспільства це піднесення відбувалося не так, як внизу його. Верхні класи старались законодавчим шляхом зміцнити й розширити свої сословні права навіть за рахунок нижчих класів; в цих останніх непомітно сословного інтересу, прагнення набутти прав або полегшити тяготи для цілих класів. Тут кожний діяв у свою голову, поспішаючи вийти з тяжкого становища, в яке поставила його сувора й нерівномірна розкладка повинностей, і перескочити в інший, більш пільговий стан чи захопленням урвати щонебудь у заможних людей. Спостережливі сучасники посилено відмічають як найрізкішу ознаку смуту це прагнення суспільних низів прорватися наверх і зіпхнути звідти верховників. Один з них, келар Авраамій Паліцин, пише, що тоді всякий прагнув піднятися вище свого звання, раби хотіли стати панами, люди невільні перескакували до свободи, рядовий

військовий брався боярствувати, люди сильні розумом ставились ні в що, «в прах вменяемы бываху» цими свавільниками і нічого не сміли сказати їм неугодного. Зустріч таких протилежних прагнень зверху і знизу неминуче вела до запеклої класової ворожнечі. Ця ворожнеча — похідна причина смуту, викликана до дії другою, основною. Почин у цьому руйнуванні суспільного порядку спостерігачі - сучасники приписують верхам суспільства, вищим класам і насамперед новим, неспадковим носіям верховної влади, хоч уже Грозний своєю опричиною подав заохотливий приклад у цій справі. Зло докоряючи цареві Борису в гордовитому намірі перебудувати земський порядок і оновити державне управління, ці спостерігачі винуватять його в тому, що за наклепництво він почав піднімати на високі ступені худородних людей, незвичних до урядової справи, і безграмотних, які ледве вмели підписувати діловий акт, поволи, сяк - так проволочити по папері свою тремтячу руку, ніби чужу. Цим він посіяв ненависть у знатних і досвідчених ділках. Так само діяли і інші, що йшли за ним, несправжні царі. Ганьблячи за це, спостерігачі з жалем згадують колишніх природних государів, які знали, якому родові, яку честь і за що давати, «худородным же ни». Ще більше безладдя вніс цар Борис в суспільство запровадженням доносів, піднявши холопів на панів, а боярськими опалами вигнавши на вулицю юрби челяді опальних бояр і цим змусивши їх кинутись у розбій. І цар Василій обома руками сів суспільну смуту, одним указом посиливши прикріплення селян, а другими обмеживши панську владу над холопами. Вищі класи старанно сприяли урядові в посиленні суспільного розладу. За свідченням Авраамія Паліцина, при царі Федорі вельможами, особливо з рідні і прихильників правителя Годунова, а за їх прикладом і іншими, оволоділа несамовита пристрасть до поневолення, прагнення заманювати до себе в кабалу всякими засобами і кого попало. Але настав трирічний голод (1601 — 1604 рр.), і пани, не бажаючи або будучи неспроможні годувати нахвату челядь, виганяли її без відпускних із своїх будинків, а коли голодні холопи рядились до інших панів, колишні переслідували їх за втечу і знос.

У нерозсудливому способі дій уряду і суспільства, Самозванство так прикро підтриманому самою природою, виявилось таке безладдя суспільних відносин, такий соціальний розбрід, з яким після перервання династії важко було справитися звичайними урядовими засобами. Ця друга причина смуту,

соціально - політична, у сполученні з першою, династичною, сильно, хоч і побічно, підтримала смуту тим, що загострила діяння першої, яке виявилось в успіхах самозванців. Тому самозванство можна визнати теж похідною причиною смуту, що вийшла з сукупного діяння обох корінних. Питання, як могла виникнути сама ідея самозванства, не містить у собі будьякого народно - психологічного утруднення. Таємничість, якою окутана була смерть царевича Дмитрія, породжувала суперечливі пересуди, з яких уява вибирала найбільш бажані, а найбільше бажали благополучного кінця, щоб царевич виявився живим і усунув тяжку невідомість, якою затягалось майбутнє. Схильні були, як завжди в подібних випадках, безоглядно вірити, що злочин не вдався, що провидіння і на цей раз постало на сторожі світової правди і приготувало відплату злочинцям. Жахлива доля царя Бориса і його сім'ї була в очах стривоженого народу разючим відкриттям цієї вічної правди божої і найбільше допомогла успіхові самозванства. Моральне почуття знайшло підтримку в чутті політичному, стільки ж підсвідомому, скільки доступному своєю підсвідомістю народним масам. Самозванство було найзручнішим виходом з боротьби непримиримих інтересів, збудоражених перерванням династії: воно механічно по - насильницькому з'єднувало під звичною, хоч і підробленою владою, елементи готового розпастиє суспільства, між якими стала неможлива органічна добровільна угода.

Висновки

Так можна пояснити походження смуту. Грунтом для неї став тяжкий настрій народу, загальне почуття невдоволення, винесене народом з царювання Грозного і посилене правлінням Бориса Годунова. Привід до смуту даний був перерванням династії із спробами, що йшли за цим, штучного її відновлення в особі самозванців. Корінними причинами смуту треба визнати народний погляд на відношення старої династії до Московської держави, що заважала освоїтись із думкою про виборного царя, і потім самий лад держави з його важкою тягловою основою і нерівномірним розподілом державних повинностей, що породжували соціальний розбрат: перша причина вікликала і підтримувала потребу воскресити загиблій царський рід, а ця потреба забезпечувала успіх самозванства; друга причина перетворила династичну інтригу в соціально - політичну анархію. Смуті сприяли і інші обставини: спосіб дій правителів, які ставали на чолі держави після царя Федора, конституційні прагнення боярства, які йшли врозріз з характером московської верхньої

влади і з народним на неї поглядом, низький рівень суспільної моральності, як її змальовують сучасні спостерігачі, боярські опали, голод і мор за царювання Бориса, обласний розбрат, втручання козаків. Але все це були не причини, а або тільки симптоми смуту, або умови, які її живили, але її не породили, або, нарешті, наслідки, нею ж викликані до дії.

Смута з'являється на рубежі двох суміжних періодів нашої історії, зв'язана з попереднім своїми причинами, з подальшим своїми наслідками. Кінець смуту був покладений вступом на престол царя, що став родоначальником нової династії; це був перший найближчий наслідок смуту.

Наприкінці 1611 р. Московська держава являла собою видовище повної видимої руїни. Поляки взяли Смоленськ; польський загін спалив Москву і укріпився за уцілілими стінами Кремля і Китай-города; шведи зайняли Новгород і виставили одного з своїх королевичів кандидатом на московський престол; на зміну вбитому другому Лжедмитрію в Пскові усівся третій, якийсь Сидорка; перше дворянське ополчення під Москвою із смертю Ляпунова розпалалося. Тим часом, країна залишалась без уряду. Боярська дума, яка стала на чолі його після скинення Василя Шуйського, скасувалась сама собою, коли поляки захопили Кремль, де сіли і деякі з бояр із своїм головою князем Мстиславським. Держава, втративши свій центр, стала розпадатись на складові частини; мало не кожне місто діяло окремо, тільки пересилаючись з іншими містами. Держава перетворювалась у якусь безформну, бентежну федерацію. Але з кінця 1611 р., коли знемогли політичні сили, починають пробуджуватись сили релігійні і національні, які пішли на визволення гинучої землі. Зазивні грамоти архімандрита Діонісія і келаря Авраамія, які розходились із Троїцького монастиря, підняли нижегородців під керівництвом їх старости, м'ясника Кузьми Мініна. На заклик нижегородців почали сходитись служилі люди, городові дворяни і діти боярські, що залишились без діла і жалування, а часто і без помість, яким Мінін знайшов і вождя, князя Дмитрія Михайловича Пожарського. Так склалося друге дворянське ополчення проти поляків. Бойовими якостями воно не стояло вище за перше, хоч було добре споряджене завдяки багатій грошовій казні, самовіддано зібраній посадськими людьми нижегородськими і інших міст, що до них приєднались. Місяців чотири ополчення влаштувалось, з півроку йшло до Москви, поповнювалось по дорозі юрбами служилих

Друге
ополчення

людей, які просили прийняти їх на земське жалування. Під Москвою стояв козацький загін князя Трубецького, рештки першого ополчення. Козаки були для земської дворянської рати страшніші від самих поляків, і на пропозицію князя Трубецького вона відповідала: «Отнюдь нам вместе с казаками не стаивать». Але скоро стало видно, що без підтримки козаків нічого не зробити, і за три місяці стоянки під Москвою без них нічого важливого не було зроблено. В раті князя Пожарського лічилося більше 40 начальних людей все з родовитими служилими іменами, але тільки двоє людей зробили великі справи, та й ті були не служилі люди: це — чернець Авраамій Паліцин і м'ясний торгівець Кузьма Мінін. Перший на просьбу князя Пожарського в рішучу хвилину умовив козаків підтримати дворян, а другий випросив у князя Пожарського 3—4 роти і з ними зробив вдалий напад на нечисленний загін гетьмана Ходкевича, що вже добрався до Кремля з харчами для голодуючих там співвітчизників. Сміливий натиск Мініна підбадьорив дворян-ополченців, які змусили гетьмана до відступу, вже підготовленого козаками. В жовтні 1612 р. козаки ж взяли приступом Китай-город. Але земське ополчення не наважилось штурмувати Кремль, жменька поляків, що там сиділа, здалась сама, доведена голодом до людоїдства. Козацькі ж отамани, а не московські воєводи, відбили від Волоколамська короля Сігізмунда, який прямував до Москви, щоб повернути її в польські руки, і змусили його вернутися додому. Дворянське ополчення тут ще раз показало в смуту свою малоприслужність до справи, яка була його сословним ремеслом і державним обов'язком.

Обрання
Михайла

Вожді земського і козацького ополчення, князі Пожарський і Трубецькой, розіслали по всіх містах держави оповістки, що закликали в столицю духовну владу і виборних людей з усіх чинів для земської ради і державного обрання. З самого початку 1613 р. почали з'являтися до Москви виборні всієї землі. Ми потім побачимо, що це був перший безперечно всесословний земський собор з участю посадських і навіть сільських жителів. Коли виборні з'їхалися, був призначений триденний ліст, яким представники Руської землі хотіли очиститись від гріхів смуту перед здійсненням такої важливої справи. По закінченні посту почалися наради. Перше питання, поставлене на соборі, чи обирати царя з іноземних королівських домів, вирішили негативно, приговорили: ні польського, ні шведського королевича, ні інших німецьких вір і ні з яких неправославних держав на Московську державу

не обирати, як і «Маринкина сына». Цей приговор руйнував задуми прихильників королевича Владислава. Але вибрати і свого природного руського царя було нелегко. Пам'ятки, близькі до того часу, змальовують хід цієї справи на соборі не світлими фарбами. Одностайності не виявилось. Було велике хвилювання; кожний хотів по своїй мислі робити, кожний говорив за свого; одні пропонували того, другі цього, всі різно говорили; придумували, кого б обрати, перебирали великі роди, але ні на кому не могли погодитись, і так змарнували немало днів. Багато вельмож і навіть не вельмож підкупали виборців, засиляли з подарунками і обіцянками. Після обрання Михаїла соборна депутація, яка просила черницю - матір благословити сина на царство, на докір її, що московські люди «измалодушествовались», відповідала, що тепер вони «наказались», проучені, взяли за розум і прийшли на об'єднання. Соборні підступи і чвари зовсім не виправдували благодушного запевнення соборних послів. Собор розвався на партії між великородними шукачами, з яких більш пізні відомості називають князів Голіцина, Мстіславського, Воротинського, Трубецкого, М. Ф. Романова. Сам, скромний по отечеству і характером князь Пожарський теж, говорили, шукав престолу і витратив чимало грошей на підступи. Найсерйозніший кандидат щодо здібностей і знатності, князь В. В. Голіцин, був у польському полоні, князь Мстіславський відмовлявся; з решти обирати не було кого. Московська держава виходила із страшної смуги без героїв, її виводили з біди добрі, але посередні люди. Князь Пожарський був не Борис Годунов, а Михаїл Романов — не князь Скопін - Шуйський. За відсутністю справжніх сил справа розв'язувалась забобонами і інтригою. В той час як собор розбивався на партії, не знаючи кого обрати, в нього, раптом, пішли одно за одним «писання», петиції за Михаїла від дворян, великих купців, від міст Сіверської землі і навіть від козаків; останні і вирішили справу. Бачачи слабосилля дворянської раті, козаки бешкетували у звільненій ними Москві, робили, що хотіли, не зважаючи на тимчасовий уряд Трубецкого, Пожарського і Мініна. Але в справі царського обрання вони заявили себе патріотами, рішуче повстали проти царя з чужоземців, намічали, «примірювали» справжніх руських кандидатів, дитину, сина злодія тушинського, і Михаїла Романова, батько якого Філарет був ставленник обох самозванців, дістав сан митрополита від першого і проголошений патріархом у підмосковному таборі

другого. Головна опора самозванства, козацтво, природно, хотіло бачити на престолі московському або сина свого тушинського царя, або сина свого тушинського патріарха. А в тім, син злодій був поставлений на конкурс не серйозно, більше в козацькій пристойності, і козаки не наполягали на цьому кандидаті, коли земський собор відкинув його. Сам по собі і Михайл, 16-річний хлопчик, що нічим не відзначився, міг мати мало видів на престол, і, проте, на ньому зійшлися такі ворожі одна одній сили, як дворянство і козацтво. Ця несподівана згода відбилась і на соборі. В самий розпал боротьби партій якийсь дворянин з Галича, звідки ставили першого самозванця, подав на соборі писану думку, в якій заявляв, що найближче по спорідненню до попередніх царів стоїть М. Ф. Романов, а тому його й треба обрати в царі. Проти Михайла було багато членів собору, хоч він давно вважався кандидатом і на нього вказував ще патріарх Гермоген, як на бажаного наступника царя Василія Шуйського. Писана думка галицького родового дворянина роздратовала багатьох. Почулись сердиті голоси: хто приніс таке писання, звідки? В цей час з рядів виборних виділився донський отаман і, підійшовши до стола, так само поклав на нього писання. «Яке це писання ти подав, отамане?» — запитав його князь Д. М. Пожарський. «*Про природного царя Михайла Федоровича*», — відповідав отаман. Цей отаман немов і вирішив справу. «Прочетше писание атаманское, бисть у всех согласен и единомыслен совет», — як пише один письменник побуту. Михайла проголосили царем. Але це було лише попереднє обрання, що тільки намітило соборного кандидата. Остаточне вирішення надали безпосередньо всій землі. Таємно розіслали по містах вірних людей вивідати думку народу, кого хочуть государем на Московську державу. Народ виявився вже досить підготовленим. Послані повернулися з донесенням, що у всіх людей від малого й до великого та ж думка: бути царем М. Ф. Романову, а опріч його ніяк нікого на державу не хотіти. Це таємно - поліційне дізнання, сполучене, можливо, з агітацією, стало для собору свого роду виборчим плебісцитом. В урочистий день, в тиждень православ'я, першу неділю великого посту, 21 лютого 1613 р., були призначені остаточні вибори. Кожний чин подавав окрему писану думку, і у всіх думках значилось одне ім'я — Михайла Федоровича. Тоді кілька духовних осіб разом з боярином послані були на Красну площу, і не встигли вони з Лобного місця спитати

народ, якого зібралось багато, кого хочуть у царі, як усі закричали: «Михаїла Федоровича».

Так соборне обрання Михаїла було підготовлене і підтримане на соборі і в народі цілим рядом допоміжних засобів: передвиборною агітацією з участю численної рідні Романових, тиском козацької сили, негласним дізнанням у народі, викриком столичного натовпу на Красній площі. Але всі ці виборчі прийоми мали успіх тому, що знайшли опору у ставленні суспільства до фамілії. Михаїла винесла не особиста або агітаційна, а фамільна популярність. Він належав до боярської фамілії, мало не найулюбленішої тоді в московському суспільстві. Романови — вітка старовинного боярського роду Кошкіних, яка недавно відособилась. Давно, ще за великого князя Івана Даниловича Калити, виїхав у Москву з «Прусскія землі», як говорить родовідна, знатна людина, яку в Москві прозвали Андрієм Івановичем Кобилюю. Він став видатним боярином при московському дворі. Від п'ятого сина його Федора Кошки і пішов «Кошкин рід», як він називається в наших літописах. Кошкіни блистали при московському дворі в XIV і XV ст. Це була єдина нетитулована боярська фамілія, яка не потонула в потоці нових титулованих слуг, що насунули до московського двору з половини XV ст. Серед князів Шуйських, Воротинських, Метіславських Кошкіни вміли вдержатись у першому ряду боярства. На початку XVI ст. видне місце при дворі займав боярин Роман Юр'евич Захар'їн, що походив від Кошкінового внука Захарія. Він і став родоначальником нової вітки цієї фамілії — Романових. Син Романа Микита, рідний брат цариці Анастасії, — єдиний московський боярин XVI ст., що залишив по собі добру пам'ять в народі: його ім'я запам'ятала народна билина, змальовуючи його в своїх піснях про Грозного благодущним посередником між народом і сердитим царем. З пістєох синів Микити особливо вирізнявся старший Федір. Це був дуже добрий і ласкавий боярин, щоголь і допитлива людина. Англієць Горсей, що жив тоді в Москві, розповідає в своїх записках, що цей боярин неодмінно хотів вивчитись по - латині, і на його просьбу Горсей склав для нього латинську граматику, написавши в ній латинські слова російськими літерами. Популярність Романових, здобута особистими їх якостями, безперечно, посилилась від утисків, яких зазнавали Нікітичі при підозрілому Годунові; Авраамій Паліцин навіть ставить ці утиски в число тих гріхів, за які бог покарав землю Руську смутою. Ворогування з царем Василієм і зв'язки

Романови

з Тушином дали Романовим протегування і другого Лжедимитрія і популярність в козацьких таборах. Так дво-значна поведінка фамілії в смутні роки підготувала Михаїлові двосторонню підтримку і в земстві і в козацтві. Але найбільше допоміг Михаїлові на соборних виборах родинний зв'язок Романових з попередньою династією. Протягом смуту руський народ стільки разів невдало обирав нових царів, і тепер тільки те обрання здавалось йому тривким, яке падало на особу, хоч якнебудь зв'язану з попереднім царським домом. В царі Михаїлі бачили не соборного обранця, а племінника царя Федора, природного спадкового царя. Сучасний хронограф прямо говорить, що Михаїла просили на царство «сродственного его ради союза царских искр». Недарма Авраамій Паліцин називає Михаїла «избранным от бога прежде его рождения», а дяк Іван Тимофєєв в безперервному ланцюзі спадкових царів ставить Михаїла прямо після Федора Івановича, ігноруючи і Годунова, і Шуйського, і всіх самозванців. І сам цар Михаїл у своїх грамотах звичайно називав Грозного своїм дідом. Важко сказати, наскільки допомогла обранню Михаїла чутка, що тоді ходила, ніби цар Федір, умираючи, усно заповідав престол своєму двоюрідному братові Федорові, батькові Михаїла. Але бояр, що керували виборами, повинна була схилити на користь Михаїла ще одна зручність, до якої вони не могли бути байдужі. Є звітка, ніби Ф. І. Шереметєв писав у Польщу князеві Голіцину: «Миша де Романов молод, разумом еще не дошел и нам будет поваден». Шереметєв, звичайно, знав, що престол не позбавить Михаїла здатності бачити, і молодість його не буде перманентна. Але інші якості обіцяли показати, що племінник буде другий дядько, нагадуючи його розумовою і фізичною квалістю, вийде добрим, лагідним царем, при якому не повторяться спроби, пережиті боярством за царювання Грозного і Бориса. Хотіли обрати не найздатнішого, а найзручнішого. Так з'явився родоначальник нової династії, що поклав край смуті.

ЛЕКЦІЯ XLIV.

Найближчі наслідки смуту.— Нові політичні поняття.— Їх вияви в смуту.— Зміна в складі правлячого класу.— Розладнання місництва.— Нова постановка верховної влади.— Цар і боярство.— Боярська дума і земський собор.— Спрощення верховної влади.— Боярська спроба 1681 р.— Зміна в складі і значенні земського собору.— Розорення.— Настрій суспільства після смуту.

Переходимо до вивчення найближчих наслідків смуту, що утворили політичну і моральну обстановку, в якій довелось діяти першому цареві нової династії. Чотирнадцять бурхливих років, пережитих Московською державою, не пройшли безслідно. Ці наслідки, що виявляються з перших хвилин царювання Михаїла, ішли з двох головних змін, внесених смуту в становище держави: поперше, перервався політичний переказ, старий звичай, на якому держався порядок у Московській державі XVI ст.; подруге, смута поставила державу в такі відносини до сусід, які вимагали ще більшого напруження народних сил для зовнішньої боротьби, ніж якого зазнавала держава в XVI ст. Звідси, з цих двох змін, вийшов ряд нових політичних понять, що утвердилися в московських умах, і ряд нових політичних фактів, що складають основний зміст нашої історії XVII ст. Вивчимо ті й другі.

Передусім з потрясіння, пережитого в Смутний час, люди Московської держави винесли рясний запас нових політичних понять, з якими не були знайомі їх батьки, люди XVI ст. Це сумна вигода тривожних часів: вони віднімають у людей спокій і достаток і замість того дають досвіди і ідеї. Як у бурю листя на деревах повертається зворотним боком, так смутні часи в народному житті, ламаючи фасади, виявляють задвірки і, спостерігаючи їх, люди, звиклі помічати лицевий бік життя, мимоволі задумуються і починають думати, що вони досі бачили далеко не все. Це і є початок політичного роздумування. Його краща, хоч і важка школа — народні перевороти. Цим

Нові
політичні
поняття

пояснюється звичайне явище,— посилена робота політичної думки під час і одразу після суспільних потрясінь. Поняття, якими збагатились московські уми протягом смуту, глибоко змінили старий звичайний погляд суспільства на государя і державу. Ми вже знайомі з цим поглядом. Московські люди XVI ст. бачили в своєму государі не стільки охоронця народного блага, скільки хазяїна московської державної території, а на себе дивилися як на прихідців, що живуть до пори до часу на цій території, як на політичну випадковість. Особиста воля государя була єдиною пружиною державного життя, а особистий або династичний інтерес цього государя — єдиною його метою. За царя не помічали держави й народу. Смута захитала цей зашкарублий погляд. У ці тяжкі роки люди Московської держави не раз закликались обирати собі государя; в інші роки держава залишалась зовсім без государя, і суспільство було віддане саме собі. З самого початку XVII ст. московські люди переживали такі становища, бачили такі явища, які за їх батьків вважались неможливими, прямо немислимыми. Вони бачили, як падали царі, за яких не стояв народ, бачили, як держава, залишившись без государя, не розпалась, а зібралась з силами і обрала собі нового царя. Людям XVI ст. і на думку не спадала сама можливість подібних становищ і явищ. Раніше держава мислилась у народній свідомості тільки при наявності государя, втілювалась в його особі і поглиналась ним. В смуту, коли часами не бувало государя, або не знали, хто він, нероздільні раніше поняття стали розділятися самі собою. *Московська держава* — ці слова в актах Смутного часу є для всіх зрозумілим висловом, чимсь не тільки мислимим, а й справді існуючим навіть без государя. За особи проглянула ідея, і ця ідея держави, відокремлюючись від думки про государя, стала зливатися з поняттям про народ. В тих же актах замість «государя царя и великого князя всея Руси» часто зустрічаємо вираз «люди Московского государства». Ми бачили, як важко було московським умам освоїтись з ідеєю виборного царя; виною цьому була відсутність думки, що воля народу в разі потреби може бути цілком достатнім джерелом законної верховної влади, а нерозуміння цього походило від відсутності думки про народ, як про політичну силу. По відношенню до царя всі його піддані вважались *холопами*, двірськими його людьми, або *сиротами*, безрідними і безпритульними людьми, що живуть на його землі. Яка може бути політична воля в холопів і сиріт і як вона

може стати джерелом богозаснованої влади помазаника божого? Смута вперше і зачепила глибоко цю застою політичну свідомість, давши боляче відчуття, наскільки народні уми відстали від завдань, несподівано і грізно поставлених стихійним ходом народного життя. Під час смуги суспільство, віддане само собі, мимоволі привчалось діяти самостійно і свідомо, і в ньому почала зароджуватись думка, що воно, це суспільство, народ, не політична випадковість, як звикли почувати себе московські люди, не прихідці, не тимчасові жителі у чийсь державі, але що така політична випадковість є швидше династія: за 15 років, що пройшли після смерті царя Федора, зроблено було чотири невдалі спроби заснувати нову династію і вдалась тільки п'ята. Поруч з государевою волею, а іноді і на її місце, тепер не раз ставала інша політична сила, покликана до дії смутою, — воля народу, що виявлялась у приговорах земського собору, в московському народному зборищі, яке викрикнуло царя Василя Шуйського, у з'їздах виборних від міст, що піднімались проти злодія тушинського і поляків. Завдяки тому думка про государя — хазяїна в московських умах поступово, якщо не відходила назад, то ускладнилась новою політичною ідеєю государя — обранця народу. Так стали переверстуватись у свідомості, приходити в інше співвідношення основні стихії державного порядку: *государ, держава і народ*. Як раніш зза царя не помічали держави й народу і швидше могли уявити собі государя без народу, ніж державу без государя, так тепер на досвіді упевнились, що держава, принаймні якийсь час, може бути без государя, але ні государ, ні держава не можуть обійтись без народу. До того ж порядку повянуть підходили, тільки з другого, негативного боку, і сучасні публіцисти, що писали про смугу, Авраамій Паліцин, Іван Тимофєєв і інші, безіменні. Вони бачили корінь лиха у відсутності мужньої моці в суспільства, вміння з'єднуватись проти владних порушників порядку й закону. Коли Борис Годунов чинив свої беззаконня, губив стовпи великі, якими земля укріплялась, всі «найблагородніші» оніміли, були безгласні, як риби, не виявилось кріпкого во Ізраїлі, ніхто не наважився правду говорити владареві. За це суспільне потурання, за «безумне мовчання всього миру», за висловом Авраамія Паліцина, і покарана земля.

Правда, на соборі 1613 р. серед загального замішання і розбрату запанувала стара звична ідея «природного» царя, чому Михаїл і був зобов'язаний своїм обранням. Іх вияви

Цей рух назад був знаком того, що народний розум, представлений на соборі виборними людьми, не справився з новим становищем і волів вернутись до старовини, до колишнього «безумного мовчання всього миру». Ми і після побачимо не раз, як каламутний стихійний потік народного життя затагав мулом часткові заглибини суспільної свідомості. Але в окремих колах суспільства думка про необхідність діяльної і налагодженої земської участі в справах всієї землі виявлялась протягом смуги іноді з великою силою. Якщо вникнути в суть і значення цієї думки і пригадати, як туго даються людям нові політичні поняття, то можна передбачити, що такий перелом в умах не міг пройти безслідно. Сліди його дії і виявляються в деяких явищах Смутного часу. В 1609 р. заколотний рязанський дворянин Сунбулов зібрав на московській площі натовп народу і зажадав від бояр скинення царя Василя. Але в натовпі знайшлися люди, які заперечували заколотникам: «Хоча б цар і не угодний вам був, однак без великих бояр і *всенародних* зборів його з царства звести не можна». Значить, всенародні збори з боярами на чолі вважались єдиною установою, уповноваженою розв'язувати такі важливі справи. Нові уряди визнавали і підтримували такий погляд на значення всенародної волі в розв'язанні корінних політичних питань. Ту саму думку, що на площі висловили заколотникам розсудливі громадяни, висловив і сам цар Василь. Коли Сунбулов із спільниками вдерся у палац, цар зустрів їх словами: «Зачем вы, клятвопреступники, пришли ко мне с таким шумом и наглостью? Если хотите убить меня, я готов умереть; если же хотите согнать меня с престола, то вам этого не сделать, пока не соберутся все большие бояре и всех чинов люди, и какою вся земля приговор постановит, я готов поступить по тому приговору». В суспільстві, яке неоднократно закликалось до розв'язання важливих державних питань, немов почала пробиватися навіть думка, що всенародні земські збори, правильно складені, вправі не тільки обирати царя, але при нагоді і судити його. Принаймні, така думка офіційно була висловлена іменем уряду царя Василя Шуйського. На самому початку його царювання в Польщу був посланий якийсь князь Г. Волконський виправдати перед польським урядом знищення першого самозванця і побиття відданих йому поляків. За офіційним наказом, що був даний послу, він говорив королю і панам, що люди Московської держави, осудивши істинним судом, вправі були покарати за злі і богомерзотні справи

такого царя, як Лжедимитрій. Князь Григорій зробив ще сміливіший крок, розвиваючи свої наказні погляди перед польським урядом: він додав, що хоч би тепер з'явився і прямиий, природжений государ царевич Димитрій, але якщо його на державі не захочуть, то йому силою на державі бути не можна. У самого князя Андрія Михайловича Курбського, політичного ліберала XVI ст., дибом стало б волосся, якби він почув таку політичну вєсь.

Події Смутного часу не тільки посіяли в умах нові політичні поняття, але змінили і склад правлячого класу, з допомогою якого діяли царі першої династії, і ця зміна багато сприяла успіхові самих цих понять. Старі московські государі правили своєю державою з допомогою боярського класу, щільно організованого, перейнятого аристократичним духом і звиклого до влади. Політичне значення цього класу не було забезпечене прямим законом, трималось на старовинному правлячому звичаї. Але цей звичай підтримувався двома побічними опорами. Одна стаття Судебника 1550 р. утверджувала законодавчий авторитет Боярської думи, а в думі переважаюче значення належало боярству. З другого боку, місництво підпорядковувало призначення на посади в управлінні генеалогічним відносинам, просуваючи посилено наверх ту ж боярську знать. Одна опора підтримувала боярство, як вище урядове установлення, друга — як правлячий клас. За царювання Михайла один з найродовитіших представників цього класу, боярин князь І. М. Воротинський, так змалював правляче становище боярства в попередні часи: «Бывали на нас опалы от прежних государей, но правительства с нас не снимали, во всем государстве справа всякая была на нас, а худыми людьми нас не бесчестили». Боярин хотів сказати, що окремим особам з боярського класу іноді боляче діставалось від сваволі попередніх государів, але самого класу вони не позбавляли урядового значення, не давали перед ним ходу худородним людям. Князь Воротинський добре висловив урядову силу класу при політичному безсиллі осіб. Цей клас, що тримав усяку справу в державі, і став руйнуватись з початку Смутного часу, хоч почин у цій справі належить ще Грозному. Стрункі місницькі ряди боярства все більш ріділи; на спустілі місця вривались нові худі люди, незвиклі до влади, без фамільних переказів і політичної навички. Навколо царів нової династії не видно цілого ряду старих знатних фаміль, які колись постійно держались угорі. При царях Михайлі і Олексії нема вже ні князів Курбських, ні князів Холмських,

ні князів Мікулінських, ні князів Пянкових; скоро зйдуть із сцени князі Мстиславські і Воротинські; у списку бояр і думних людей 1627 р. зустрічаємо останнього князя Шуйського і поки — жодного князя Голіцина. Так само непомітно угорі прізвищ нетитулованих, але що належать до старовинного московського боярства: немає Тучкових, Челядніних, падають Сабурови, Годунови; на їх місце з'являються все люди нових родів, про яких ніхто не знав або мало хто знав в XVI ст., — Стрешньови, Нарішкіни, Мілославські, Лопухіни, Боборикіни, Язикови, Чаадаєви, Чірікови, Толсті, Хитрі і ін., а з титулованих — князі Прозоровські, Мосальські, Долгорукі, Урусови, та з багатьох колишніх добрих фамілій учіли тільки хирні коліна. Ця зміна в складі правлячого класу була помічена і своїми і чужими. На початку царювання Михаїла рештки старого московського боярства скаржились на те, що в смуту вплигло наверх багато найхирніших людей, торгових мужиків і молодих діток боярських, тобто худородних провінціальних дворян, яким випадкові царі і шукачі царства надавали вищих чинів, підносячи їх до звань окольничих, думних дворян і думних дяків. В 1615 році польські комісари, які вели переговори з московськими послами, кололи очі московському боярству, кажучи, що тепер на Москві по гріхах так повелось, що прості мужики, попівські діти і м'ясники негідні мимо багатьох князівських і боярських родів «не попригожу» до великих державних і земських справ припускаються. Ці політичні новики при новій династії все сміливіше пробираються наверх і забираються навіть у Боярську думу, яка дедалі більше хиріє, стає все менше боярською. Вони й були попередниками і передвісниками тих державних ділків XVIII ст., яких сучасники так влучно прозвали «випадковими» людьми, людьми «в случае». Отже, говорю, государі попередньої династії правили з допомогою цільного правлячого класу; государі XVII ст. почали правити з допомогою окремих осіб, що випадково впливали наверх. Ці нові особи, вільні від урядових переказів, і стали носіями і провідниками нових політичних понять, які під час смуту проникли в московські уми.

Розладнан-
ня місни-
цтва

Вторгнення стількох нових людей у знатні правлячі кола заплутало місницьку лічбу. Місництво, як ми вже бачили (лекція XXVII), вистроювало боярську знать у замкнений ланцюг осіб і фамілій, який у місницьких суперечках розгортався у складну сітку посадових і генеалогічних відносин. Два сумісники, не знаючи, як вони дово-

дяться один одному, визначали своє відносне місницьке отечество, втягаючи в лічбу третіх, четвертих, п'ятих осіб, і якщо один із суперників проступався з недогляду або поступливості, він заціпав родову честь цих третіх - п'ятих, які втручались у справу, щоб відгородитись від стороннього зазіхання на їх честь. Князеві Д. М. Пожарському довелося бути в одному разі меншим за Б. Салтикова. В думі міркували так: Пожарський родич і рідня князеві Ромодановському — обидва з князів Стародубських, а Ромодановський бував менший за М. Салтикова, а М. Салтиков у своєму роді менший за Б. Салтикова: отже, кн. Пожарський менший за Б. Салтикова. Нові люди розривали цей ланцюг, входячи в нього неприпасованими до нього ланками. Вони проникали в ряди старої знаті за прямі заслуги або під приводом заслуг батьківщині; але місництво не визнавало подвигів. Що йому заслуги батьківщині? Воно знало родоначальника з поколінною таблицею потомків та послужні розрядні розписи. В нього була своя батьківщина — родова честь. Але й нові люди не хотіли поступатися своїми заслугами й вислугами, і в історії Московської держави навряд чи була епоха, така рясна місницькими чварами, як царювання Михаїла. Найвизначніший з новиків князь Д. М. Пожарський на собі самому відчув весь тягар сутичок, що звідси виникали. Дарма, що він Московську державу очистив від злодіїв - козаків і ворогів - поляків, з худородних стольників пожалований був у бояри, одержав «вотчини великі»; до нього чіплялися при всякій нагоді, твердячи одно, що Пожарські — люди не розрядні, великих посад не займали, крім городничих і губних старост ніде раніше не бували. Коли його облічили перед Б. Салтиковим, він нічого не заперечував, проте царського указу і боярського приговору не послухався. Тоді вже Салтиков вчинив проти нього позов про безчестя, і рятівник батьківщини «отослан был головою» до мізерного, але родовитого суперника, був підданий принизливому обрядові, був проведений з урочистою наругою пішки під руки під конвоєм від царського двору до ганка суперника. Зате Татіщева, що бив чолом на того ж князя Пожарського не в свою міру, висікли батогом і відіслали до князя головою. Розладнання місництва, що почалося сутичкою породи з заслугою, продовжувалося запереченням самої породи, як основи місництва. Заслуга, вислужений високий чин не давали знатності. Основне правило місництва — за службу государ жалувє грішми і помістями, а не отечеством. Коли місницьке сутяжництво розгорілось і рідке посадове призначення

обходилося без суперечки і непослуху, уряд придумав спосіб усунути шкоду, що звідси виникала для служби: на посади, до того заміщувані людьми родовідними, стали призначати неродовідних, між якими рахунку місцями не мало бути. Але неродовідні, попавши на родовідні посади, одразу уявляли себе пожалуваними в родовідні і місничали між собою не гірше родовідної знаті, навіть бралися місничати із справжніми родовідними людьми. За це їх позбавляли чинів, садовили в тюрму, сікли батогами, але вони не вгамовувались, і раз, виведені нескінченним і досадним розглядом таких бездільних суперечок, думний дяк і боярин серед самого засідання Боярської думи власноручно побили палицями невгамовного худородного суперечника, приказуючи: «Не поделом бьешь челом, знай свою меру». Але це кляузицтво худородних було викликане обставинами часу. Смути зробила великий перебір служилих фамілій, підняла одні, знизилася другі. Службовий чин сам по собі мало важив у місництві, не давав родовитості, але родовитій людині звичайно надавали високого чину, що був показником її родовитості. Малі люди, що дослужилися під час смути до великих чинів, пробували перетворити ознаку родовитості в її джерело і стали засвоювати думку, що государ, жалуючи худородному великий чин, разом із цим дає йому і знатність. Ця думка, заперечуючи саму основу місництва, належала до нових політичних понять, що виникли в смути, і була тоді чітко висловлена одним захирілим служакою, який сказав у суперечці про місця своєму родовитому суперникові: *великий і малий живе государевим жалуванням*. Ця ж думка повела до скасування місництва в 1682 р., потім лягла в основу петрівської таблиці про ранги 1722 р. і найбільше сприяла поглиннанню старої боярської аристократії чиновною дворянською бюрократією.

Цар
і боярство

Нові політичні поняття, що зародилися в умах протягом смути, зробили прямий і помітний вплив на державний порядок при новій династії, саме, на постановку верховної влади в ході вищого управління. А втім, зміна, що тут сталася, була тільки продовженням або здійсненням прагнень, заявлених у Смутний час. Я вже не раз повторював, що взаємні відносини государя і цілого боярського класу встановлювались практикою, звичаєм, а не законом, залежали від випадку або сваволі, що між московським государем - хазяїном і боярами - слугами в хазяйському домі могла йти мова про умови служби, а не про порядок домоуправління. Після перервання династії ці дворові відносини не-

минуце переносились на політичну основу: для обраного царя, із своїх або чужих держава не могла залишатись вотчиною, та й бояри - прикажчики хотіли стати учасниками управління. Уже під час смути боярство і вище дворянство кілька разів пробувало встановити державний порядок, заснований на писаному договорі з царем, тобто на формальному обмеженні верховної влади. Такі спроби ми бачили вже при воцарінні Василя Шуйського і в договорі Салтикова 4 лютого 1610 р. Ці спроби — наслідок перериву московського політичного переказу, який стався в зв'язку з перерванням старої династії. Боярство і тепер, після припинення смути, не хотіло відмовитись від свого прагнення. Навпаки, при політичному збудженні, яке винесло боярство з часів Грозного і Годунова, це прагнення розгорілося до жагучої потреби. Митрополит Філарет, батько Михаїла, дізнавшись про скликання виборчого собору в Москві, писав туди з польського полону, що відновити владу попередніх царів значить піддати батьківщину небезпеці остаточної загибелі, і він швидше ладен померти у польській тюрмі, ніж на свободі бути свідком такого нещастя. Він і не підозрівав, що після повернення на батьківщину, де він став потім біля сина з владою і титулом государя, йому самому доведеться зважати на свій конституційний порив. При воцарінні Михаїла сталося щось, що відповідало цьому поривові. Ця нова спроба, потім якось зв'язана часом у московських умах і з державного порядку, розкривається свідченнями, які йдуть з різних сторін. Про нього говорить один сучасник - псковитянин, що написав непогану повість про Смутний час і про воцаріння Михаїла. Оповідач з обуренням розповідає, як після обрання Михаїла бояри хазяйнували в Руській землі, царя ні за що мали і не боялись його. Він додає, що при вступі Михаїла на престол бояри примусили його поцілувати хрест на тому, щоб нікого з їх вельможних і боярських родів не страчувати ні за який злочин, а тільки засилати в заточення. Певніше передає справу людина наступного покоління, піддячий Посольського приказу Григорій Котошихін. Він утік з Росії в 1664 р. і за кордоном, у Швеції, склав опис Московської держави. Покинувши Москву через 19 років по воцарінні другого государя нової династії, він міг з особистих спогадів або із свіжого переказу пам'ятати весь час Михаїла. В своєму описі він ставить цього царя в один ряд з государями, які після перервання старої династії вступали на престол не по праву спадщини, а по народному обранню. За його уявленням, всі ці виборні

царі вступали на престол з обмеженою владою. Зобов'язання; які вони на себе брали, на яких «были иманы с них письма», за його словами, полягали в тому, щоб «им быть нежестоким і непальчивым, без суда и без вины никого не казнить ни за что и мыслить о всяких делах с боярами и думными людьми сопча, а без их ведома тайно и явно никаких дел не делать». Про царя Михаїла Котошихін додає, що хоч він і писався самодержцем, але без боярської ради не міг робити нічого. Те саме підтверджує і звістка, що йде з XVIII ст. Тодішній руський історик Татіщев, що користувався історичними документами, тепер невідомими, з приводу справи верховників в 1730 р. склав невелику історико - політичну записку, в якій свідчить про царя Михаїла, що хоч його обрання на престол і було «порядочно всенародное», тобто правильно соборне, проте з таким же записом, який узятий був з царя Василя Шуйського, через що цар Михаїл нічого не міг зробити, але радий був споківі, тобто видав усю управління боярам. Але в іншому творі той же Татіщев рішуче сумнівається в такому запису, коли розбирає звістку про нього Страленберга, шведа, що жив у Росії при Петрі I, говорячи, що не знає ні писаних, ні усних про те свідчень. В описі Росії, виданому в 1730 р., Страленберг користувався спогадами і оповіданнями про XVII ст., які ще свіжо зберігалися в руському суспільстві. Звідси він довідався, що цар Михаїл, вступаючи на престол, повинен був дати таке писане присяжне зобов'язання: захищати й оберігати православну віру, забути старі фамільні рахунки і недружби, на власний розсуд не видавати нових законів і не змінювати старих, не оголошувати війни і не укладати миру, важливі судні справи вершити по закону встановленим порядком, нарешті, свої родові вотчини віддати родичам або приєднати до корінних земель. Підхресний запис Михаїла невідомий і зобов'язань, ним узятих, у тодішніх офіціальних документах не помітно. В обширній *Утвержденной грамоте*, якою земський собор закріпив обрання Михаїла, і в запису, за яким йому присягали, можна вловити три риси, що окреслюють владу нового царя: 1) його обрали на царство, бо він доводився племінником останньому цареві старої династії Федорові; 2) собор присягав не тільки обраному ним цареві, але і його майбутній цариці і їх майбутнім дітям, бачачи в своєму обранці, якщо не спадкового, то потомственного царя; 3) служили люди обітницю давали бути без «прекословия во всяких государевых делах», як кому государ на своїй службі бути велить. Може виникнути сумнів на самому факті обмеження Ми-

хайлової влади. Проте переказ про це пішов від сучасників Михайла і держався понад століття. Неясні натяки допомагають догадатись, в чому була справа. Найбільше довір'я викликає псковська повість, що передає справу в тому вигляді, коли чутки ще не встигли розростись у переказ, у політичну легенду. У перші п'ять років царювання Михайла, до повернення його батька з польського полону, при дворі всім заправляла рідня Романових, Салтикові, Черкаські, Сіцькі, Ликови, Шереметєви. Але були ще цілі великі бояри Голіцини, Куракін, Воротинський, що нав'язали хрестоцілувальний запис своєму собратові цареві Василю Шуйському і потім з Мстіславським на чолі визнали королевича Владислава. Вони були небезпечні для сторони Романових, могли затіяти нову смуту, якби з ними не поділились здобиччю. Та й для прихильників Михайла влада, випадково або нечисто здобута, була кісткою, за яку вони при нагоді готові були перегризатися. Спільним інтересом обох сторін було захистити себе від повторення зазнаних уже неприємностей, коли цар або временщик його іменем розправлявся з боярами, як з холопами. Так за кулісами земського собору відбулася негласна придворна угода, подібна до тієї, що була розбита Годуновим і вдалась при Шуйському. Ця угода передусім була спрямована до забезпечення особистої безпеки боярства від царської сваволі. Неважко було зв'язати легкодоухого Михайла подібними присяжними зобов'язаннями, особливо при сприянні його матері, черниці Марфи, примхливої інтриганки, яка міцно держала в руках сина. Важко тільки вирішити, чи був при цьому взятий з Михайла присяжний запис: повість замовчує про запис, говорячи тільки про присягу. Перші роки Михайлового правління виправдують думку про таку угоду. Тоді бачили й розповідали, як свавільничали в країні правлячі люди, «гнушайся» своїм государем, змушеним дивитися крізь пальці на дії своїх наблизених. Можна зрозуміти й те, чому не опубліковано присяжний запис царя, якщо тільки він існував. За часів Василя Шуйського в виборному царі з обмеженою владою бачили партійного царя, знаряддя боярської олігархії. Тепер, перед лицем земського собору, особливо незручно було виносити на світло подібний надто партійний акт. Негласне обмеження влади, хоч яке б воно було, розуміється, не завадило Михайлу вдержати титул *самодержця* і навіть вперше образити його на новій царській печатці, ним замовленій.

Боярська
дума
і земський
собор

Вищим урядовим органом правлячого кола, що нишком змовилося, була Боярська дума. Але за царювання Михаїла ця дума не була єдиною вищою урядовою установою при царі: поряд з нею часто з'являється другий вищий правлячий орган, земський собор. Ми зараз побачимо, як він змінився в своєму складі, став справжніми представницькими зборами. Царювання Михаїла було часом посиленої роботи уряду спільно з земським собором. Ніколи, ні раніш, ні опісля, не збирались так часто виборні від усіх чинів людей Московської держави. Мало не кожне важливе питання зовнішньої і внутрішньої політики змушувало уряд звертатися до сприяння землі. З документів відомо за час царювання Михаїла до 10 скликань земського собору. Що ще важливіше, земський собор в цей час виступав з компетенцією ширшою, якої він не мав раніше і якої йому не давав навіть договір Салтикова. Тепер земський собор розглядає такі справи, якими раніше відала тільки Боярська дума, поточні справи державного управління, наприклад, питання про податки, які за договором Салтикова розв'язував цар з думою. Отже, собор прямо входив у коло справ Боярської думи. Але до царя з перших хвилин після його обрання собор став в особливе відношення. Як тимчасовий уряд він з боярами на чолі до приїзду новообраного царя в Москву розпоряджається всім у державі. Проте, не він диктує умови своєму обранцеві, а навпаки. У переговорах з боку царя, точніше — його керівників, все настійніше звучить наказова нота: «Училились мы царем по вашему прошению, а не своим хотением, выбрали нас, государя, всем государством, крест нам целовали вы своею волею, обещались служить и прямить нам и быть в соединении, а теперь везде грабежи и убийства, разные не порядки, о которых нам докучают; так вы эти докуки от нас отведите и все приведите в порядок». І це говорилось соборним послам іноді «с большим гневом и слезами». Самі просили мене на царство, так давайте мені засоби царювати, а зайвими клопотами мене не обтяжуйте, — такий тон був даний переговорам. Установчі збори, якими був виборчий собор 1613 р. щодо царя, якимось перетворились у виконавчі, відповідальні перед тим, кому вони дали владу. Беручи до уваги викладені відомості, можна твердити згідно з однією звісткою, що влада царя Михаїла була обмежена зобов'язаннями, подібними до тих, які були накладені на владу царя Василя Шуйського, тобто обмежена була Боярською думою. Але після смуту, коли треба було відновлювати державний порядок, дума на кожному кроці

натрапляла на труднощі, з якими не могла справитись сама, і хоч - не - хоч повинна була шукати допомоги в земського собору. Пряма участь в урядовій діяльності, що її брала земля під час смуту, не могла припинитись зараз же по її закінченні; цар, обраний народною волею, радою всієї землі, природно, повинен був і правити при допомозі народу, земського представництва. Якщо Боярська дума обмежувала владу царя, то земський собор, допомагаючи думі, стримував її саму, був їй противагою. Отже, під впливом політичних понять і потреб, викликаних смутою, які не згасли і після її припинення, влада царя дістала дуже складну і умовну, «сделочную» конструкцію. Вона була двоїста, навіть двозначна, і своїм походженням і складом. Дійсним її джерелом було оборне обрання, але вона виступала під покривом політичної фікції спадкового настуництва за спорідненням. Вона була зв'язана негласним договором з вищим правлячим класом, що правив через Боярську думу; але прилюдно, перед народом, в офіціальних актах виступала самодержавною в тому неясному, скоріше, титулярному, ніж юридичному розумінні, яке не заважало навіть Василю Шуйському, в урочистих актах титулуватись самодержцем. Отже, влада нового царя складалась з двох паралельних двозначностей: походженням вона була спадково - виборчою, складом обмежено - самодержавною.

Така постановка верховної влади не могла бути остаточною і тривкою: вона могла держатись тільки, доки не вляглись суперечливі інтереси і відносини, стривожені і переплутані смутою. Таке становище і в випадковим епізодом в історії Московської держави. Поступово верховна влада спрощувалась, різні елементи в її змісті асимілювались і поглинались одні одними. Політичні зобов'язання, взяті царем Михаїлом, скільки можна про те судити, діяли протягом усього його царювання. Батько царя, якому після повернення з полону наданий був сан патріарха і другого государя, твердою рукою взявся за кермо правління і не завжди зважав на боярські особи; але управління до кінця життя Філарета велось спільними силами обох царів з участю Боярської думи і земського собору. Це двоєвладдя було угодою сімейних понять і політичних міркувань: батькові незручно було стати просто підданим свого сина, а син потребував постійного регентства, яке найприродніше було доручити батькові з титулом другого государя. З ідеєю неподільності верховної влади помирившись з допомогою діалектики. В одному місницькому

Спрощення
верховної
влади

випадку питання, який з государів більший або менший за другого, розв'язане було так: «Каков он, государь, таков же и отец его государев; их государское величество нераздельно». Цар Михаїл не залишив і не міг залишити духовної і зрозуміло чому. Держава при новій династії перестала бути вотчиною государя, і колишній юридичний спосіб передачі влади, духовна, втратив силу. Але закону про престолонаступництво не було; тому цар Олексій, як і його батько, вступив на престол шляхом, не схожим на той, яким ішли до нього царі старої династії. Він приймав владу, так би мовити, на підставі двох юридичних титулів — спадкування без заповіту і соборного обрання. У 1613 р. земля присягала Михаїлу і його майбутнім дітям. Цар Олексій вступав на престол, як наступник свого батька, і сучасники називали його «природним», тобто спадковим царем. Але земський собор вже три рази скликався для обрання царів (Федора, Бориса, Михаїла). Соборне обрання, як заміна духовної, стало визнаним прецедентом. Тепер у четвертий раз вдалися до того ж засобу, щоб випадок перетворити в правило, в порядок; соборним обранням тільки підтверджувалось успадкування по закону, встановлене присяжним соборним приговором 1613 р. Сучасники свідчать, що після смерті Михаїла зібрався формений земський собор, який обрав на престол 16-річного сина Михайлового і присягнув йому. Іноземець, голштинський посол Олеарій, в своєму описі Московської держави пише, що цар Олексій вступив на престол за одностайною згодою всіх бояр, знатних панів і всього народу. Про скликання собору для обрання царя Олексія ясно говорить і згаданий московський піддядчий Котошихін. Він пише, що після смерті Михаїла «обрали» на царство його сина духовенство, бояри, дворяни і діти боярські, гості й торгові і всяких чинів люди і *чернь*, мабуть, столичне простонароддя, огульно опитане про царя на площі, як у 1613 р. Але зобов'язання, взяті на себе Михаїлом, не були повторені його сином. В іншому місці той же Котошихін зазначає: «А нынешнего царя обрали на царство, а письма он на себя не дал никакого, что прежние цари даывали, и не спрашивали, потому что разумели его гораздо тихим, и потому пишется *самодержцем* и государство свое правит по своей воле». Але земський собор не обмежував верховної влади, і «письма» могли питати з Олексія тільки бояри. Отже, повторення закулісної угоди і в 1645 р. вважалось можливим, але було визнано непотрібним. Цар Олексій виправдав довірливість бояр, які не хотіли зв'язувати його при воца-

ривні ніякими зобов'язаннями. Він не напружував свого повновладдя, жив у великій згоді з цим класом, а в новому боярському поколінні, з яким довелося діяти Олексієві, вже вивітрились політичні тенденції Смутного часу, що наštовхнули на угоду 1613 р. В той час, як непомітно зникали сліди політичних зобов'язань, під гнітом яких почала діяти нова династія, цар Олексій зробив спробу і соборне обрання перетворити в простий символічний обряд. Років за півтора до своєї смерті, 4 вересня 1674 р., цар урочисто оголосив народові старшого царевича, як наступника престолу, на Красній площі в Москві у присутності вищого духовенства, думних людей і іноземних резидентів, що перебували тоді в Москві. Це урочисте оголошення наступника народові було формою, в якій цар передавав владу синові після своєї смерті, і єдиним актом, що надавав законного вигляду воцарінню Федора, на якого, як на Михайлового внука, не поширювався соборний приговор 1613 р. Але такий явочний спосіб передачі влади у присутності народу з його мовчазної згоди не вдержався. Після смерті Олексієвого сина, царя Федора, що не залишив прямого наступника, повторилось активне обрання, змушене обставинами, але в спрощеній, точніше, спотвореній формі. В квітні 1682 р., як тільки закрив очі Федір, патріарх, архієреї і бояри, що прийшли попрощатись з покійним царем, зібрались в одній дворцевій палаті і почали думати, якому з двох останніх синів царя Олексія бути царем. Ухвалили, що це питання повинні розв'язати всіх чинів люди Московської держави. Зараз же з дворцевого ганку патріарх з архієреями і боярами велів зібратися всіх чинів людям на дворцевому дворі і тут таки з ганку звернувся з промовою, в якій запропонував те ж питання. Не зовсім одностайно, проте, з значною перевагою голосів, був проголошений молодший 10-літній царевич Петро мимо недоумкуватого старшого Івана. З тим же питанням патріарх звернувся до вищого духовенства і до боярства, що стояли тут же на ганку, і ті висловились за Петра ж. Після того патріарх пішов і благословив Петра на царство. Вводжу вас у ці подробиці, щоб показати, як просто робилась тоді така важлива справа в Москві. Очевидно, на цих звичайних зборах не було ні виборних людей, ні соборних нарад. Питання вирішила різночиновна юрба, що була в Кремлі з нагоди смерті царя. Очевидно також, що люди, які вирішували долю держави у цю хвилину з патріархом на чолі, не мали ніякого поняття ні про право, ні про собор, ні про саму державу або вважали такі поняття зайвими в даному разі. Але стрільці, підняті

партією царівни Соф'ї, відповідаючи на спосіб дій вищої влади, після бунту 15 травня 1682 р. примусили нашвидку влаштувати таку ж цародію собору, який і обрав на престол обох царевичів. В акті цього другоразового, революційного вибору також читаємо, що всі чини держави били чолом, щоб «для всенародного умирения оба брата учинились на престоле царями и самодержавствовали обще».

Боярська
спроба
1681 р.

Ми простежили, як змінювалась постановка верховної влади у три перші царювання нової династії і до чого привели ці зміни після смерті третього царя. Вік, що почався посиленними турботами правлячих класів про створення основних законів, про конституційну будову вищого управління, завершився тим, що країна залишилась без усяких основних законів, без упорядкованого вищого управління і навіть без закону про наступність престолу. Не маючи сил створити такий закон, виверталися придворною інтригою, символічною явкою, підробкою земського собору і, нарешті, військовим бунтом. Проте, бояри не покинули свого політичного переказу. Наприкінці 1681 р., коли порушене було питання про скасування місництва, тобто про зруйнування однієї з основ політичного значення боярства, воно нишком зробило ще спробу врятувати своє становище. Бачачи крах своїх давніх сподівань на панування в державному центрі, воно спробувало удержатись у провінції. Складений був план поділу держави на крупні історичні області, які ввійшли до її складу і були колись самостійними державами. В ці області з наявних представників московської знаті призначались вічні, незмінні довічні намісники. Так з'явилися би повноважні місцеві правителі, «боярин и намісник князь» царства Казанського або царства Сибірського і т. д. Цар Федір дав уже згоду на цей план аристократичної децентралізації управління; але патріарх, на благословіння якого подано було проєкт, зруйнував його, вказавши на небезпеки, якими він, мовляв, загрожувє державі.

Земські
собори
XVII ст.

Зміна в складі і значенні земських соборів — один з найважливіших наслідків Смутного часу. На собори XVI ст. закликались посадові особи, органи центрального і місцевого управління. Але вже на соборах 1598 і 1605 рр. помітна присутність виборних і від «простих» людей. Сму́та створила умови, які дали виборному елементові рішуче чисельне переважання над посадовим і тим надали земському соборові характеру справжніх представницьких зборів. Обставини примушували тоді суспільство брати пряму участь у громадських справах, і сам уряд втягав

його в цю участь, звертаючись до народу з відозвами і умовляннями про сприяння і міцне стояння за православну віру. Всьому народові урочисто читали в соборному храмі памфлети на поточні події з домішкою чудесного. Слова, мало знайомі раніше, — *рада всієї землі, загальна земська рада, всенародні збори, кріпка дума миром*, — стали ходячими висловами нових понять, що оволоділи умами. З цих понять найглибше вривалася в суспільну свідомість думка про обрання царя «радою всієї землі». Розширюючись, ця думка захопила всі земські справи; про всяку земську справу вважали необхідним учинити «кріпку загальну раду», і для того міста влаштовували з'їзди, обираючи з свого середовища «кращих людей» від усяких чинів. Коли земля стала роздиратись між царями - суперниками Василієм і Лжедимитрієм II, пробудилась думка про єдність і цілість держави, пригадали про злигодні удільних віків. Без виборних представників усіх чинів не наважувались робити ніякого важливого кроку. Посольство митрополита Філарета і князя. В. В. Голіцина до Сігізмунда в 1610 р. супроводив почет, в якому було понад 1000 чоловік виборних з різних чинів. Ідучи до Москви, князь Пожарський грамотами по містах також викликав у свій табір виборних з усяких чинів. Хотіли, щоб при кожному акті державної важливості була присутня, по змові, вся земля в особі своїх представників і цією присутністю засвідчила, що справа велась відкрито і прямо, а не келійною, застіночною змовою проти народу, як діяли Малюта Скуратов, Борис Годунов і сам Василій Шуйський. В такому способі дій тепер бачили корінь злигоднів, що спіткали Руську землю. Значить, виборний склад земського собору схематично виробився в суспільній свідомості спробними дослідями ще до скликання виборчого собору 1613 р., який можна визнати першою вірогідною спробою дійсного народного представництва. Очистивши Москву, бояри і воєводи другого ополчення закликали для земської ради і государського обрання виборних кращих людей, «кріпких і розумних», з усіх чинів, не виключаючи посадських і повітових людей — торгово-промислових обивателів провінціальних міст і селян; представників цих обох класів не бачимо на земських соборах XVI ст. Вожді ополчення хотіли точно здійснити клином вбиту смуткою в уми ідею всенародного, «вселенського» або «всемирного совета», за висловом актів того часу. Разом із складом змінилось і значення собору. В XVI ст. уряд скликав посадовий собор, щоб знайти в ньому відповідальних виконавців соборного при-

говору або царського указу. Вожді другого ополчення писали в окружній грамоті по містах, що без государя держава нічим не будувється. Ми вже бачили, що виборчий собор в 1613 р., виконавши свою установчу справу — вибори царя, зараз же перетворився в розпорядчу комісію, яка за вказівками і вимогами новообраного царя вживала попередніх заходів до впорядкування землі, поки не сформувався постійний уряд. Як тільки він утворився, соборові вказано було інше призначення. В 1619 р. було постановлено для впорядкування землі викликати в Москву з усіх чинів всякого міста виборних «добрих і розумних людей», які вміли б розповісти кривди, насильства і розорення, ними знесені; вислухавши від них чолобиття про їх потреби, тісноти, розорення і про всякі вади, цар за порадою з батьком своїм патріархом буде дбати про державу, «щоб у всьому поправити, як краще». Отже, виборним людям надавалось порушувати законодавчі заходи у формі клопотань, а верховне управління удержувало за собою право вирішувати порушені питання. Земський собор з носія народної волі перетворювався у виразника народних скарг і бажань, а це, звичайно, не те саме. При дальшому вивченні явищ XVII ст. ми матимемо нагоду бачити, як на основі викладених двох змін визначився устрій, діяльність і доля земських соборів.

Розорення

Всі викладені наслідки смуті і нові політичні поняття з новим освіженим складом правлячого класу, і нова постановка верховної влади з новим характером земського собору, видимо, обіцяли плідотворний розвиток держави й суспільства і давали новій династії багатий запас засобів дії, духовних і політичних, яких не мала стара династія. Але круті переломи в умах і порядках завжди несуть з собою одну небезпеку: чи зуміють люди скористуватися ними, як слід, чи не створять з нових засобів нових для себе труднощів? Наслідки смуті виявляли зроблене нею насильницьке перервання старого політичного переказу, зруйнування державного звичаю, а люди, що навіть оволоділи значним запасом понять, які відповідали переломові, ступають непевно, поки ці поняття, що відірвали їх від старого звичаю, самі не переробляться в тверді навички. З того, як перевернулась наприкінці XVII ст. постановка верховної влади, можна бачити, що ця небезпека дуже загрожувала Московській державі. Небезпека посилювалась ще іншим рядом наслідків смуті, зовсім несприятливих. Бурі Смутного часу зробили великі спустошення як у господарському становищі народу, так і в моральному настрої

руського суспільства. Країна була вкрай розорена. Іноземці, що приїжджали в Московію незабаром після воцаріння Михаїла, змальовують нам страшну картину спустілих або спалених сіл і деревень із занедбанними хатами, що були наповнені ще не прибраними трупами (1615 р.). Сморід примушував зимніх подорожніх почувати на морозі. Люди, уцілілі від смуги, розбіглися, хто куди міг, весь громадянський порядок розладнався, всі людські відносини переплуталися. Потрібно було багато тривалих зусиль, щоб відновити порядок, зібрати людей, що порозбігалися, посадити їх на старих місцях, вштовхнути їх у звичне життя, з якого їх вирвала смуга. З часу царя Михаїла збереглося немало повітових списків служилих людей, *десятьень*, і поземельних описів, *писцевих книг*, які зображують господарське становище служилого землевласницького і селянського населення. Вони яскраво змальовують економічний розлад Московської держави і народу в перше царювання нової династії. Насамперед можна помітити зміну в складі сільського селянського населення, що було головним джерелом державного прибутку. За писцевими книгами XVI ст., селянство розпадалось за майновою спроможністю на два класи: на власне селян і на бобилів. Бобилі — ті ж селяни, тільки маломісні, що орали ділянки менших розмірів порівняно з селянськими або зовсім безнивні, що володіли тільки садибами. В XVI ст. селянство рішуче переважало чисельністю над бобильством; за писцевими книгами Михайлового часу після смуги встановлюється інше, подекуди навіть обернене, відношення бобильства до селянства: перше зрівнюється з останнім або навіть дістає над ним велику чисельну перевагу. Так, у повітах Белевському, Мценському і Єлецькому на землях повітових служилих людей в 1622 р. знаходимо 1187 селян і 2563 бобилі. Значить смуга змусила величезну кількість селян кинути ниву або скоротити її. Такий ріст бобильства був ознакою розширення пустоти, занедбанної ниви, і не можна вважати винятковим випадком вказівку поземельного опису того часу на один стан Рязанського повіту, де в 1616 р. в помістях було пустоти в 22 рази більше, як ріллі. У келаря Авраамія Паліцина, доброго монастирського хазяїна і добре обізнаного з господарським становищем батьківщини, знаходимо цікаве підтвердження такого спустіння. Він пише, що під час трирічного неврожаю при царі Борисі в багатьох житницях зберігались величезні запаси давно засипаного хліба, токи були переповнені підстожками і копами, і цими старими запасами годувались свої

й чужі протягом 14 сміутних років, коли «орание и сѣтва и жатва мятешеся, мечу бо на выи у всех всегда належашу». Ця звістка свідчить і про розвиток хліборобства до смути, і про недостатність хлібного збуту, і про падіння землеробства під час смути. Розладнання сільського господарства, що супроводилось такою зміною в господарському складі сільського населення, повинно було тяжко позначитись на приватному землеволодінні, переважно на господарському становищі провінціального дворянства. Наведу не для пам'яті, а для довідки кілька даних з різних навмання взятих повітів з десятинь 1622 р., коли сліди руїни вже замітались. Бойова придатність служилого класу залежала від прибутковості його маєтків, від кількості і заможності селян, що населяли його вотчини і помістя. В небагатьох повітових дворян були вотчини; величезна більшість жила прибутками з помість. Так, у Бєлевському повіті вотчини складали $\frac{1}{4}$ всього повітового дворянського землеволодіння, в Тульському — трохи більше $\frac{1}{5}$, у Мценському — $\frac{1}{17}$, в Єлецькому — $\frac{1}{157}$, в Тверському навіть у виборі, найзаможнішої верстви провінціального дворянства, — $\frac{1}{4}$. Помістя повітових дворян були взагалі дуже дрібні і населені вкрай скудно: середнє помістя в Тульському повіті містило в собі 135 десятин орної землі, в Єлецькому — 124, в Бєлевському — 150, у Мценському — 68 десятин. Тяглих хліборобів, селян і бобилів, в цих чотирьох повітах припадало по 2 чоловіка на 120 десятин помісної землі, тобто по 60 десятин на кожного працівника. Але не думайте, що вся ця орна земля дійсно оброблялась і саме селянами і бобілями: оралась незначна її частка, та й то не вся ними. У Тверському повіті у заможного виборного дворянина з 900 десятин вотчинної і помісної землі оброблялось тільки 95 десятин; з них 20 десятин землевласник орав на себе своїми двірськими людьми; рештою 75 десятинами користувались 28 селян і бобилів домохазяїв, які жили в 19 дворах, так що на кожний двір круглим числом припадало по 4,6 десятини. Селянська оранка великих розмірів була досить рідким явищем. До того ж у Єлецькому і інших названих південних повітах було багато дворян зовсім безземельних, однодворців, що мали тільки садиби, без селян і бобилів, і «пустопомісних», в яких не було й садиб. Так, в Єлецькому повіті з 878 дворян і дітей боярських значилось 133 безземельних і 296 однодворців і пустопомісних. Деякі дворяни кидали свої вотчини й маєтки, вступали в козаки або йшли у боярські двори кабальними холопами і в монастирі служками абож, як зазначає де-

сятня, валялись по шинках. Чим нижче падало служиле землеволодіння, тим більше посилювалась необхідність підвищувати служилим людям оклади грошового жалування, щоб піднімати їх на ноги для служби. Збільшення грошових окладів вело до збільшення поземельних податків, що падали на селян, а оскільки ці податки розкладались за величиною ниви, то селянин, не будучи спроможним зносити дедалі більшого податкового тягара, скорочував свою оранку, щоб платити менше. Так казна потрапляла у безвихідне коло.

Нарешті, внутрішні труднощі уряду посилювались ще глибокою зміною в настрої народу. Новій династії доводилось мати справу з іншим суспільством, далеко не схожим на те, яким правили попередні царі. Тривоги Смутного часу руйнуюче вплинули на політичну виправку цього суспільства: з воцаріння нової династії протягом усього XVII ст. всі суспільні стани не вмовкаючи скаржаться на свої лиха, на своє збіднення, розорення, на зловживання влади, скаржаться на те, від чого терпіли й раніше, але про що раніше терпляче мовчали. Невдоволення став й до кінця століття залишатися пануючою нотою в настрої народних мас. З бур Смутного часу народ вийшов значно вразливіший і дразливіший, ніж був раніше, втратив ту політичну витривалість, якій дивувались у ньому іноземні спостерігачі XVI ст., був уже далеко не колишнім покірливим і слухняним знаряддям у руках уряду. Ця зміна виявилась у явищі, якого ми не помічали раніше у житті Московської держави: XVII століття було в нашій історії часом народних заколотів. Це явище тим несподіваніше, що виявляється за царів, які своїми особистими якостями і способом дій, очевидно, найменше його виправдували.

Настрій
суспільства

ЛЕКЦІЯ XLV

Зовнішнє становище Московської держави після смуги.— Завдання зовнішньої політики при новій династії.— Західна Русь з часу з'єднання Литви з Польщею.— Зміни в управлінні і в сословних відносинах.— Міста і магдебургське право.— Люблінська унія.— Її наслідки.— Заселення степової України.— Походження козацтва.— Малоросійське козацтво.— Запоріжжя.

Я виклав наслідки смуги, що виявились у внутрішньому житті держави і суспільства. Звернемося до другого ряду явищ, що йшли з того ж джерела, до зовнішніх відносин держави, які встановилися після смуги.

Завдання
зовнішньої
політики

Зовнішнє міжнародне становище держави істотно змінилося під впливом смуги, стало незрівнянно важчим від колишнього. Стара династія півтора століття неухильно вела зовнішню політику в одному напрямі, діяла наступально, повільно, але постійно розширювала територію своєї держави, збираючи розсіпані частини Руської землі. Як тільки почало завершуватись політичне об'єднання Великої Росії, одразу вияснились дальші завдання зовнішньої політики. Великий князь Іван III, підбираючи останні самостійні руські мири, в той же час заявив у боротьбі з Польщею, що об'єднана Великоросія не покладе зброї, поки не поверне всіх інших частин Руської землі, відірваних сусідами, поки не збере всієї народності. Внук його, цар Іван, прагнув розширити територію руської держави до природних географічних меж руської рівнини, зайнятих ворожими іноплеменниками. Так були поставлені на чергу два завдання зовнішньої політики: *завершення політичного об'єднання руської народності і розширення державної території до меж руської рівнини*. Стара династія не розв'язала ні того, ні другого завдання, ні національного, ні територіального; проте було досягнуто значних успіхів на цьому шляху. Дід і батько Грозного повернули землі Смоленську і Сіверську, пробившись, отже, до Дніпра. Сам Грозний спершу повернувся в другу сторону, оволодів

середнім і нижнім Поволжям, розширивши східні кордони держави до Урала і Каспія. Менш вдалим був його дальший рух на захід. З цієї сторони він хотів придбати Лівонію, посунути кордон держави до Балтійського моря, тобто до східного його берега, як природного рубежа рівнини. Але йому не вдалося оволодіти всією течією Західної Двіни, і в боротьбі з Баторієм він навіть втратив старовинні руські міста по Фінській затоці і Ладозькому озеру: Яму (Ямбург), Копор'є, Корелу (Кексгольм) і Іваньгород. Його син, цар Федір, після нової війни з шведами (1590 — 1595 рр.) повернув втрати батька і вдержався на узбережжі Фінської затоки, старовинної Вотзької п'ятини В. Новгород, до якої належали ці міста. Смутний час знову відкинув Московську державу з західних позицій, зайнятих нею в XVI ст. Поляки, відірвавши в неї області Смоленську і Сіверську, відрізали Москву від Дніпра, а шведи абили її з берегів Балтійського моря. Перший цар нової династії змушений був відступити Швеції за договором у Столбові (1617 р.) названі міста і ще Орєшек (Шліссельбург), а Польщі за договором в Деуліні (1618 р.) землі Смоленську і Сіверську. Москва знову змушена була відступити далеко від заповітних західних рубежів. Нова династія погано починала: вона не тільки відмовилась від національної справи старої династії, але й розгубила багато з того, що від неї успадкувала. Зовнішнє становище держави погіршувалось ще нехтуванням, з яким почали ставитись до неї сусіди з часу смуті. Московські бояри в 1612 р. писали в окружній грамоті по містах: «Со всех сторон Московское государство неприятели рвут; у всех окрестных государей мы в позор и укоризну стали». Нова династія повинна була ще більше старої напружувати народні сили, щоб повернути втрачене; це був її національний обов'язок і умова її тривкості на престолі. З першого царювання вона й веде ряд війн, що мають на меті відстояти те, чим вона володіла, або повернути те, що було втрачено. Народне напруження посилювалось ще тим, що ці війни, походженням своїм оборонні, самі собою, непомітно, незалежно від волі московських політиків, перетворились в наступальні, в пряме продовження об'єднувальної політики попередньої династії, в боротьбу за такі частини Руської землі, якими Московська держава ще не володіла до того. Міжнародні відносини у Східній Європі тоді складалися так, що не давали Москві перевести дух після перших невдалих зусиль і підготуватись до дальших. У 1654 р. повстала проти Польщі Малоросія віддалась

під захист московського гесударя. Це втягло державу в нову боротьбу а Польщею. Так виникло нове питання — *малоросійське*, яке ще більше ускладнило старі заплутані смоленські і сіверські рахунки Москви з Річчю Посполитою. Малоросійське питання було вихідним моментом зовнішньої московської політики з половини XVII ст. Воно повертає нас до історії Західної Русі. Але я торкнуся її лише настільки, щоб з'ясувати умови походження цього питання. Ці умови розкрились з самого початку події, що її викликали. В 1648 р. сотник малоросійського реєстрового війська Богдан Хмельницький підняв Запоріжжя проти Речі Посполитої. Його дружно підтримало малоросійське селянство, що повстало проти своїх панів, польських і спольщених руських панів. Реєстрові козаки також перейшли на бік Богдана, і утворилась грізна сила, з якою Хмельницький через якихнебудь 5 — 6 місяців мав у своїх руках мало не всю Малоросію. Що таке була Річ Посполита, яке місце займала в ній Малоросія, як опинились в Малоросії польські пани, як виникло малоросійське козацтво і чому в повстанні приєдналось до нього малоросійське селянство — ось що треба з'ясувати, щоб бачити коріння малоросійського руху 1648 р.

Західна
Русь

Питання про новоз'єднання Західної Русі було найважчою справою зовнішньої московської політики в XVII ст. Воно сплелось з різноманітних труднощів, які поступово розвинулись в тій Русі з політичної угоди польських панів а великим князем литовським Ягайлом наприкінці XIV ст. В силу цієї угоди 1386 р. великий князь литовський разом з рукою польської королівни Ядвіги одержав і польське королівство. Угода ґрунтувалась на обоїльних розрахунках сторін: Ягайло сподівався, ставши королем і прийнявши католицизм з усім своїм народом, знайти в Польщі і папі підтримку проти небезпечного Тевтонського ордену, а полякам хотілося через Ягайла взяти в своє розпорядження сили і засоби Литви і особливо Західної Русі, Волині, Поділля, України. Так сусідні держави Литва і Польща з'єднались династичним зв'язком. Це було механічне з'єднання двох неспоріднених і навіть ворожих держав, швидше, дипломатична інтрига, розрахована на обоїльні непорозуміння, ніж політичний акт, що ґрунтується на єдності взаємних інтересів. Проте ця подія зробила важливі зміни в становищі Західної Русі. Підкорення цієї Русі литовськими князями супроводилось підпорядкуванням Литви руському впливові. На початку XV ст. руські області, що ввійшли до складу Литовського

князівства, землі Подільська, Волинська, Київська, Сіверська, Смоленська і інші як простором, так і кількістю населення значно переважали Литовську державу, що їх підкорила. За племінним і культурним своїм складом це Литовсько - Руське князівство було більше руською, ніж литовською державою. Руська мова і руське право, руські звичаї разом з православ'ям вже близько ста років ширились серед напівдиккої язичницької Литви. Культурне зближення з'єднаних народностей під переважним впливом більш розвиненої з них руської йшло так успішно, що ще два - три покоління, і на початок XVI ст. можна було сподіватись повного злиття Литви з Західною Руссю. З часу з'єднання Литви з Польщею руський вплив в Литовському князівстві почав витіснятися польським, що проникав туди різними шляхами. Одним з них були сейми, на яких вирішувались спільні справи обох союзних держав: литовсько - руські вельможі, зустрічаючись тут з польськими панами, знайомились з їх політичними поняттями і з порядками, що панували в Польщі. З другого боку, польський вплив проводився в Литву - Русь жалуваними грамотами великих князів литовських, які називались *привілеями*, і встановлювали в Литві такий же порядок управління, такі ж права і відносини сословій, які панували в Польщі. Проникаючи цими шляхами, польський вплив глибоко змінив як будову управління, так і склад суспільства в руських областях, які ввійшли до складу Литовського князівства.

Руські князі, які володіли цими областями на стародавньому родовому праві подібно до своїх предків XI і XII ст., підлягаючи владі великого князя литовського, зобов'язувались служити йому вірно і платити данину із своїх володінь, а він їм жалував їх князівства у вотчину на спадковому праві або іноді в тимчасове володіння, до «своєї господарської волі». Цим зруйноване було старовинне родове володіння князів. На початок XVI ст. вони стали служилими вотчинниками, повними власниками своїх князівств і разом із найзатятішими руськими боярами і литовськими вельможами утворили землевласницьку аристократію, подібну до польської і навіть впливовішу. Члени цієї аристократії, *пани*, складали урядову раду, або *раду* великого князя литовського, яка сильно обмежувала його владу. За привілеєм великого князя Олександра 1492 р. литовський цар не міг без згоди панів-ради вести зносини з іноземними державами, видавати і змінювати закони, розпоряджатись державними прибутками і витратами, призначати на посади;

Управління

думки ради король визнавав для себе обов'язковими і навіть в разі своєї незгоди з ними, приймав їх до виконання «заради своєї і загальної користі». Разом з тим у Литві введені були за прикладом Польщі вищі урядові посади, *уряди*, що ставали з часом довічними володіннями, — *гетьмана*, головного проводиря війська, *канцлера*, хоронителя державної печатки, двох *підскарбіїв*, міністрів фінансів, *земського*, що відав загальнодержавні прибутки і витрати, і *надвального* по дворцовому господарству; начальниками окремих областей, якими раніше управляли руські князі за згодою з вічовими містами, призначались *воєводи*, від яких залежали *каштеляни*, коменданти міст, помічники воєвод, і *старости повітів*, округ, на які поділялись воєводства. Так центральне і обласне управління Литви - Русі наблизилось до польського і дістало аристократичний лад.

Русько-литовське і польське дворянство

Привілеями, як загальними або земськими, даними всьому князівству, так і місцевими або обласними, в Литовській Русі встановлювались сословні права і відносини, подібні до тих, що існували в Польщі. На Городельському сеймі 1413 р., що підтвердив з'єднання Литви з Польщею, виданий був привілей, за яким литовські бояри, що прийняли католицизм, дістали права і привілеї польської шляхти; привілей Казіміра 1447 р. поширив ці права і на православну знать. За цими привілеями литовсько-руськi землевласники зрівнювались з польськими в правах володіння вотчинами і жалуваними маєтками і звільнялись від податків і повинностей за винятком деяких незначних, що мали не стільки фінансове, скільки символічне значення, як знак підданства; селяни панські вилучені були спід суду великокняжих урядників і підпорядковані юрисдикції своїх панів; крім того, привілей Казіміра заборонив перехід селян з земель приватних власників на великокняжі і навпаки. Ці постанови поклали початок закріпаченню селян в Литовському князівстві за прикладом Польщі, де кріпосне право встановлене було ще в XIV ст. Загальні і місцеві привілеї поступово зрівняли литовсько-руське дворянство в правах і вольностях з польською шляхтою і надали йому значення пануючого сословія в князівстві з широкою владою над селянським населенням, що жило на його землях, і з впливовою участю в законодавстві, суді і управлінні. Таке становище литовсько-руської шляхти закріплене було в XVI ст. законодавчим збірником Литовського князівства, *Литовським Статутом*. Початок цьому збірнику покладений був при Сігізмунді I

виданням Статуту 1529 р. Після цей перший збірник неоднократно переглядали і доповнювали, узгоджуючи його з польським законодавством, в наслідок чого на цьому уложенні позначився сильний вплив польського права, яке змішалось в Статуті із старо - руськими юридичними звичаями, які збереглись у Литовській Русі з часів Руської Правди. В остаточній редакції Литовський Статут був виданий руською мовою за Сігізмунда III в 1588 р. За другим Статутом, затвердженим на Віленському сеймі в 1566 р., в Литовському князівстві вводились подібні до польських повітові шляхетські сеймики, що збиралися в кожному *повіті* для вибору місцевих земських суддів у сословний шляхетський суд, а також для обрання *земських послів*, тобто представників шляхти на спільному або *вальному* сеймі, по два від кожного повіту. Литовський сейм, встановлений Городельським договором, спочатку складався тільки з литовських князів і бояр. Привілейоване становище, в яке цей договір ставив литовську знать, здебільшого скатоличену, перед руською православною, спонукало приєднані до Литви руські області піднятися проти литовського уряду, коли після смерті Вітовта (1430 р.) сталася нова усобиця між Гедіміновичами. В цій боротьбі руські князі і бояри завоювали собі права литовських вельмож і близько половини XV ст. здобули доступ на сейм, який став загальним або вальним, як його тепер називали. Але сейм і після того зберігав аристократичний характер: від руських областей на ньому з'являлась тільки знать, князі й пани, які закликалися усі особисто і мали ухвальний голос. У першій половині XVI ст., при Сігізмунді I, русько-литовська шляхта провадить шумну боротьбу із своєю знаттю і добивається заклику на вальні сейми. Статут 1566 р. впорядив сеймове представництво русько - литовської шляхти на зразок польського шляхетського сейму; в питанні про продовження литовсько - польської унії вона була за вічне з'єднання з Польщею: злиття русько - литовського сейму з польським за люблінськими постановами 1569 р. цілком зрівнювало її в політичних правах з польською шляхтою.

Посилення дворянства в Литовському князівстві супроводилось занепадом старовинних міст Західної Русі. В старій Київській Русі області із своїми волосними містами складали суцільні землі, що підкорялись рішенням віча старших міст. Тепер із введенням господарських урядів обласне місто відірвалось від своєї області; місце віча заступив призначуваний великим князем воєвода з підруч-

Міста

ними йому старостами, кастелянами і іншими державцями; земсько - міське управління замінено було коронним. У той же час приміські землі, які перебували в громадському користуванні міст, роздані були великими князями у приватне володіння із зобов'язанням ратної служби. Служили землевласники, бояри і *зем'яни*, що раніше входили до складу міських громад, тепер шляхетськими своїми привілеями відособились від *мещан* (*место* по - польському город, посад), торгово - промислового міського населення, і почали покидати міста, оселяючись у своїх вотчинах і *вислугах*, жалуваних маєтках. Старовинні області вічових руських міст поступово розпадалися на княжі і панські вотчини, і знесилене вічове місто залишалось самотнім серед цих чужих і часто ворожих йому володільців, що розікрали його споконвічну волость; голос його віча замикався в його стінах, не доходячи до його пригородів. Великокняжі урядники, воеводи, кастеляни і старости, утискували городян. Щоб вивести міста Західної Русі з занепаду, польсько-литовські государі давали їм німецьке городове самоуправління, *магдебургське право*, яке в XIII і XIV ст. проникло в Польщу разом з німецькими колоністами, що заповнили тоді польські міста. Ще в XIV ст. це самоуправління введено було в містах Галицької землі, яка приєднана була до Польщі королем Казиміром Великим в 1340 р.; з половини XV ст. магдебургське право поширилось і в інших містах Західної Русі. За цим правом міщани діставали деякі торгові привілеї і пільги по відбужанню казенних повинностей і звільнялись від підсудності воеводам і іншим урядовим урядникам. За магдебургським правом місто управлялось двома радами або колеґіями, *лавою*, члени якої (*лавники* — присяжні) під головуванням призначуваного королем *війта* (німецьке *Vogt*) чинили суд над городянами, і *радою* з обраними з городян *радцями* (ратманами) і *бурмістрами* на чолі їх, які завідували справами по господарству, торгівлі, благоустрою і благопристойності міста.

Люблінська
унія

Політичний вплив Польщі на Литву, зближуючи литовсько - руський державний лад з польським, у XV і першій половині XVI ст. сяк - так підтримував династичний союз, що багато разів оновлявся новими договорами обох держав, які мали то окремих государів, то з'єднувались під владою одного. В XVI ст. склалось нове поєднання обставин, що закріпило польсько - литовську унію і надало більше єдності з'єднанню державам; це поєднання супроводилось надзвичайно важливими наслідками для всієї

Східної Європи і особливо для південно-західної Русі. Я маю на увазі великий церковний розкол в Західній Європі XVI ст., тобто церковну реформацію. Здавалось би, яке було діло Східній Європі до якогось німецького доктора Мартіна Лютера, який в 1517 р. затіяв якусь суперечку про справжнє джерело віровчення, про спасіння вірою і про інші богословські предмети! Проте цей церковний переворот на Заході не пройшов безслідно і для Східної Європи: він не торкнувся її своїми прямими морально-релігійними наслідками, але зачепив її шляхом відбиття або як далекий відголос. Відомі вільнодумні рухи в руському церковному суспільстві XVI ст. мали досить тісний зв'язок з реформацією і підтримувались ідеями, що йшли з протестантського Заходу. Але я не наважуюсь сказати, де реформація сильніше вплинула на міжнародні відносини, на Заході чи у нас на Сході. З цього боку вона є немало-важним фактом і в історії Руської держави. Взагалі я з великим застереженням приймаю думку, ніби стародавня Русь жила повним особняком від Західної Європи, ігноруючи її і ігнорована нею, не робила на неї і не сприймала від неї ніякого впливу. Західна Європа знала стародавню Росію не краще, ніж нову. Але як і тепер, три-чотири століття тому Росія, якщо і не розуміла ходу справ на Заході, як слід, то його наслідки відчувала на собі іноді сильніше, ніж було треба. Так сталося і в XVI ст. Щоб зміцнити династичний зв'язок Литви і Польщі, польський уряд з духовенством на чолі почав посилену пропаганду католицизму серед православної Литовської Русі. Ця пропаганда особливо була напружена при третьому Ягеллоні-Казімірі близько половини XV ст. і одразу викликала сильну відсіч з боку православного населення Литви. Завдяки тому вже наприкінці XV ст. почався розпад Литовського князівства: православні руські і навіть литовські князі почали відходити від Литви на службу до московського великого князя. Реформація круто змінила відносини. Протестантські вчення знайшли в Польщі сприйнятливий ґрунт, підготовлений тісними культурними зв'язками з Німеччиною. Багато польської молоді вчилася в Віттенберзькому і інших німецьких університетах. Через три роки після суперечки у Віттенбергу, в 1520 р. з'їхалось у Петрокові польське духовенство і заборонило полякам читати німецькі протестантські твори: так швидко і успішно вони тут поширювались. Підтримуючи духовенство, і польський уряд на Торунському з'їзді того ж року видав постанову, що загрозувала конфіскацією майна і вічним

вигнанням всякому, хто буде ввозити, продавати і розповсюджувати в Польщі твори Лютера і інших протестантів. Ці суворі заборони все посилювались: через кілька років загроза конфіскацією була замінена загрозою смертної кари. Але все це не допомагало. Протестантизм оволодівав польським суспільством; навіть київський біскуп Пац відкрито проповідував лютеранський напрям думок. З Польщі і інших сусідніх країн протестантизм проникав і в Литву. Близько половини XVI ст. тут у 700 католицьких парафіях уціліла ледве тисячна частка католиків, решта парафіян перейшла в протестантство. Пруський Тевтонський орден в 1525 р. відпав від римської церкви разом із своїм магістром Альбертом, який прийняв титул герцога. В цьому ордені стали з'являтися переклади протестантських творів литовською мовою. Головним поширювачем протестантизму в Литві був литвин Авраам Кульва, що вчився в північній Німеччині і дістав там ступінь доктора, а потім знайшов собі наступника в німецькому священику Вінклері. Обидва ці проповідники поширювали лютеранство. Ще успішніше прищеплювався там кальвінізм, підтримуваний впливовим литовським магнатом Миколаєм Радзівілом Чорним, двоюрідним братом королеви Варвари, спочатку таємної, а потім явної дружини короля Сігізмунда Августа. На початку другої половини XVI ст. величезна більшість католицького дворянства вже перейшла в протестантизм, потягши за собою і якусь частину литовсько-руської православної знаті — Вишневецьких, Ходкевичів і ін. Ці успіхи протестантизму і підготували Люблінську унію 1569 р. Протестантський вплив ослабив енергію католицької пропаганди серед литовської Русі. Останні Ягеллони на польському престолі — Сігізмунд I і Сігізмунд II Август (1506 — 1572 рр.) — були байдужі до релігійної боротьби, що зав'язалась в їх з'єднаній державі. Сігізмунд Август, м'який і нетруджений гуляка, вихований серед нових віянь, під рукою, наскільки йому дозволяло державне його становище, навіть протегував новим вченням, сам видавав для читання протестантські книги із своєї бібліотеки, у придворній церкві допускав проповіді в протестантському дусі; йому було однаково при виїзді з палацу в свято, куди їхати, у костьол чи в кірху. Протегуючи протестантам, він прихильно ставився і до православних; постанову Городельського сейму, яка забороняла православним займати державні і громадські посади, він в 1563 р. роз'яснив так, що роз'яснення було рівнозначне скасуванню. З ослабленням католицької пропаганди, яку

підтримували попередні королі, православне населення Литви перестало ставитись боязко або вороже до польського уряду. Цей поворот у народному настрої і уможливив продовження політичної унії Литви з Польщею. Сігізмунд Август наближався до смерті бездітним; з ним гасла династії Ягеллонів і, отже, сам по собі припинявся династичний союз обох держав. Поки католицька пропаганда, якій протегував польський уряд, діяла в Литві дуже напружено, православне литовсько-руське населення не хотіло й думати про продовження союзу. Виникало тривожне питання про дальші відносини Литви до Польщі. Але завдяки віротерпимості або доброзичливому індуїфіцизму Сігізмунда Августа православні перестали лякатися цієї думки. Протидії продовженню унії можна було чекати тільки від литовських вельмож, які боялися, що їх задавить польська шляхта, рядове дворянство, а литовсько-руське дворянство саме тому й бажало вічного союзу з Польщею. В січні 1569 р. зібрався в Любліні сейм для розв'язання питання про продовження унії. Коли виявилось протидіяння цьому з боку литовської знаті, король привернув на свою сторону двох найвпливовіших магнатів південно-західної Русі: то були Рюрикович князь Костянтин Острожський, воевода київський, і Гедімінович князь Олександр Чарторийський, воевода Волинський. Обидва ці вельможі були вождями православного русько-литовського дворянства і могли наробити королю багато клопоту. Князь Острожський був могутній удільний володар, хоч і визнавав себе підданим короля; в усякому разі він був багатший і впливовіший останнього, мав обширні володіння, що займали мало не всю нинішню Волинську губернію і значні частини губерній Подільської і Київської. Тут у нього було 35 міст і понад 700 сіл, з яких він одержував прибутку близько 10 мільйонів злотих (понад 10 мільйонів карбованців на наші гроші). Ці два магнати, і потягли за собою південно-західне руське дворянство, яке й без того тяжило до шляхетської Польщі, а за ним слідом пішло й литовське, що й вирішило питання про унію. На Люблінському сеймі політичний союз обох держав був визнаний назавжди нерозривним і після перервання династії Ягеллонів. Разом з тим об'єднана держава дістала остаточний устрій. Польща і Литва з'єднувались як дві рівноправні половини єдиної держави, які називались перша *Короною*, друга *Князівством*, а обидві разом дістали назву *Речі Посполитої* (переклад лат. *respublica*). Це була по-республіканському побудована виборна монархія. На

чолі управління ставав король, який обирався загальним сеймом Корони і Князівства. Законодавча влада належала сеймові, що складався із *земських послів*, тобто депутатів шляхти, тільки шляхти, і сенатові, який складався з вищих світських і духовних сановників обох частин держави. Але при спільному верховному уряді, органами якого були сейм, сенат і король, обидві союзні частини Речі Посполитої зберігали окрему адміністрацію, мали окремих міністрів, окреме військо і окремі закони. Для історії південно-західної Русі найважливіші були ті постанови Люблінського сейму, за якими деякі області цієї Русі, що входили до складу Литовського князівства, відходили до Корони: це були *Підляжя* (західна частина Гродненської губернії), *Волинь і Україна* (губернії Київська і Полтавська з частиною Подільської, саме з Браславським воеводством, і з частиною Чернігівської). При таких обставинах відбулась Люблінська унія 1569 р. Вона супроводилась надзвичайно важливими наслідками, політичними і національно-релігійними, для південно-західної Русі всієї Східної Європи.

Наслідки
унії

Постанови Люблінського сейму були для Західної Русі завершенням панування Гедіміновичів і польського впливу, який вони там проводили. Поляки досягли, чого добивалися майже 200 років, вічного з'єднання своєї держави з Литвою і прямого приєднання до Польщі принадних природними багатствами областей південно-західної Русі. Гедіміновичі під польським впливом зруйнували багато старовини у підвладній їм Русі і внесли в її лад і життя немало нового. Областями старої Київської Русі правив князівський рід Рюриковичів із своїми дружинами за згодою із старшими вічовими містами областей, маючи при слабому розвитку приватного землеволодіння нетривкі соціальні і економічні зв'язки з обласними мирами. При Гедіміновичах цей хисткий правлячий клас змінила ослила аристократія крупних землевласників, до складу якої ввійшли руські і литовські князі з їх боярами, а над цією аристократією із зміцненням сеймових порядків почав брати гору військовий клас дрібних землевласників, рядове дворянство, шляхта. Старовинні області або землі Київської Русі, що тягли до своїх старших міст, як до політичних центрів, у литовській Русі розбилися на адміністративні округи великокняжих урядників, що об'єднувались не місцевими осередками, а загальним державним центром. Нарешті, самі старші міста областей, які через свої віча представляли свої обласні мири перед князями, відірвані

були від цих мирів великокняжою адміністрацією і приватним землеволодінням, а заміна вічового ладу магдебургським правом перетворила їх у вузькосословні міщанські громади, замкнені в тісну рису міської осілості, і позбавила земського значення, участі в політичному житті країни. Панування шляхти, довічні, а подекуди і спадкові уряди та магдебургське право — такі три новини, принесені в Литовську Русь польським впливом: Люблінська унія своїми наслідками надала посиленого впливу і четвертій новині, що раніше підготовлялась польським впливом, — кріпосному праву.

З половини XVI ст. помітно заселяється середнє Подніпров'я, яке довго пустіло. Тамтешні привільні степи самі собою манили до себе поселенців; успіхи кріпосного права в Литві підтримували і посилювали цей переселенський потік. На початок XVI ст. тут утворилось кілька розрядів сільського землеробського населення, які розрізнялись ступенем залежності від володільців, починаючи перехожими селянами, *засядлими* і *незасядлими*, що селилися з позичкою від володільця або без позички і що зберігали право переходу, і кінчаючи *челяддю невільною*, кріпосними двірськими хліборобами. В епоху першого і другого Статуту (1529 — 1566 рр.), в міру політичного росту шляхти, ці розряди все більше зрівнювались у напрямі до найменшої свободи. Унія 1569 р. прискорила рух у цей бік. При виборних королях Речі Посполитої законодавство, як і напрям усього політичного життя країни, стало під безпосередній вплив польсько - литовської шляхти, пануючого класу в державі. Вона не проминула скористуватися своїм політичним переважанням за рахунок підвладного їй сільського населення. З приєднанням руських областей по обидва боки середнього Дніпра до Корони тут почала оселятись польська адміністрація, витісняючи тубільну руську, а під її покровом сюди рушила польська шляхта, набуваючи тут землі і приносячи з собою польське кріпосне право, що набуло вже різких обрисів. Тубільне литовсько - руське дворянство охоче переймало землевласницькі поняття і звички своїх нових сусідів з Привіслиння і Західного Побужжя. Якщо в інтересах казни закон і уряд ще сяк-так наглядали за поземельними тягловими відносинами селян до землевласників, то особистість селянина цілком віддавалась на розсуд його пана - рицаря. Шляхта присвоювала собі право життя і смерті над своїми селянами: убити хлопа для шляхтича було однаково, що вбити собаку, — так кажуть сучасні польські письменники. Тікаючи від неволі,

Заселення
степової
України

яка кріпкою петлею затягалась на селянині, сільське населення посилено відливало із внутрішніх областей Корони і Князівства до безбережних степів України, спускаючись все нижче по Дніпру і Східному Бугу, куди ще не встиг пробраться шляхтич. Незабаром цим рухом стала користуватись землевласницька спекуляція, надаючи йому нової сили. Пани і шляхта випрошували в довічне володіння староства в прикордонних українських містах, у Браสลаві, Каневі, Черкасах, Переяславі з обширними приміськими пустирями, виклопочували і просто захоплювали ніким не міряні степові ширі і поспішали заселяти їх, заманюючи щедрими пільгами збіглих міщан і селян. Українськими степами тоді порядкували, як у недавній час башкирськими землями або вгіддями по східному узбережжю Чорного моря. Найбільш знатні і високопоставлені люди, князі Острожські і Вишневецькі, пани Потоцькі, Замојські і т. д., без кінця, не соромились рівно брати участь у розкраданні казенних пустинь по Дніпру і його степових притоках справа і зліва. Але тодішні земельні спекулянти діяли все ж сумлінніше від своїх пізніх уральських і кавказьких наслідувачів. Завдяки їм степова Україна швидко оживала. За короткий час тут виникали десятками нові містечка, сотнями і тисячами хутори і селища. Одночасно із заселенням ішло укріплення степів, без якого воно було неможливе. Попереду ланцюга старих городів, Браслава, Корсуня, Канева, Переяслава, вистроювалися ряди нових замків, під прикриттям яких виникали містечка і села. Ці селища серед постійної боротьби з татарами склалися у військові товариства, що нагадували ті «застави богатирські», якими ще в X — XI ст. обгороджувалися степові кордони Київської Русі. З цих товариств і утворилось малоросійське козацтво.

Походження козацтва

Козацтво становило верству руського суспільства, колись поширену по всій Русі. Ще в XVI ст. *козаками* звали найманих робітників, що батракували по селянських дворах, людей без певних занять і постійного місця проживання. Таке було первісне загальне значення козака. Пізніше цьому бродячому бездомному класові в Московській Русі присвоєно було звання *вільних гулящих людей* або *вольниць*. Особливо сприятливий ґрунт для розвитку знайшов цей люд у південних краях Русі, суміжних з степом, умови якого надали йому особливого характеру. Коли почала забуватись гроза татарського погрому, зав'язалась хронічна дрібна боротьба руського степового прикордоння з татарами, що бродили по степах. Вихідними і опорними пунктами цієї

боротьби були укріплені прикордонні городи. Тут склався клас людей, які із зброєю в руках ішли в степ рибалити і полювати. Люди відважні і бідні, ці озброєні рибалки і звірогони, треба гадати, одержували кошти для своїх небезпечних промислів від місцевих торгівців, яким і збували свою здобич. В такому разі вони й тут не втрачали характеру батраків, що працювали за рахунок своїх хазяїв. Як звиклих до степової боротьби ратників, їх могли підтримувати і місцеві князівські уряди. Цим людям при постійних сутичках з такими ж татарськими степовими здобичниками і присвоєна була татарська назва *козаків*, яка потім поширилась на вільних бездомних батраків і в північній Русі. У східній смузі степового півдня такі сутички почалися раніш, ніж будьде. Ось чому, думаю я, найдавніша звістка про козацтво говорить про козаків рязанських, що зробили своєму місту послугу в сутичці з татарами в 1444 р. В Московській Русі ще в XVI і XVII ст. ст. повторювались явища, які могли виникнути тільки при зародженні козацтва. В десятнях степових повітів XVI ст. зустрічаємо замітки про того або іншого захирілого повітового сина боярського: «сбрел в степь, шшел в казаки». Це не значить, що він записався в якесь постійне козацьке товариство, наприклад, на Дону: він просто знайшов випадкових товаришів і з ними, кинувши службу і помістя, пішов у степ погуляти на волі, зайнятись тимчасово вільними степовими промислами, особливо над татарами, а потім повернутись на батьківщину і там денебудь влаштуватись. Єлецька десятня 1622 р. відмічає цілу партію єлецьких поміщиків, що кинули свої вотчини і пішли в козаки, а потім підрядилися в боярські двори холопами і в монастирі служками. Первісною батьківщиною козацтва можна визнати лінію пограничних із степом руських городів, що йшла від середньої Волги на Рязань і Тулу, потім переломлювалась круто на південь і впиралася в Дніпро по черті Путивля і Переяслава. Незабаром козацтво зробило ще крок у своєму наступі на степ. То був час ослаблення татар, поділу орди. Городові козаки і насамперед, можливо, рязанські, стали осідати військово-промисловими артілями у відкритому степу, в області верхнього Дона. Донських козаків навряд чи не слід вважати первообразом степового козацтва. Принаймні, у другій половині XVI ст., коли козацтво запорізьке тільки ще починало складатися у військово товариство, донське вже склалось. До складу його входили і хрещені татари. Збереглась чолобитна такого новохрещенця з кримських татар. У 1589 р. він виїхав

з Криму на Дон і служив там цареві московському 15 років, «крымских людей грамливал и на крымских людей и на улусы на крымские воевать с казаками донскими хаживал, а с Дону в Путивль пришел». Він просить государя звільнити його двір у Путивлі від податків і повинностей «оббілити» і веліти йому служити царську службу разом з білодворцями.

Малоросійське козацтво

Відомості про козаків дніпровських ідуть пізніше від рязанських, з кінця XV ст. Їх походження і первісне громадське лице було таке ж просте, як і в інших місцях. З городів Київського, Волинського і Подільського краю, навіть з верхів'їв Дніпра, виходили партії здобичників у дикий степ «козакувати», промишляти бджолою, рибою, звіром і татариним. Навесні і влітку ці прихожі козаки працювали на «уходах», промислових угіддях по Дніпру і його степових притоках, а на зиму стягались із своєю здобиччю у придніпровські міста і тут осідали, особливо в Каневі і Черкасах, які стали ранніми і головними притонами козацтва. Деякі з цих козаків, як і в північній Русі, наймались у батраки до міщан і землевласників. Але місцеві географічні і політичні умови ускладнили долю українського козацтва. Воно попало у самий вир міжнародних сутичок Русі, Литви, Польщі, Туреччини і Криму. Роль, яку довелось відігравати дніпровському козацтву в цих сутичках, і надала йому історичного значення. Я тільки-що сказав про посилення колонізації Подніпров'я, що поповнювала тутешнє козакуjące населення. Це був люд, потрібний для краю і всієї держави, але неспокійний, що завдавав багато клопоту польському урядові. Звичклі до боротьби степові промисловці були кращою обороною країни від татарських набігів. Але це була обопільногостра зброя. Одним із степових відхожих промислів, навіть головним промислом козаків, були їх одвітні напади на татарські і турецькі землі. Нападали і з суші і з моря: на початку XVII ст. легкі козацькі човни громили татарські і турецькі міста по північних, західних і навіть південних берегах Чорного моря, проникали і в Босфор до Константинополя. У відомщення турки загрозували Польщі війною, якої поляки найбільш боялися. Ще на початку XVI ст. склався у Варшаві план, як зробити козацтво нешкідливим, не перешкоджаючи йому бути корисним. План полягав у тому, щоб з безладної дедалі більшої маси козакующих виділити найбільш благонадійну частину і взяти її на державну службу з жалуванням і з зобов'язанням обороняти Україну, а решту повернути до старого роду життя.

А втім, є звістка про козацькі роти, на вербовані для прикордонної сторожової служби вже з самого початку XVI ст. Очевидно, це була одна з тимчасових спроб утворення прикордонної сторожі із степових озброєних здобичників. Тільки в 1570 р. склали постійний загін в 300 чоловік штатних або спискових, *реєстрових* козаків, як вони потім називались. За Стефана Баторія штат був збільшений до 500, потім поступово піднімався і, нарешті, в 1625 р. доведений до 6.000. Але ріст козацького штату ніскільки не зменшував заштатного козацтва. Цих нелегальних козаків, здебільшого з селян, місцеві правителі і пани старалися повернути в «поспільство», селянство, до покинутих ними повинностей. Але люди, що вже зазнали козацької волі, опинались і вважали себе вправі не слухатись, бо той же уряд, що заганяв їх, як мужиків, у панське ярмо, під час війн звертався до них же по допомогу і закликав їх під прапори не в списковому числі, а десятками тисяч. Такий дволичний спосіб дій уряду сів в заштатних озлоблення і готував з них вибухову масу, що легко розгоралася в пожежу, як тільки в неї з'являвся спритний ватажок. Тим часом, на нижньому Дніпрі звивалось козацьке гніздо, в якому українське козацьке невдоволення знаходило собі притулок і розсадник, що переробляв його у відкриті повстання. То було *Запоріжжя*.

Воно виникло непомітно з промислового козакування, **Запоріжжя** «козацтва на полі», в степу. Козакуючі жителі прикордонних городів України спускалися по Дніпру далеко на низ за пороги. Проф. Любавський висловив здогад, що зародком Запорізької січі була велика козацька артіль, що промишляла за порогами поблизу татарських кочовищ, і сліди її він знаходить уже наприкінці XV ст. Коли городові козаки почали зазнавати обмежень від польського уряду, вони тікали в знайомі запорізькі місця, куди не могли пробратись ні польські комісари, ні ексекуційні загони. Там на островах, які утворює Дніпро, вирвавшись з порогів у відкритий степ і розливаючись широким руслом, втікачі будували собі укріплені *січі*. В XVI ст. головне селище запоріжців виникло на найближчому до порогів острові Хортиці. Це й була знаменита в свій час Запорізька січ. Пізніше вона переносилась з Хортиці на інші запорізькі острови. Січ являла собою укріплений табір, обнесений деревними завалами, *засікою*. Вона мала поганеньку артилерію, маленькі гармати, забрані в татарських і турецьких укріпленнях. Тут утворилось із безсімейних і різноплеменних прихідців військовопромислове товариство, що ве-

личало себе «рицарством війська Запорізького». Січовики жили в куренях із хмизу, вкритих кінськими шкурами. Вони розрізнялись заняттями: одні були переважно здобичники, жили з воєнної здобичі, інші більше промишляли риболо і звіром, постачаючи першим харчі. Жінки не допускались у Січ, жонаті козаки, *сидні*, *гніздюки*, жили окремо по зимівниках і сіяли хліб, постачаючи його січовикам. До кінця XVI ст. Запоріжжя залишалось рухливим, мінливим щодо складу товариством; на зиму воно розходилося по українських містах, залишивши в Січі кілька сот чоловік для охорони артилерії і іншого січового майна. У спокійний час влітку в Січі бувало до 3 тисяч чоловік; але вона переповнювалась, коли українському поспільству не ставало сили терпіти від татар або ляхів і на Україні щось затівалось. Тоді всякий незадоволений, гнаний, або той, хто попався на чомунебудь, тікав за пороги. В Січі не питали прихідця, хто він і звідки, якої віри, якого роду - племені: приймали всякого, хто здавався придатним товаришем. Наприкінці XVI ст. в Запоріжжі помітні ознаки військової організації, хоч ще нестійкої, яка встановилась трохи пізніше. Військовим братством Запорожжя, *кошем*, правив обираний січовою радою кошовий отаман, який з виборними осавулом, суддею і писарем складав січову старшину, уряд. Кіш розміщувався загонами, *курнями*, яких було потім 38, під командою виборних курінних отаманів, що також належали до старшини. Запорожці найбільше дорожили товариською рівністю; все вирішувала січова рада, козацьке *коло*. Із старшиною своєю це коло поводилось запросто, обирало і змінювало її, а тих, що не догодили, карало, садовило у воду, насипавши в пазуху достатню кількість піску. В 1581 р. у Січ з'явився знатний пан з Галичини, одчайдушний авантюрист Зборовський, підбивати козаків до набігу на Москву. Рицарство, яке нудьгувало від безділля і безгрошів'я, радо прийняло витівку пана і зараз же обрало його в гетьмани. На поході козаки самі чіплялися до нього, допитуючись, коли, бог дасть, повернуться вони з Москви у доброму здоров'ї, то чи знайдеться в нього ще яке діло, на якому вони могли б добре заробити; але коли, відмовившись від Москви, він запропонував їм похід у Персію, вони мало його не вбили, пересварившись між собою. Ця гонитва за похідним заробітком, простіше, за грабжем і здобиччю, посилювалась у міру скупчення козакуючого люду наприкінці XVI ст. Цей люд не міг уже прохарчуватись степовим рибним і звіриним промислом і тисячами вештався по Правобережній Україні, оббираючи

жителів. Місцева влада не могла нікуди збути цих безробітних козаків, та й самі вони не знали, куди дітись, і охоче йшли за першим ватажком, який кликав їх у Крим або Молдавію. З таких козаків і складалися зграї, які накинулись на Московську державу, коли там почалась смута. Набіги на сусідні країни називалися тоді на Україні «козацьким хлібом». Ні до чого іншого, крім здобичі, козакам не було діла, і на мову Зборовського про відданість королю і вітчизні вони відповідали простонародною приказкою: *поки жита, поти бита* — до того часу живеться, поки є чим харчуватись. Але козаки не все перебувались чужиною — кримською, молдавською або москальською: уже в XVI ст. черга дійшла і до вітчизни. Невичерпно комплектуючись з маси, якої дедалі збиралось більше, Запоріжжя зробилось вогнищем, в якому заварювались козацькі повстання проти самої Речі Посполитої.

Отже, Люблінська унія принесла у південно - західну Русь три тісно зв'язані між собою наслідки: кріпосне право, посилення селянської колонізації України і перетворення Запоріжжя в інсуреційний притулок для поневоленого руського населення.

ЛЕКЦІЯ XLVI

Моральний характер малоросійського козацтва.— Козаки стають за віру і народність.— Розбрат у козацтві.— Малоросійське питання.— Питання балтійське і східне.— Європейські відносини Московської держави.— Значення зовнішньої політики Москви в XVII ст.

Моральний
характер
козацтва

Ми простежили в загальних рисах історію малоросійського козацтва в зв'язку з долею Литовської Русі до початку XVII ст., коли в його становищі стався важливий перелом. Ми бачили, як змінювався характер козацтва: ватаги степових промисловців виділялися з свого середовища бойові дружини, які жили з набігів на сусідні країни, а з цих дружин уряд вербував прикордонну сторожу. Всі ці розряди козаків однаково дивилися в степ, шукали там поживи і цим шуканням в більшій або меншій мірі сприяли обороні, постійно загрожуваній, південно - східної окраїни держави. З Люблінської унії малоросійське козацтво повертається лицем назад, на ту державу, яку воно досі обороняло. Міжнародне становище Малоросії деморалізувало цю збрідну і бродячу масу, заважало зародитися в ній громадянському почуттю. На сусідні країни, на Крим, Туреччину, Молдавію, навіть на Москву козаки звикли дивитися як на предмет здобичі, як на «козацький хліб». Цей погляд вони почали переносити і на свою державу з того часу, як на південно - східній її окраїні почало впроваджуватись панське і шляхетське землеволодіння із своїм кріпосним правом. Тоді вони побачили в своїй державі ворога ще лютішого, ніж Крим або Туреччина, і з кінця XVI ст. почали накидатися на неї з подвоєною люттяю. Так малоросійське козацтво залишилось без батьківщини і, отже, без віри. Тоді весь моральний світ східноєвропейської людини тримався на цих двох нерозривно зв'язаних одна з одною основах, на батьківщині і на вітчизняному богові. Річ Посполита не давала козакові ні того, ні другого. Думка, що він православний, була для козака невимразним

спогадом дитинства або абстрактною ідеєю, яка ні до чого не зобов'язувала і була ні на що непридатною в козацькому житті. Під час війн воно поводилось з руськими і з їх храмами ані трохи не краще, ніж з татарами, і гірше, ніж татари. Православний руський пан Адам Кисіль, урядовий комісар у козаків, який добре їх знав, в 1636 р. писав про них, що вони дуже люблять релігію грецьку і її духовенство, хоч у релігійному відношенні більше схожі на татар, ніж на християн. Козак залишався без усякого морального змісту. В Речі Посполитій навряд чи був інший клас, який стояв на нижчому рівні морального громадянського розвитку: хібащо тільки вища ієрархія малоросійської церкви перед церковною унією могла позмагатись з козацтвом у здичавінні. У своїй Україні при вкрай тугому мисленні воно ще не звикло бачити батьківщину. Цьому заважав і надзвичайно збрідний склад козацтва. У п'ятисотенний списковий реєстровий загін козаків, наwerbований за Стефана Баторія, ввійшли люди з 74 міст і повітів західної Русі і Литви, навіть таких віддалених, як Вільна, Полоцьк, потім — з 7 польських міст, Познані, Кракова і ін., крім того, москалі з Рязані і звідкись з Волги, молдавани і на додачу до всього по одному сербу, німцю і татарину в Криму з нехрещеним ім'ям. Що могло об'єднати цей збрід? На шиї в нього сидів пан, а при боці висіла шабля: бити і грабувати пана і торгувати шаблею — в цих двох інтересах замкнувся весь політичний світогляд козака, вся соціальна наука, яку давала Січ, козацька академія, вища школа доблесті для всякого доброго козака і притон бунтів, як його називали поляки. Свої бойові послуги козаки пропонували за належну винагороду і імператорові німецькому проти турків, і своєму польському урядові проти Москви і Криму, і Москві і Криму проти свого польського уряду. Ранні козацькі повстання проти Речі Посполитої мали чисто соціальний, демократичний характер без усякого релігійно-національного відтінку. Вони, звичайно, зачинались на Запоріжжі. Але в першому з них навіть вождь був чужий, з ворожого козакам середовища, шляхтич, що промотався, Криштоф Косінський з Підляхії, який зрадив свою батьківщину і сословіє. Він пристав до Запоріжжя, з загоном запорожців найнявся на королівську службу і в 1591 р. тільки через те, що наемникам вчасно не заплатили жалування, набрав запорожців і всякого козацького зброду і заходився руйнувати і палити українські міста, містечка, садиби шляхти і панів, особливо найбагатших на Україні землевласників князів Острож-

ських. Князь К. Острожський побив його, взяв у полон, прости́в з його запорізькими товаришами і примусив їх присягнути на зобов'язанні тихо сидіти в себе за порогами. Але місяців через два Косінський підняв нове повстання, присягнув на підданство московському цареві, хвалився з турецькою і татарською допомогою перевернути догори дном усю Україну, перерізати всю тамтешню шляхту, обложив місто Черкаси, задумав вирізати всіх його жителів із старостою міста, тим самим князем Вишневецьким, який випросив йому пощаду у князя Острожського, і, нарешті, зложив голову в бою з цим старостою. Його справу продовжували Лобода і Наливайко, які до 1595 р. руйнували Правобережну Україну. І ось цій продажній шаблі без бога і батьківщини обставини нав'язали релігійно-національний прапор, судили високу роль стати твердиною західно-руського православ'я.

Козаки
за віру й
народність

Ця несподівана роль була підготовлена козацтву другою унією, церковною, що відбулася через 27 років після політичної. Нагадаю мимохідь головні обставини, що привели до цієї події. Католицька пропаганда, що відновилася з появою в Литві єзуїтів в 1569 р., скоро зламала тут протестантизм і накинута на православ'я. Вона зустріла сильну відсіч спочатку у православних магнатах з князем К. Острожським на чолі, а потім у міському населенні, у братствах. Але серед вищої православної ієрархії, демократизованої, зневажуваної своїми і утискуваної католиками, виникла стара думка про з'єднання з римською церквою, і на Брестському соборі 1596 р. руське церковне суспільство розпалося на дві ворожі частини, православну і уніатську. Православне суспільство перестало бути законною церквою, визнаною державою. Рядовому православному духовенству після смерті двох єпископів, що не прийняли унії, довелось залишитись без архієреїв; руське міщанство втрачало політичну опору з моменту повального переходу православної знаті в унію і католицизм. Залишалась єдина сила, за яку могли вхопитись духовенство і міщанство, — козацтво із своїм резервом, руським селянством. Інтереси цих чотирьох класів були різні, але ця різниця забувалася при зустрічі із спільним ворогом. Церковна унія не об'єднала цих класів, але дала новий стимул їх спільній боротьбі і допомогла їм краще розуміти один одного; і козакові, і хлопові легко було розтлумачити, що церковна унія — це спілка дяцького короля, пана, ксьондза і їх спільного агента жида, проти руського бога, якого повинен захищати всякий руський. Сказати забитому хлопцеві або свавільному

козакові, який помишляв про погром пана, на землі якого вони жили, що вони цим погромом стають за скривджувачого руського бога, значило полегшити і підбадьорити їх совість, придавлену почуттям, яке ворушилось десь на дні, що як би не було, а погром не в добре діло. Перші козацькі повстання наприкінці XVI ст., як ми бачили, ще не мали того релігійно - національного характеру. Але з початку XVII ст. козацтво поступово втягується в православно - церковну опозицію. Козацький гетьман Сагайдачний з усім військом Запорізьким вписався в київське православне братство, в 1620 р. через ієрусалімського патріарха самовільно, без дозволу свого уряду, відновив вищу православну ієрархію, яка й діяла під козацьким захистом. У 1625 р. глава цієї новопоставленої ієрархії, митрополит київський, сам закликав на захист православних киян запорізьких козаків, які й утопили київського віта за утискування православних.

Так козацтво дістало прапор, лицевий бік якого закликав до боротьби за віру і за народ руський, а зворотний — до винищення або вигнання панів і шляхти з України. Але цей прапор не об'єднував всього козацтва. Ще в XVI ст. серед нього почалося економічне роздвоєння. Козаки, що тулились по прикордонних містах і жили з відхожих промислів у степу, потім почали осідати на промислових угіддях, заводити хутори і ниви. На початку XVII ст. деякі прикордонні округи, як Канівська, були вже наповнені козацькими хуторами. Займанщина, як звичайно буває при заселенні пустих земель, ставала підставою землеволодіння. З цих осілих козаків - землевласників переважно вербувалось реєстрове козацтво, що одержувало від уряду жалування. З бігом часу реєстрові поділились на територіальні загони, *полки* по містах, що були адміністративними осередками округ, де жили козаки. Договір козаків з коронним гетьманом Конєцпольським в 1625 р. встановив реєстрове козацьке військо в 6 тисяч чоловік; воно ділялося тоді на шість полків (Білоцерківський, Корсунський, Канівський, Черкаський, Чигиринський і Переяславський); за Б. Хмельницького полків було вже 16 і в них було понад 230 сотень. Початок цього полкового поділу відносять до часу гетьмана Сагайдачного (вмер 1622 р.), який є взагалі організатором малоросійського козацтва. У способі дій цього гетьмана і розкрився внутрішній розлад, що таївся в самому складі козацтва. Сагайдачний хотів різко відокремити реєстрових козаків, як привілейоване сословіє, від простих посполитих селян, що переходили в козаки, і на нього

Розбрат
в козацтві

скаржились, що при ньому поспільству було важко. Шляхтич сам з походження, він і на козацтво переносив свої шляхетські поняття. При такому ставленні боротьба козацтва з українською шляхтою набувала особливого характеру: її метою ставало не очищення України від зайшлого іноплеменного дворянства, а заміщення його своїм тубільним привілейованим класом; в реєстровому козацтві готувалась майбутня козацька шляхта. Але справжня сила козацтва полягала не в реєстрових. Реєстр навіть у складі 6 тисяч вбирав у себе не більше десятої частки того люду, який вважав себе козацтвом і присвоював козацькі права. Це був взагалі народ бідний, бездомний, *гомота*, як його називали. Значна частина його проживала в панських і шляхетських вотчинах і як вільні козаки не хотіли відбувати однакових з посполитими селянами повинностей. Польські управителі і пани не хотіли знати вольностей цього народу і старалися повернути вольницю в поспільство. Коли польський уряд потребував бойової допомоги козаків, він допускав у козацьке ополчення всіх, реєстрових і нереєстрових, але коли минала потреба викреслював, *виписував* зайвих з реєстру, щоб повернути їх у попередній стан. Ці *виписки*, загрожувані хлопською неволею, скупчувались у своєму притулку Запоріжжі і звідти вели повстання. Так зачинались козацькі заколоти, що йдуть з 1624 р. протягом 14 років під проводом Жмайла, Тараса, Сулими, Павлюка, Острина і Гуні. Реєстр при цьому або розходився на дві сторони, або весь ставав за поляків. Всі ці повстання були невдалі для козаків і кінчилися в 1638 р. втратою найважливіших прав козацтва. Реєстр був оновлений і поставлений під команду польських шляхтичів, місце гетьмана зайняв урядовий комісар, осмі козаки втратили свої спадкові землі, нереєстрові були повернуті в панську неволю. Вільне козацтво було знищене. Тоді, за висловом малоросійського літописця, всяку свободу в козаків відняли, тяжкі небували податі наклали, церкви і службу церковну жидам запродали.

Мало-
російське
питання

Ляхи і руські, руські і євреї, католики і уніати, уніати і православні, братства і архієреї, шляхта і поспільство, поспільство і козацтво, козацтво і міщанство, реєстрові козаки і вільна голота, городове козацтво і Запоріжжя, козацька старшина і козацька чернь, нарешті, козацький гетьман і козацька старшина — все це суспільні сили, стикаючись і плутаючись у своїх відносинах, попарно ворогували між собою, і всі ці парні ворогування, ще приховані або які вже виявилися, переплітаючись затягли

життя Малоросії в такий складний вузол, розплутати який не міг жодний державний ум ні в Варшаві, ні в Києві. Повстання Б. Хмельницького було спробою розрубати цей вузол козацькою шаблею. Важко сказати, чи передбачали в Москві це повстання і необхідність хоч-не-хоч у нього втрутитись. Там не зводили очей із Смоленської і Сіверської землі і після невдалої війни 1632 — 1634 рр. нішком готувались при нагоді виправити невдачу. Малоросія лежала ще далеко за обрієм московської політики, та й пам'ять про черкасів Лісовського і Сапегу була ще досить свіжа. Правда, з Києва засиляли в Москву з заявами про готовість служити православному московському цареві, навіть з чолобиттям до нього взяти Малоросію під свою високу руку, бо їм, православним малоросійським людям, крім государя дітись ніде. У Москві обережно відповідали, що, коли від поляків утискування у вірі буде, тоді государ і подумає, як би віру православну від еретиків врятувати. З самого початку повстання Хмельницького між Москвою і Малоросією встановились дво-значні відносини. Успіхи Богдана перевищили його сподівання: він зовсім не думав розривати з Річчю Посполитою, хотів тільки налякати зарозумілих панів, а тут після трьох перемог майже вся Малоросія опинилася в його руках. Він сам признавався, що йому вдалося зробити те, про що він і не помишляв. У нього почала туманіти голова, особливо за обідом. Йому ввижалося уже Українське князівство по Віслу з великим князем Богданом на чолі; він називав себе «єдиновладним самодержцем руським», загрожував усіх ляхів перевернути догори ногами, всю шляхту загнати за Віслу і т. д. Він дуже досадував на московського царя за те, що той не допоміг йому з самого початку діла, не виступив зараз же на Польщу, і в роздратованні говорив московським послам речі непригожі і під кінець обіду загрожував зламати Москву, добратися і до того, хто на Москві сидить. Простодушна хвальба змінювалася принизливим, але не простодушним каяттям. Ця мінливість настрою походила не тільки від темпераменту Богдана, а й від почуття непевності свого становища. Він не міг упоратись з Польщею самими козацькими силами, а бажана зовнішня допомога з Москви не приходила, і він повинен був держатись за кримського хана. Після перших перемог своїх він натякав на свою готовість служити московському цареві, якщо той підтримає козаків. Але в Москві зволікали, вичікували, як люди, що не мають свого плану, а ждуть його від ходу подій. Там не знали,

як бути з заколотним гетьманом, чи прийняти його під свою владу чи тільки підтримувати зза рогу проти поляків. Як підданий, Хмельницький був менш зручний, ніж як негласний союзник: підданого треба захищати, а союзника можна покинути, коли мине в ньому потреба. До того ж відкрите заступництво за козаків втягало у війну з Польщею і в усю плутанину малоросійських відносин. Але й залишатися байдужим до боротьби значило видати ворогам православну Україну і зробити Богдана своїм ворогом: він загрожував, якщо його не підтримають з Москви, наступати на неї з кримськими татарами, а не то, побившись з ляхами, помиритись та разом з ними повернутись на царя. Незабаром після Зборовського договору, розуміючи неминучість нової війни з Польщею, Богдан висловив царському послу бажання в разі невдачі перейти з усім військом запорізьким у московські межі. Тільки років через півтора, коли Хмельницький уже програв другу кампанію проти Польщі і втратив майже всі вигоди, завойовані в першій, у Москві, нарешті, визнали цю думку Богдана найзручнішим виходом з труднощів і запропонували гетьманові з усім військом козацьким переселитись на просторі і багаті землі государеві по ріках Донцю, Медведиці і інших придатних місцях: це переселення не втягало у війну з Польщею, не заганяло козаків під владу султана турецького і давало Москві добру прикордонну сторожу з боку степу. Але події не йшли слідом за розсудливим темпом московської політики. Хмельницький змушений був до третьої війни з Польщею при несприятливих умовах і посилено благав московського царя прийняти його в підданство; інакше йому залишається віддатись під давно пропонований захист турецького султана і хана кримського. Нарешті, на початку 1653 р. у Москві вирішили прийняти Малоросію в підданство і воювати з Польщею. Але й тут зволікали справу ще майже рік: тільки влітку оголосили Хмельницькому про своє рішення, а восени зібрали земський собор, щоб обговорити справу по чину, потім ще почекали, поки гетьман зазнав нової невдачі під Жванцем, знову виданий своїм союзником — ханом, і тільки в січні 1654 р. відібрали присягу від козаків. Після капітуляції під Смоленськом в 1634 р. 13 років чекали слушної нагоди, щоб змити ганьбу. В 1648 р. піднялись козаки малоросійські. Польща опинилась в одчайдушному становищі; з України просили Москву допомоги, щоб обійтись без зрадливих татар, і взяти Україну під свою державу. Москва не зрушала, боячись порушити мир

з Польщею, і 6 років з нерухомою цікавістю спостерігала, як справа Хмельницького, зіпсована татарами під Зборовом і Берестечком, хилилась до занепаду, як Малоросія спустошувалась союзниками - татарами і шаленою лютою усобицею, і, нарешті, коли країна вже нікуди не годилась, її прийняли під свою високу руку, щоб перетворити правлячі українські класи з польських бунтарів в озлоблених московських підданих. Так могла йти справа тільки при обопільному нерозумінні сторін. Москва хотіла прибрати до рук українське козацтво, хоч би навіть без козацької території, а якщо і з українськими містами, то неодмінно з умовою, щоб там сиділи московські воеводи з дяками, а Богдан Хмельницький розраховував стати чимсь на зразок герцога Чигиринського, що править Малоросією під віддаленим сюзеренним наглядом царя московського і за допомогою козацької знаті, осавулів, полковників і іншої старшини. Не розуміючи один одного і не довіряючи одна одній, обидві сторони у взаємних зносинах говорили не те, що думали, і робили те, чого не бажали. Богдан чекав від Москви відкритого розриву з Польщею і воєнного удару на неї із сходу, щоб звільнити Малоросію і взяти її під свою руку, а московська дипломатія, не розриваючи з Польщею, з тонким розрахунком вичікувала, поки козакі своїми перемогами доконають ляхів і примусять їх відступитись від заколотного краю, щоб тоді легально, не порушуючи вічного миру з Польщею, приєднати Малу Русь до Великої. Жорстоким глузуванням звучала московська відповідь Богданові, коли він місяців за два до Зборовської справи, що мала вирішити долю Польщі і Малоросії, низько бив чолом цареві «благословить рати своєї наступить» на спільних ворогів, а він у божий час піде на них від України, благаючи бога, щоб правдивий і православний государ над Україною царем і самодержцем був. На це, очевидно, щире чолобиття з Москви відповідали: вічного миру з поляками порушити не можна, *але якщо король гетьмана і все Військо Запорізьке звільнить, то цар гетьмана і все військо пожалує, під свою високу руку прийняти зелить*. При такому обопільному нерозумінні і недовір'ї обидві сторони боляче забилися об те, чого не догледіли вчасно. Відважна козацька шабля і спритний дипломат, Богдан був рядовий політичний ум. Основу своєї внутрішньої політики він раз напідпитку висловив польським комісарам: «Провиниться князь, ріж йому шию, провиниться козак, і йому теж — от буде правда». Він дивився на своє повстання тільки як на боротьбу козаків

із шляхетством, що гнобило їх, як останніх рабів, за його висловом, і признавався, що він із своїми козаками ненавидить шляхту і панів до смерті. Але він не усунув і навіть не ослабив того фатального соціального розбрату, хоч його і відчував, який таївся у самому козацькому середовищі, завівся до нього і різко виявився зараз же після нього: це — ворогування козацької старшини з рядовим козацтвом, «міською і запорізькою черню», як тоді називали його на Україні. Це ворогування викликало в Малоросії численні заколоти і привело до того, що Правобережна Україна дісталась туркам і перетворилась в пустиню. І Москва дістала по заслугах за свою тонку і обережну дипломатію. Там дивились на приєднання Малоросії з традиційно-політичної точки зору, як на продовження територіального збирання Руської землі, відторгнення обширної руської області від ворожої Польщі до вотчини московських государів, і після завоювання Білорусії і Литви в 1655 р. поспішили внести в царський титул «всєя Великия и Малыя и Бєлыя России самодєржца Литовского, Волынского и Подольского». Але там погано розуміли внутрішні суспільні відносини України та й мало займались ними, як справою не важливою, і московські бояри не розуміли, чому це посланці гетьмана Виговського з таким презирством відзивались про запорожців, як про п'яниця і картярів, а тим часом все козацтво і з самим гетьманом зветься *Військом Запорізьким*, і з цікавістю розпитували цих посланців, де жили колишні гетьмани, в Запоріжжі чи в містах, і з кого їх обирали, і звідки самого Богдана Хмельницького обрано. Очевидно, московський уряд, приєднавши Малоросію, побачив себе в тамтешніх відносинах, як у темному лісі. Зате малоросійське питання, так криво поставлене обома сторонами, утруднило і зіпсувало зовнішню політику Москви на кілька десятиліть, втягло її у невилазні малоросійські чвари, роздрібнило її сили в боротьбі з Польщею, примусило її відмовитися і від Литви і від Білорусії з Волинною і Поділлям і ледве дало можливість удержати Лівобережну Україну з Києвом по той бік Дніпра. Після цих втрат Москва могла повторити про себе саму слова, що їх якимсь сказав, заплакавши, Б. Хмельницький на докір їй за неподання допомоги вчасно: «Не того мені хотілось і не так було тій справі бути».

Балтійське
питання

Малоросійське питання своїм прямим або побічним впливом ускладнило зовнішню політику Москви. Цар Олексій, почавши війну з Польщею за Малоросію в 1654 р.,

швидко завоював всю Білорусію і значну частину Литви з Вільною, Ковною і Гродною. В той час як Москва забирала східні області Речі Посполитої, на неї ж напав з півночі другий ворог, шведський король Карл X, який так само швидко завоював всю Велику і Малу Польщу з Краковом і Варшавою, вигнав короля Яна Казіміра з Польщі і проголосив себе польським королем, нарешті, навіть хотів відібрати Литву в царя Олексія. Так два противники, що були Польщу з різних боків, зіткнулись і посварились за здобич. Цар Олексій згадав стару думку царя Івана про балтійське узбережжя, про Лівонію, і боротьба з Польщею перервалася в 1656 р. війною із Швецією. Так знову стало на чергу забуте питання про розширення території Московської держави до природного її рубежа до балтійського берега. Питання ні на крок не посунулось до розв'язання: Риги взяти не вдалося, і скоро цар припинив воєнні дії, а потім уклав мир із Швецією (в Кардісі 1661 р.), повернувши їй всі свої завоювання. Хоч яка марна була ця війна і навіть шкідлива Москві тим, що допомогла Польщі оправитись від шведського погрому, все ж вона завадила трохи з'єднатися під владою одного короля двом державам, хоч однаково ворожим Москві, але які постійно ослабляли свої сили взаємним ворогуванням.

Вже вмираючи, Богдан і тут став упоперек дороги і друзям і недругам, обом державам, і тій, якій зрадив, і тій, якій присягав. Наляканий зближенням Москви з Польщею, він дійшов згоди із шведським королем Карлом X і трансільванським князем Рагоці, і вони втрьох склали план поділу Речі Посполитої. Справжній представник свого козацтва, звиклого служити на всі чотири сторони, Богдан перебував слугою або союзником, а інколи і зрадником всіх сусідніх володарів, і короля польського, і царя московського, і хана кримського, і султана турецького, і господаря молдавського, і князя трансільванського і закінчив задумом стати вільним удільним князем малоросійським при польсько-шведському королі, яким хотілося бути Карлу X. Ці передсмертні підступи Богдана і змусили царя Олексія сак-так кінчити шведську війну. Малоросія втягла Москву і в першу пряму сутичку з Туреччиною. Після смерті Богдана почалась відкрита боротьба козацької старшини з черню. Наступник його Виговський передався королеві і з татарами під Конотопом знищив краще військо царя Олексія (1659 р.). Підбадьорені цим і звільнившись від шведів з допомогою Москви, поляки не хотіли відступати їй нічого з її завоювань. Почалась друга

Східне
питання

війна з Польщею, яка супроводилась для Москви двома страшними невдачами, поразкою князя Хованського в Білорусії і капітуляцією Шереметєва під Чудновом на Волині в наслідок козацької зради. Литва і Білорусія були втрачені. Наступники Виговського, син Богдана Юрій і Тетеря, зрадили. Україна поділилась по Дніпру на дві ворожі половини — ліву московську і праву польську. Король захопив майже всю Малоросію. Обидві сторони, що боролися, дійшли до крайнього виснаження; у Москві нічим стало платити ратним людям і випустили мідні гроші, по ціні срібних, що викликало московський бунт 1662 р.; Велика Польща збунтувалась проти короля під проводом Любомирського. Москва і Польща, здавалося, готові були випити один в одного останні краплини крові. Їх виручив ворог обох гетьман Дорошенко, піддавшись з Правобережною Україною султанові (1666 р.). Зважаючи на грізного спільного ворога, Андрусовське перемир'я 1667 р. поклало кінець війні. Москва вдержала за собою області Смоленську і Сіверську і ліву половину України з Києвом, стала широко розтягнутим фронтом на Дніпрі від його верхів'їв до Запоріжжя, яке в зв'язку із своєю історичною природою залишилось в проміжному положенні, на службі в обох держав Польської і Московської. Нова династія замолвила свої столбовські, деулинські і поляновські гріхи. Андрусовський договір зробив крутий перелом у зовнішній політиці Москви. Керівником її замість обережно - короткозорого Б. І. Морозова став винуватець цього договору А. Л. Ордин - Нащокин, що умів заглядати вперед. Він почав розробляти нову політичну комбінацію. Польща перестала здаватись небезпечною. Одвічна боротьба з нею припинилася надовго, на ціле століття. Малоросійське питання заслонило інші завдання, ним же й поставлені. Вони спрямовані були на Лівонію, тобто Швецію, і на Туреччину. Для боротьби з тією і другою потрібен був союз з Польщею, який загрожували обидві; вона сама посилено клопотала про цей союз. Ордин - Нащокин розвинув ідею цього союзу в цілу систему. В записці, поданій цареві ще до Андрусовського договору, він трьома міркуваннями доводив необхідність цього союзу: тільки цей союз дасть можливість протегувати православним у Польщі; тільки при тісному союзі з Польщею можна вдержати козаків від злої війни з Великоросією за намовою хана і шведа; нарешті, молдаване і волохи, тепер відділені від православної Русі ворожою Польщею, при нашому союзі з нею до нас пристануть і відпадуть від турків, і тоді від

самого Дунаю через Дністер з усіх волохів, з Подолії, Червоної Русі, Волині, Малої і Великої Русі складеться цільний численний народ християнський, діти однієї матері, православної церкви. Останнє міркування повинно було зустріти в царі особливе співчуття: думка про турецьких християн давно цікавила Олексія. В 1656 р. на великдень, похристосувавшись у церкві з грецькими купцями, які жили в Москві, він запитав їх, чи хочуть вони, щоб він визволив їх з турецької неволі, і на зрозумілу відповідь їх продовжував: «Коли повернетесь в свою країну, просіть своїх архієреїв, священників і ченців молитись за мене і по їх молитвах мій меч розсіче вию моїх ворогів». Потім з рясними сльозами він сказав, звертаючись до бояр, що його серце засмучується від поневолення цих бідних людей невірними, і бог спитає з нього в день судний за те, що, маючи можливість визволити їх, він нехтує цим, але він взяв на себе зобов'язання принести в жертву своє військо, казну, навіть кров свою для їх визволення. Так розповідали самі грецькі купці. В договорі 1672 р. незадовго до навали султана на Польщу цар зобов'язався допомагати королеві в разі нападу турків і послати до султана і хана відмовляти їх від війни з Польщею. Інтереси незвичних союзників далеко не збігалися: Польща насамперед дбала про свою зовнішню безпеку; для Москви до цього приєднувалось ще питання про одновірців і при тому питання обов'язне — про турецьких християн з руської сторони і про руських магометан з турецької. Так схрестились релігійні відносини на європейському Сході ще в XVI ст. Московський цар Іван, як ви знаєте, підкорив два магометанські царства, Казанське і Астраханське. Але підкорені магометани з надією і благанням звертались до свого духовного глави, наступника халіфів, султана турецького, закликаючи його визволити їх з християнського іга. В свою чергу, під рукою турецького султана жило на Балканському півострові численне населення, одновірне і єдиноплеменне з руським народом. Воно також з надією і благанням зверталось до московського царя, покровителя православного Сходу, закликаючи його визволити турецьких християн спід магометанського ярма. Думка про боротьбу з турками за допомогою Москви тоді стала швидко поширюватись серед балканських християн. Згідно з договором московські послы поїхали в Константинополь відговорити султана від війни з Річчю Посполитою. Знаменні вісті привезли вони з Туреччини. Проїжджаючи по Молдавії і Волохії, вони чули такі думки в народі: «Дав би

тільки бог хоч малу перемогу здобути над турками християнам, і ми відразу стали б промишляти над невірними». Але в Константинополі московським послам сказали, що недавно приходили сюди послы від казанських і астраханських татар і від башкирів, які просили султана прийняти у своє підданство царства Казанське і Астраханське, скаржачись, що московські люди, ненавидячи їх бусурманську віру, багатьох з них б'ють на смерть і розоряють невпинно. Султан велів татарам потерпіти ще трохи і пожалував чолобитників халатами.

Європейські
відносини

Так малоросійське питання потягло за собою два інших: питання балтійське — про придбання балтійського узбережжя і східне — про відносини з Туреччиною в зв'язку з балканськими християнами. Останнє питання тоді виношувалось тільки в ідеї, в доброзичливих помислах царя Олексія і Ордіна - Нащокіна: тоді ще не під силу був руській державі прямий практичний приступ до цього питання, і воно покищо зводилось для московського уряду до боротьби з ворогом, що стояв на шляху до Туреччини, з Кримом. Цей Крим сидів більшом на оці в московській дипломатії, входив досадним елементом до складу кожної її міжнародної комбінації. Вже з самого початку царювання Олексія, не встигнувши ще звести своїх чергових рахунків з Польщею, Москва схилила її до наступального союзу проти Криму. Коли Андрусовське перемир'я за Московським договором 1686 р. перетворилось у вічний мир, і Московська держава вперше вступила в європейську коаліцію, у четвертий союз з Польщею, Німецькою імперією і Венецією проти Туреччини, Москва взяла на себе в цій справі найбільш розучену нею партитуру — боротьбу з татарами, наступ на Крим. Так з кожним кроком ускладнювалась зовнішня політика Московської держави. Уряд зав'язував знов або відновлював порвані зв'язки з обширним колом держав, які були йому потрібні в його відносинах до найближчих ворожих сусідів, або яким він був потрібен в їх європейських відносинах. А Московська держава виявилась тоді не зайвою в Європі. В пору крайнього міжнародного свого приниження, незабаром після смуті, вона не втрачала певної дипломатичної ваги. Міжнародні відносини на Заході складались тоді для неї досить сприятливо. Там починалась Тридцятилітня війна, і відносини держав втрачали стійкість; кожна шукала зовнішньої опори, боячись самотності. Московській державі при всьому її політичному безсиллі надавало сили її географічне положення і церковне значення. Французький посол Курменен, пер-

ший посол з Франції, що з'явився в Москву, не з самої тільки французької ввічливості називав царя Михаїла начальником над східною країною і над грецькою вірою. Москва стояла в тилу у всіх держав між Балтійським і Адріатичним морем, і коли тут міжнародні відносини заплутались і зав'язалась боротьба, яка охопила весь континентальний Захід, кожна з цих держав турбувалась забезпечити свій тил із Сходу укладенням союзу або припиненням ворогування з Москвою. Ось чому з самого початку діяльності нової династії коло зовнішніх зносин Московської держави поступово розширяється навіть без зусиль з боку її уряду. Її втягають в різні політичні і економічні комбінації, які склалися тоді в Європі. Англія і Голландія допомагають цареві Михаїлові владнати справи в ворожими йому Польщею і Швецією, бо Московія для них вигідний ринок і зручний транзитний шлях на Схід, у Персію, навіть в Індію. Французький король пропонує Михаїлові союз теж по торгових інтересах Франції на Сході, суперничаючи з англійцями і голландцями. Сам султан кличе Михаїла воювати разом Польщу, а шведський король Густав Адольф, що обібрав Москву за Столбовським договором, маючи спільних з нею недругів у Польщі і Австрії, підказує московським дипломатам ідею антикатолицького союзу, спокушає їх думкою зробити їх принижену батьківщину органічним і впливовим членом європейського політичного світу, називає переможну шведську армію, що діяла в Німеччині, передовим полком, який б'ється за Московську державу, і перший заводить постійного резидента в Москві. Держава царя Михаїла була слабша від держави царів Івана і Федора, але була далеко менш саїтною в Європі. Ще в більшій мірі можна сказати це про державу царя Олексія. Приїзд іноземного посольства стає тоді звичайним явищем у Москві. Московські послы їздять до різних європейських дворів, навіть до іспанського і тосканського. Вперше московська дипломатія виходить на таке широке поприще. З другого боку, то втрачаючи, то набуваючи на західних кордонах, держава безперервно просувалась на схід. Руська колонізація, яка ще в XVI ст. перевалила за Урал, протягом XVII ст. заходить далеко вглиб Сибіру і досягає китайського кордону, розширюючи московську територію вже до половини XVII ст. принаймні тисяч на 70 квадратних миль, якщо тільки можна прикладати якунебудь геометричну міру до тамтешніх придбань. Ці успіхи колонізації на Сході привели Московську державу до сутички і з Китаєм.

Значення
зовнішньої
політики

Так ускладнялись і утруднювались зовнішні відносини держави. Вони зробили різносторонній вплив на її внутрішнє життя. Війни частішали і все гостріше давали відчувати незадовільність домашніх порядків і примушували придивлятися до чужих. Посольства, що дедалі частішали, множили випадки для повчальних спостережень. Близьке ознайомлення з західноєвропейським світом виводило хоча б тільки правлячі сфери з зачарованого забобонами і одинокістю кола москворецьких понять. Але найболючіше війни і спостереження давали відчувати скудність своїх матеріальних засобів, доісторичну неозброєність і малу продуктивність народної праці, невідповідність прибуткового їй застосування. Кожна нова війна, кожна поразка несла урядові нові завдання і турботи, народові нові тягарі. Зовнішня політика держави викликала дедалі більше напруження народних сил. Досить короткого переліку війн, ведених першими трьома царями нової династії, щоб відчувати міру цього напруження. При царі Михаїлі було дві війни з Польщею і одна із Швецією; всі три закінчились невдало. При Михайловому наступнику було знову дві війни з Польщею за Малоросію і одна із Швецією; дві з них закінчились знову невдало. При царі Федорі точилась тяжка війна з Туреччиною, що почалась за його батька в 1673 р. і кінчилась некорисним Бахчисарайським перемир'ям в 1681 р.: західна задніпровська Україна залишилась за турками. Якщо ви підрахуєте тривалість всіх цих війн, побачите, що на якінебудь 70 років (1613 — 1682 рр.) припадає до 30 років війни, іноді одночасно з кількома противниками.

ЛЕКЦІЯ XLVII

Коливання у внутрішньому житті Московської держави XVII ст.— Два ряди нововведень.— Напрямок законодавства і потреба в новому збірнику законів.— Московський заколот 1648 р. і його відношення до Уложення.— Приговор 16 липня 1648 р. про складення Уложення і виконання приговору.— Писані джерела Уложення.— Участь соборних виборних в його складанні.— Способи складання.— Значення Уложення.— Нові ідеї.— Новоуказні статті.

Повертаємось до внутрішнього життя Московської держави. З огляду найближчих наслідків смуту і зовнішньої політики держави ми бачили, що уряд нової династії став перед важкими зовнішніми завданнями з оскуділими наявними засобами, матеріальними і моральними. Де він шукатиме засобів, яких йому бракувало і як знайде їх,— ось питання, яке тепер ми маємо вивчити.

Відповідаючи на це питання, ми переберемо всі найпо- Коливання
мітніші явища нашого внутрішнього життя. Вони дуже складні, ідуть різними, часто перехресними і іноді зустрічними течіями. Але можна розглядити їх спільне джерело: це був той же глибокий перелом, зроблений Смутним часом в умах і відносинах, на які я вже вказував, говорячи про найближчі наслідки смуту. Він полягав у тому, що захитався звичай, на якому держався державний порядок за старої династії, перервався переказ, яким керувались творці і охоронці цього порядку. Коли люди перестають діяти за звичкою, випускають з рук нитку переказу, вони починають посилено і метушливо роздумувати, а роздум робить їх помисливими і хиткими, примушує їх лякливо випробувати різні способи дій. Цією полохливістю відначались і московські державні люди XVII ст. В них численність нових понять, плід тяжкого досвіду і посиленого роздумування, сполучалась з хиткістю політичної ходи, з мінливістю напрямів, ознакою незвички до свого стадо-

вища. Розуміючи невідповідність наявних засобів завданням, що стали на чергу, вони спочатку шукають нових засобів у старих домашніх національних джерелах, напружують сили народу, лагодять і добудовують або відновлюють порядок, заповіданий батьками і дідами. Але помічаючи вичерпання домашніх джерел, вони клопітко кидаються на сторону, притягають іноземні сили на підмогу знемагаючим своїм, а потім знову впадають у полохливий роздум, чи не надто далеко відхилились від своєї рідної старовини, чи не можна обійтись своїми домашніми засобами, без чужої допомоги. Ці напрями, змінюючись один одним, у другій половині XVII ст. ідуть якийсь час поруч, а наприкінці його стикаються, роблять ряд політичних і церковних потрясінь і, переступивши у XVIII ст., зливаються в петрівській реформі, яка насильно вганяє їх в одно річище, спрямовує до однієї мети. Ось у загальних рисах хід внутрішнього життя Московської держави від закінчення смути до початку XVIII ст. Тепер звернемось до вивчення окремих його моментів.

Два ряди нововведень

Хоч як старалась нова династія діяти в дусі старої, щоб заставити забути, що вона нова і тому менш законна, їй не можна було обійтись без нововведень. Смути так багато поламала старого, що саме відновлення зруйнованого неминує набирало характеру оновлення, реформи. Нововведення йдуть переривчастим рядом з першого царювання нової династії до кінця століття, підготовляючи реформи Петра Великого. Згідно з двома вказаними зараз напрямками в житті Московської держави в потоці цих підготовчих нововведень, можна розрізнити два струмені неоднакового походження і характеру, хоч часами вони стикалися і немов навіть зливалися один з одним. Реформи одного ряду велись домашніми засобами, без чужої допомоги, за вказівками власного досвіду і розуміння. А через те що домашні засоби полягали тільки в розширенні державної влади за рахунок суспільної свободи і в обмеженні приватного інтересу в ім'я державних вимог, то кожна реформа цього порядку супроводилась якоюнебудь тяжкою жертвою для народного добробуту і суспільної свободи. Але в людських справах є своя внутрішня закономірність, яка не піддається розсудові людей, які їх роблять, і яка звичайно називається *силою речей*. З першого приступу до реформ *по-своєму* стала відчуватись їх недостатність або безуспішність, і чим більше росло це чуття, тим настійніше пробивалась думка про необхідність наслідування *чужого* або запозичень з сторони.

Самою метою самобутніх нововведень, спрямованих до охорони або відновлення зруйнованого смутою порядку, вони відзначались московською обережністю і неповнотою, вводили нові форми, нові способи дій, уникаючи нових начал. Загальний напрям цієї об'новної діяльності можна означити такими рисами: передбачалось провести в державному устрої перегляд без перевороту, часткове лагодження без перебудови цілого. Насамперед необхідно було впорядкувати людські відносини, сплутані смутою, вкласти їх у тверді рамки, в точні правила. Тут урядові царя Михайла довелось боротись з багатьма труднощами: треба було все відновляти, мало не спочатку будувати державу — до того був розбитий весь її механізм. Автор згаданої московської повісті про Сму́тний час прямо говорить, що за царя Михайла «царство внове строитися начат». Царювання Михайла було часом поживавленої законодавчої діяльності уряду, що торкалась найрізноманітніших сторін державного життя. Завдяки тому на початок царювання Михайлового наступника нагромадився досить великий запас нових законів і настала потреба розібратися в ньому. За встановленим порядком московського законодавства нові закони видавались переважно на запити з того чи іншого московського приказу, що викликались судово - адміністративною практикою кожного, і направлялись для керівництва і виконання у той приказ, відомства якого вони стосувались. Там згідно з однією статтею Судебника 1550 р. новий закон приписували до цього збірника. Так основний кодекс подібно до стовбура дерева давав від себе гілки в різних приказах: цими продовженнями Судебника були *указні книги приказів*. Треба було об'єднати ці відомчі продовження Судебника, звести їх в один суцільний збірник, щоб уникнути повторення випадку, чи не поодинокого, що був при Грозному: А. Адашев вніс у Боярську думу з свого Чолобитного приказу законодавчий запит, який був уже розв'язаний на запит з Казенного приказу, і дума, ніби забувши сама недавній вияв своєї волі, веліла скарбникам записати до їх указної книги закон, ними вже записаний. Бувало й так, що якийсь приказ шукав по інших закону, записаного в його власній указній книзі. Зрозуміло, як дяк - невіглас міг плутати справи, а дяк - дока крутити ними. Цю, власне, кодифікаційну потребу, посилену приказними зловживаннями, можна вважати головним мотивом, що викликав новий збірник і навіть частково визначив самий його характер. Можна помітити або припустити і інші умови, що вплинули на характер нового збірника. Незвичайне

Потреба
в збірнику
законів

становище, в якому опинилась держава після смути, неминуче викликало нові потреби, ставило урядові незвичні завдання. Ці державні потреби швидше, ніж винесені із смути нові політичні поняття, не тільки посилили рух законодавства, але й надали йому нового напрямку, не зважаючи на все старання нової династії зберегти вірність старовині. До XVII ст. московське законодавство мало казуальний характер, давало відповіді на окремі поточні питання, які ставила урядова практика, не торкаючись самих основ державного порядку. Заміною закону з цього погляду був старий звичай, всім знайомий і всіма визнаний. Але як тільки цей звичай захитався, як тільки державний порядок почав сходити із звичної колії переказу, зараз же виникла потреба замінити звичай точним законом. Ось чому законодавство при новій династії набуває більш органічного характеру, не обмежується розробкою окремих, конкретних, випадків державного управління і підходить все ближче до самих основ державного порядку, намагається, хоч і невдало, з'ясувати і визначити його начала.

Заколот
1648 р.

Важче встановити відношення Уложення до московського заколоту 1648 р., що стався місяця за півтора до приговору государя з думою скласти новий збірник законів. У цьому заколоті виразно розкрилось становище нової династії. Два перших царі її не користувалися народною пошаною. Не зважаючи на своє земське походження, ця династія досить швидко перейняла звички старої, почала дивитись на державу, як на свою вотчину, і управляти нею по-домашньому, з благодушною недбалістю вотчинної садиби, взагалі з успіхом переймала хиби колишньої династії, можливо, тому, що більше переймати не було чого. З поганих решток розбитого боярства, з домішкою нових людей не кращих за них склалось придворне коло, якому дуже хотілось стати правлячим класом. Найвпливовішу частину цього кола склали царські і особливо царицині родичі і любимці. Престол нової династії надовго облягла атмосфера придворного фавору; временщики довгим рядом тягнуться по трьох перших царюваннях: Салтикові, князь Рєпнін, знову Салтикові при Михаїлі, Морозов, Мілославські, Нікон, Хітрово при Олексії, Язиков і Ліхачов при Федорі. Сам патріарх Філарет титулом другого великого государя прикривав у собі звичайнісінького временщика, зовсім не схожого на обхідливого боярина, яким він був раніше, і що призначив собі наступником на патріарший престол людину, вся гідність якої полягала лише в тому, що він був двірським сином боярським, попросту

голопом Філарета. Ніби навмисне три перших царі вступали на престол у незрілому віці, обидва перші 16 років, третій — 14 - ти. Користуючись спочатку їх молодістю, а потім безхарактерністю, правляче середовище розвинуло в управлінні сваволю і корисливість у розмірах, яким позаздріли б найгірші дяки часів Грозного, що годували царя однією половиною казенних прибутків, а другу приберігали собі, за висловом тодішніх московських емігрантів. Допоміжним заохоченням урядових зловживань була і привілейована їх караність: цар Михайл зобов'язався, як ми знаємо, людей вельможних родів не карати на смерть ні за який злочин, а тільки засилати в заточення, і при царі Олексії бували випадки, коли за один і той же злочин високі чини зазнавали тільки царського гніву або відставки, а дякам, піддячим і простим людям відтинали руки і ноги. Ці зобов'язання, взяті перед боярами негласно, неоголошені, становили докорінний обман у становищі нової династії і надавали їй воцарінню вигляду царсько - боярської змови проти народу. Характерний з цього погляду вислів Котошихіна про царя Михайла, що «хотя он самодержцем писался, однако без боярского совета не мог делати ничего», але радий був спокоеві, додає до цього Татищев, тобто віддав все управління боярам. Народ своїм стихійним чуттям зрозумів цей обман, і воцаріння нової династії стало ерою народних заколотів. Царювання Олексія особливо було «бунташным временем», як його тоді називали. На той час остаточно склався в складі московського суспільства і управління тип «сильної людини», або «временника» за тодішнім висловом. Це — владна особа, землевласник, що заручився пільгами, світський або духовний, або приемний при дворі правитель, міцно упевнений у своїй безкарності і досить безсовісний, щоб завжди бути готовим, користуючись своєю міццю і загальним безправ'ям, застосувати силу над беззахисним людом, «затеснить и избидеть многими обидами». Це був чи не найхарактерніший і особливо вдалий витвір внутрішньої політики нової династії, що виріс у московському урядовому середовищі з думки, що цар у його руках і без нього не обійдеться. Простий народ ставився до цих временщиків з найбільш щирою ненавистю. Московський червневий заколот 1648 р., що мав свій відгук у багатьох інших містах, був яскравим виявом цього почуття. Столичне простонароддя було особливо скривджене сильними людьми, світськими і духовними, які не відставали від світських, — патріархом, єпископами, монастирями: вигідні землі міста

були розкрадені і зайняті під слободи, позаміські двори і городи, проїзди у навколишні ліси розорані, так що московському простому жителеві нікуди стало ні вигнати худобину, ні проїхати по дрова, чого споконвіку за попередніх господарів не бувало. Червневий бунт і був повстанням «чорних людей» на «сильних», коли «вскольбалася чернь на бояр» і заходилась грабувати боярські, дворянські і дячі двори і бити найбільш ненависних правителів. Острашка зробила сильний вплив: двір перелякався; почали за-добрювати столичне військо і чернь; стрільці поїхали за наказом царя; царський тесть кілька днів підряд частував у себе вдома виборних з московських тяглих обивателів; сам цар під час хрестного ходу говорив промову народові, що звучала вибаченням, слізно «упрашивал у черни» свояка і дорогу людину Морозова; на обіцянки не скупились. «Миру» почали боятись; пішли чутки, що государ став милостивий, сильних із царства виводить, сильних побивають друччям та камінням. За старої династії Москва не переживала таких бурхливих виявів народної злоби проти правлячих класів, не бачила такої швидкої зміни зневаги до народу запобіганням перед юрбою, не чула таких негожих речей про царя, які пішли після заклоту: «Царь глуп, глядит все изо рта у бояр Морозова и Милославского, они всем владеют и сам государь все это знает да молчит, чорт у него ум отнял». Не літній московський за-клот 1648 р., який скоро мав свій відгук і в інших містах, підказав думку про Уложення — на те були свої причини; але він спонукав уряд притягти до участі в цій справі земських представників: на земський собор, скликаний на 1 вересня того ж року для вислухання і підпису збірника, уряд дивився, як на засіб втихомирення народу. Можна повірити патріархові Нікону, який писав, як про справу всім відому, що цей собор був скликаний не добровільно, «боязни ради и междуусобий от всех черных людей, а не истинные правды ради». Безсумнівно, ці заклоти, не будши первісною причиною розпочатої кодифікаційної роботи, проте відбилися на її ході: урядовий переляк зіс-ував справу.

Приговор
16 липня

Думка скласти Уложення, почин справи виходив від царя з тісним собором, тобто урядовою радою, яка складалася з Священного собору і Боярської думи. У грамотах, розісланих по областях влітку 1648 р., було оголошено, що велено написати Уложенну книгу за указом царя і патріарха, за приговором бояр і за чолобиттям стольників і стряпчих і всяких чинів людей. Важко догадатись, коли

і як було подане урядові це чолобиття всіх чинів, навіть чи було колинебудь подане. Говорити від імени всієї землі було звичкою московських урядів, що змінювались після перервання старої династії. При нових царях чолобиття «всяких чинов людей» стало стереотипною формулою, якою хотіли виправдати всяку велику урядову справу, не церемонячись точністю висловів: досить було якійнебудь випадково складеній групі людей різних чинів звернутись з клопотанням на цареве ім'я, щоб викликати укаа «по чолобиттю всіх чинів людей». Приказна підробка під народну волю стала свого роду політичною фікцією, яка збереглася для певних випадків досі у вигляді пережитку з чисто умовним значенням. Ймовірно те, що 16 липня 1648 р. государ з Боярською думою і Освященим собором приговорив вибрати «пристойні для державних і земських справ статті» з правил апостольських і святих отців, з законів грецьких царів, а також зібрати укази попередніх руських государів і боярські приговори, «справити» ці укази і приговори із старими судебниками, а в яких справах у судебниках попередніх государів указу не покладено і боярських приговорів не було, написати нові статті і все це зробити «общим советом». Скласти проект Уложения доручено було особливій кодифікаційній комісії з 5 членів, з бояр князів Одоєвського і Прозоровського, окольничого князя Волконського і двох дяків Леонтьєва і Грібодова. Все це були люди не особливо впливові, нічим вони не видавались з придворного і приказного середовища; про князя Одоєвського сам цар відзивався зневажливо, поділяючи загальну думку Москви; тільки дяк Грібодов залишив по собі слід у нашому письменстві складеним пізніше, певно, для царських дітей першим у нас підручником руської історії, де автор виводить нову династію через царицю Анастасію від сина небувалого «государя Пруської землі» Романова, родича Августу, кесарю римському. Три головних члени цієї комісії були думні люди: значить, цей «приказ кн. Одоевского с товарищи», як він називається в документах, можна вважати комісією думи. Комісія вибирала статті з указаних їй у приговорі джерел і складала нові; ті і ті писались «в доклад», подавались цареві з думою на розгляд. Тим часом, на 1 вересня 1648 р. у Москву скликані були виборні з усіх чинів держави, служилих і торгово - промислових посадських, виборні від сільських або повітових жителів, як від окремої курії, не були закликані. З 3 жовтня цар з духовенством і думними людьми слухав складений комісією проект Уложения

і в той же час його читали виборним людям, які до того «общего совета» були закликані з Москви і з міст, «чтобы то все Уложение впредь было прочно и неподвижно». Потім государ указав вищому духовенству, думним і виборним людям закріпити список Уложення своїми руками, після чого воно з підписами членів собору в 1649 р. було надруковане і розіслане у всі московські прикази і по містах у воеводські канцелярії для того, щоб «всякие дела делать по тому Уложению».

Складення
збірника
законів

Така зовнішня історія пам'ятки, як вона розказана в офіціальній до неї передмові. На комісію покладене було двояке завдання: поперше, зібрати, розібрати і переробити у суцільний збірник чинні закони, різночасові, неузгоджені, розкидані по відомствах, і потім нормувати випадки, не передбачені цими законами. Друге завдання було особливо важке. Комісія не могла обмежитись власною юридичною передбачливістю і своїм правовим розумінням, щоб встановити такі випадки і знайти норми для їх визначення. Необхідно було знати суспільні потреби і відносини, вивчити правовий розум народу, а також практику судових і адміністративних установ, принаймні, ми так подивилися б на таке завдання. У першій справі комісії могли допомогти своїми вказівками виборні; для другої їй потрібно було переглянути діловодство тодішніх канцелярій, щоб знайти прецеденти, «примерные случаи», як тоді говорили, щоб бачити, як розв'язували не передбачені законом питання обласні правителі, центральні прикази, самгосудар з Боярською думою. Попереду мала бути велика робота, що вимагала довгих і довгих років. А втім, до такої мрійної справи не дійшли: вирішили скласти Уложення прискореним ходом, за спрощеною програмою. Уложення поділене на 25 розділів, що містять у собі 967 статей. Вже до жовтня 1648 р., тобто за два з половиною місяця, виготовлено було до доповіді 12 перших розділів, майже половина всього збірника; їх і почав з 3 жовтня слухати государ з думою. Решта 13 розділів була складена, вислухана і затверджена в думі наприкінці січня 1649 р., коли закінчилась діяльність комісії і всього собору і Уложення було закінчене в рукопису. Значить, цей досить обширний збірник складений був всього за півроку з чимось. Щоб пояснити таку швидкість законодавчої роботи, треба пригадати, що Уложення складалося серед тривожних вістей про заколоти, які спалахували слідом за червневим московським бунтом у Сольвичегодську, Козлові, Таліцьку, Устюзі і інших містах, і закінчувалось в січні 1649 р. під

впливом чуток про підготовлюване нове повстання в столиці. Квапились покінчити справу, щоб соборні виборні поспішили рознести по своїх містах розповіді про новий курс московського уряду і про Уложення, яке обіцяло всім «рівну», справедливу розправу.

Справді, Уложення складалось наспіх, якнебудь і зберегло на собі сліди цієї поспішності. Не заглиблюючись у вивчення всього приказного матеріалу, комісія обмежилась основними джерелами, вказаними їй у приговорі 16 липня. Це були Кормча, саме друга її частина, що містила кодекси і закони грецьких царів (лекція XIII), московські судєбники, власне, Судєбник царський, і додаткові до нього укази і боярські приговори, тобто указні книги приказів. Ці указні книги — найбагатше джерело Уложення. Цілий ряд розділів збірника складений за цими книгами з дослівними або зміненими виписами: наприклад, два розділи про помістя і вотчини складені за книгою Помісного приказу, розділ «о холопьем суде» — за книгою приказу Холопського суду, розділ «о разбойных и о татиных делах» — за книгою Розбійного приказу. Крім цих основних джерел комісія користувалась і допоміжними. Своєрідно використала вона пам'ятку сторонню, Литовський статут 1588 р. У справжньому звітку Уложення, що зберігся, зустрічаємо неодноразові посилання на це джерело. Упорядники Уложення, користуючись цим кодексом, йшли за ним, особливо при складанні перших розділів, в розташуванні предметів, навіть у порядку статей, у добірї казусів і відносин, що потребували законодавчого визначення, у постановці правових питань, але відповідей шукали завжди в своєму тубільному праві, брали формули самих норм, правових положень, але тільки спільних для того і іншого права або безвідносних, усуваючи все непотрібне або неспоріднене з правом і судовим порядком московським, взагалі переробляли все, що запозичали. Отже, статут був не стільки юридичним джерелом Уложення, скільки кодифікаційним посібником для його упорядників, давав їм готову програму.

Комісії довелося черпати ще з одного допоміжного джерела, тим важливішого, що це було джерело живе, не архівне: маю на увазі самий собор, точніше, соборних виборних, закликаних вислухати і підписати Уложення. Ми бачили, як складався збірник: ініціатива справи йшла від государя з Боярською думою, проект збірника був вироблений канцелярським порядком, комісією думи при сприянні приказів, які давали матеріали і довідки, розгляну-

Участь
соборних
виборних

тий, виправлений і затверджений тією ж думою, а соборним виборним прочитаний, поданий до відома і на підпис. Проте земське представництво не залишилось тільки пасивним слухачем збірника, помимо нього заготовленого. Правда, ні з чого не видно, щоб статті Уложения під час читання виборним обговорювались ними; читаючи їм статтю за статтею, у них не питали, *так чи ні*, однак їм надана була значна участь у справі, що набирала досить різноманітних форм. Приговор 16 липня не мав на увазі нового кодексу: він доручив комісії тільки звести і узгодити наявний запас законодавства, «государские указы и боярские приговоры со старыми судебниками справить». Новими статтями комісія тільки заповнювала прогалини чинних законів. Вона повинна була робити свою справу «общим советом» із земськими виборними, яких для того і закликали, щоб бути на Москві «для государевої і земської справи з государевыми боярами» князем Одоевським з товаришами або «быть у них в приказе». Земські представники, значить, вводились до складу кодифікаційної комісії або при ній були. Знайомлячись з виготовлюваним проектом, виборні, як тямучі люди, вказували кодифікаторам, що в ньому слід змінити або поповнити, заявляли про свої потреби, а комісія надавала цим заявам і вказівкам форми земських чолобитних, які вносила в думу. Там за цими чолобитними «приговаривали», давали рішення, які оголошувались виборним як закони і вносились в Уложение. Так виборним відкритий був шлях до участі в самому проекті Уложения. Важко сказати, як відбувалися ці наради комісії, чи на загальних зборах виборних, яких було не менше 290, чи за якимнебудь групуванням. Знаємо, що 30 жовтня 1648 р. виборні від служилих і посадських торгових людей подали в комісію окремі чолобитні про повернення у посадське тягло приміських слобід, міських дворів і торгово-промислових закладів, що належали нетяглим володільцям. Комісія об'єднала обидві ці чолобитні і внесла в думу як загальне клопотання, «от всея земли». З цих чолобитних, доповідей, виписок або довідок і думських по них приговорів виробилось ціле положення про склад посадських громад і про відношення до них сторонніх людей, що промишляли в містах. З цього положення складений розділ XIX Уложения «о посадских людех». Дорадчі вказівки членам кодифікаційної комісії і подання через неї чолобить у думу — такі дві форми участі виборних у складанні Уложения. Але була і третя форма, найважливіша, що ставила соборних виборних у пряме від-

пошення вже не до комісії, а до самої государевої думи: це коли цар з думою з'являвся серед виборних і разом з ними виголошував приговор у порушеному питанні. В Уложенні відзначений один такий випадок, не єдиний в дійсності. Виборні люди всіх чинів били чолом від усієї землі відібрати церковні землі, що перейшли у володіння духовенства всупереч законові 1580 р. У розділ XVII Уложення про вотчини внесена стаття (42), яка говорить, що государ, за порадою з Освященним собором і поговоривши з думними і виборними служилими людьми, «собором уложили» заборонити всяке відчуження вотчин на користь церкви. Виборні люди тут прямо введені до складу законодавчої влади, але не всі, а тільки *служили*, як представники вотчинників, яких стосувалась справа, хоч чолобиття йшло від усієї землі, від усяких чинів. Верховний уряд рівнем політичної свідомості виявився нижчий від земського представництва: останнє розуміло інтерес всеземський, а перший — тільки сословний. З документів відомі ще два прямо не вказані в Уложенні соборних приговори з участю виборних. На чолобиття виборних служилих людей государ з думою і з чолобитниками собором уложив скасувати «урочные лета», тобто строк давності для повернення збіглих селян; цей приговор викладений в перших статтях розділу XI Уложення про селян. Ще важливіший розділ VIII «о искуплении пленных», що встановлює загальний подвірний податок для викупу полонених і таксу викупу: цей розділ запозичений із соборного приговору царя з думою і «всяких чинів з виборними людьми». На цей раз весь виборний склад собору дістав законодавчу владу. Нарешті, один окремих випадок живо змальовує і ставлення виборних до справи Уложення і ставлення уряду до земських чолобитть. Депутат курського дворянства Малишев, повертаючись додому після закінчення собору, випросив собі царську «бережену», охоронну грамоту, щоб захистити його — від кого б ви думали? — від його власних виборців. Він побоювався від них всякого лиха з двох причин: за те, що не всі «нужі» виборців провів на соборі в Уложенні, і за те, що занадто перестарався в благочесті, в окремих чолобитній цареві «всяким дурном огласил», зганьбив своїх земляків курчан в непристойному проведенні недільних і святкових днів. Грамота оббіляє депутата перед виборцями від першого обвинувачення, що він «розных их *прихотей* в Уложенье не исполнил», а відповідальність по другому пункту Малишев звалює на уряд, на самого царя, скаржачись у чолобитній, що

в Уложенні вказані тільки години роботи і торгівлі у святкові дні (розд. X, ст. 25), а заборони і кари за святкову неблагоповедінку згідно з його чолобиттям указу не написано. Цар уважив просьбу невгамовного мораліста, велів послати грамоти про належне провадження свят «с великим заперещением», але Уложення не поповнив.

Тепер ми можемо з'ясувати собі, як складалось Уложення. Це був складний процес, в якому можна розрізнити моменти *кодифікації, наради, ревізії, законодавчого рішення і заручної скріпи*; так назвемо останній момент, пристосовуючись до мови приговору 16 липня. Ці моменти розподілялись між складовими частинами собору, Боярською думою і Освященним собором з царем на чолі, п'ятичленною комісією князя Одовського і виборними людьми, які були, власне, при комісії, а не при думі; сукупність цих частин і складала собор 1648 р. Кодифікаційна частина була справою приказу князя Одовського і полягала у вибірці і зведенні узаконень з указаних йому джерел, а також у редагуванні чолобить виборних людей. Дорадчий момент полягав в участі, яку брали виборні в роботах комісії. Ця участь, бачили ми, виявлялась у чолобиттях, що мали значення дебатів, заміняли дебати, обговорення, і відомо випадок, коли чолобитна виборних дістала характер прямого заперечення, що супроводилось скасуванням або виправленням государевого указу, проти якого вона була спрямована. Я вже згадував про чолобиття виборних повернути в тягло пільгові приміські слободи приватних володільців. Відбувся указ відписати ці слободи на царя в тягло, «сыскав», розслідувавши, звідки і коли прийшли їх обивателі, і не поширюючи цього розшуку назад за 1613 р. Виборні, побоюючись звичайного московського приказного зволікання і розшуканих підступів, звернулися з новою чолобитною відписати слободи на государя «без лет и без сыску, где кто ныне живет». У той же день клопотання було подане государеві і було повністю задоволене. Ревізія і законодавче рішення належали государеві з думою. Ревізія полягала у перегляді чинних законів, як їх зводила комісія в своєму проекті. Приговор 16 липня немов припиняв чинність цих законів, зводив їх на ступінь тимчасових правил — аж до нового законодавчого їх затвердження. Втрачаючи силу правових норм, ці старі закони при складанні Уложення зберегли, проте, значення джерел права. В думі або виправляли їх текст, або торкалися і змісту, змінюючи або скасовуючи самі норми, частіше поповнюючи проект

старим указом, пропущеним комісією, або новим указом, що давало норму на непередбачений раніше випадок; так ревізія поєднувалась з редакцією. Обмежувалась одним зазначеним в Уложенні прикладом. На початку розділу XVII про вотчини комісія вмістила укази царя Михаїла і патріарха Філарета про порядок, в якому закликали спадкоємців до наслідування родових і вислужених вотчин. Дума затвердила ці статті проекту, але додала до них постанову про те, в яких випадках матері і бездітні вдови вотчинників забезпечуються за рахунок вислужених вотчин. Ревізією дума користувалась неповідомлено, але при законодавчому рішенні залежно від розв'язуваних питань вона приймала різноманітний склад, ділячись своєю законодавчою владою з іншими частинами собору. Іноді приговор проголошувався тільки государем з думою, іноді з участю Освященного собору; часами закликалися виборні тільки деяких чинів, і ще рідше питання вирішувалось усім собором з виборними людьми всяких чинів. Бажаючи, «чтобы то все Уложение впредь было прочно и неподвижно», його виробляли зборами, позбавленими всякої міцності і непорушності. Загальною і обов'язковою справою собору, для чого, власне, і скликали його, було закріплення збірника законів підписами всіх членів, посадових, як і виборних: це повинно було з боку правлячих осіб і народних представників бути запорукою в тому, що вони визнають Уложення правильним, що воно задовольняє їх потреби, і що «всякие дела будут делать по тому Уложению». Патріарх Нікон був зовсім неправий, коли ганьбив цей збірник законів, називаючи його «проклятою книгою, диявольським законом»: чому він мовчав, слухаючи і підписуючи цю прокляту книгу 1649 р. в сані архімандрита Новоспаського монастиря?

З думки, яку можна припустити в заснуванні Уложення, воно повинно було стати останнім словом московського права, повним збірником усього нагромадженого у московських канцеляріях на кінець першої половини XVII ст. законодавчого запасу. Ця думка прозирає в Уложенні, але здійснена не дуже вдало. З технічного погляду, як пам'ятка кодифікації, воно не перегнало старих судєбників. У розташуванні предметів законодавства пробивається бажання зобразити державний лад у вертикальному розрізі, спускаючись згори, від церкви і государя з його двором до козаків і корчми, про що говорять два останні розділи. Можна з немалим зусиллям звести розділи Уло-

Значення
Уложення

ження у відділі державного права, судоустрою і судочинства, речового і кримінального права. Але такі групування залишилися для кодифікаторів тільки поривами до системи. Джерела вичерпані неповно і безладно; статті, взяті з різних джерел, не завжди погоджені між собою і іноді попали не на свої місця, швидше звалені в купу, ніж зібрані в порядок. Якщо Уложення діяло в нас майже протягом двох століть до Збірника законів 1833 р., то це говорить не про переваги Олексіївського збірника, а лише про те, як довго в нас можна обійтись без задовільного закону. Але як пам'ятка законодавства, Уложення зробило значний крок уперед порівняно із судебниками. Це вже не звичайний практичний посібник для судді і управителя, що викладає способи і порядок відновлення порушеного права, а не саме право. Правда, і в Уложенні найбільше місця відведено формальному праву: розділ X про суд — найбільший, числом статей становить мало не третину всього Уложення. Воно допустило важливі, але зрозумілі прогалини і в матеріальному праві. В ньому не знаходимо основних законів, про які тоді в Москві не мали й уявлення, вдовольняючись волею государя і тиском обставин; відсутній і систематичний виклад сімейного права, тісно зв'язаного із звичайним і церковним: не наважувались чіпати ні звичаю, надто сонного і неповороткого, ні духовенства, надто вразливого і ревнивого до своїх духовно-вдомчих монополій. Але все таки Уложення значно ширше ніж судебники захоплює галузь законодавства. Воно пробує вже проникнути в склад суспільства, визначити положення і взаємні відносини різних його класів, говорить про служилих людей і служиле землеволодіння, про селян, про посадських людей, холопів, стрільців і козаків. Звичайно, тут головна увага звернена на дворянство, як на пануючий військово-служилий і землевласницький клас: без малого половина всіх статей Уложення прямо чи побічно торкається його інтересів і відносин. Тут, як і в інших своїх частинах, Уложення старається вдержатись на ґрунті дійсності.

Нові ідеї

Але при загальному охоронному своєму характері Уложення не могло утриматись від двох реформних прагнень, що вказують, в якому напрямі піде або вже йшло далі будівання суспільства. Одно з цих прагнень у приговорі 16 липня прямо поставлене, як завдання кодифікаційної комісії: їй доручено було скласти проект такого Уложення, щоб «всяких чинов людем от большого и до меньшого чину суд и расправа была во всяких делех всем ровна».

Це — не рівність усіх перед законом, що виключає різницю в правах: тут розуміється рівність суду і розправи для всіх, без привілейованих підсудностей, без відомчих різниць і класових пільг та винятків, які існували в тодішньому московському судоустрої, розуміється суд однаковий, безсторонній і для боярина і для простолюдина, з однаковою підсудністю і процедурою, хоч і не з однаковою караністю; судити всіх, навіть приїжджих іноземців, одним і тим же судом по правді, «не стыдятся лица сильных, и избавляти обидающего (обидимого) от руки неправедного» — так наказує розділ X, де зроблена спроба накреслити такий рівний для всіх суд і розправу. Ідея такого суду виходила з прийнятого Уложением загального правила усувати всякий пільговий стан і відношення, зв'язане із шкодою для державного, особливо, казенного інтересу. Друге прагнення, що виходило з того ж джерела, проведено в розділах про сословія і виявляло новий погляд на відношення вільної особи до держави. Щоб зрозуміти це прагнення, треба трохи відійти від сучасних понять про особисту свободу. Для нас особиста свобода, незалежність від іншої особи, не тільки невід'ємне право, охоронюване законом, але й обов'язок, який вимагається ще й звичаями. Ніхто з нас не захоче, та й не може стати формальним холопом за договором, бо ніякий суд не дасть захисту такому договорі. Але не забудьмо, що ми вивчаємо руське суспільство XVII ст., суспільство холоповласницьке, в якому діяло кріпосне право, що виявлялось в різних видах холопства, і до цих видів саме в епоху Уложения, як побачимо це скоро, був готовий прибавитися новий вид залежності — кріпосна селянська неволя. Тоді до юридичного складу особистої свободи входило право вільної особи віддати свою свободу на час або назавжди іншій особі без права припинити цю залежність із своєї волі. На цьому праві і заснувались різні види староруського холопства. Але до Уложения в нас існувала особиста залежність без кріпосного характеру, що створилася особистим *закладом*. Закластися за когонебудь значило: в забезпечення позички або в обмін за якунебудь іншу послугу, наприклад, за податну пільгу або судовий захист, віддати свою особистість і працю в розпорядження іншого, але зберігаючи право перервати цю залежність з свого розсуду, розуміється, очистивши взяті на себе зобов'язання закладу. Такі залежні люди називались в удільні віки *закладнями*, а в московський час — *закладчиками*. Позичання під роботу було для бідної людини стародавньої

Русі найвигіднішим способом вміщення своєї праці. Але відрізняючись від холопства, закладництво стало присвоювати собі холопську пільгу, свободу від державних повинностей, що було зловживанням, за яке тепер закон і ополчився проти закладчиків і їх приймальників: повернувши закладчиків у тягло, Уложення (розділ XIX, ст. 13) пригрозило їм за повторний заклад «жорстокою карою», батогом і засланням у Сибір на Лену, а приймальникам — «великою опалотою» і конфіскацією земель, де закладчики надалі житимуть. Тим часом, для багатьох бідних людей холопство, і ще більше закладництво, було виходом з тяжкого господарського становища. При тодішній дешевині особистої свободи і при загальному безправ'ї пільги і протегування «заступа» сильного приймальника були цінними благами; тому скасування закладництва тяжко вразило закладчиків, так що вони в 1649 р. затівали в Москві новий бунт, ганьблячи царя всякими неподобними словами. Ми зрозуміємо їх настрої, не поділяючи його. Вільна особа, служила або тягла, вступаючи в холопи або в закладчики, пропадала для держави. Уложення, обмежуючи або забороняючи такі переходи, виражало загальну норму, в силу якої вільна особа, зобов'язана державним тяглом або службою, не могла відмовитись від своєї свободи, самовільно складаючи з себе обов'язки перед державою, що лежали на вільній особі; особа повинна належати і служити тільки державі і не може бути нічим приватною власністю: «Хрещених людей нікому продавати не велено» (розділ XX, ст. 97). Особиста свобода ставала обов'язковою і підтримувалась батогом. Але право, користування яким ставало обов'язковим, перетворюється в повинність. Ми не чуємо на собі тягара цієї повинності, бо держава, не дозволяючи нам бути холопами і навіть напівхолопами, оберігає в нас найдорожчий наш набуток — людську особистість, і все наше моральне і громадянське бство стоїть за це обмеження нашої волі з боку держави, за цю повинність, яка дорожча над усяке право. Але в руському суспільстві XVII ст. ні особиста свідомість, ні суспільні звичаї не підтримували цієї загальнолюдської повинності. Благо, яке для нас вище за всяку ціну, для руської чорної людини XVII ст. не мало ніякої ціни. Та й держава, забороняючи особі приватну залежність, не оберігала в ній людини або громадянина, а берегла для себе свого солдата або платника. Уложення не касувало особистої неволі в ім'я свободи, а особисту свободу перетворювало в неволю в ім'я державного інтересу. Але в суворій забороні

закладництва є сторона, де ми зустрічаємось із закладчиками в одному порядку понять. Цей захід був частковим виявом загальної мети, поставленої в Уложенні, оволодіти суспільним групуванням, розсадивши людей по замкнених наглухо сословних клітках, скувати народну працю, стиснувши її у вузькі рамки державних вимог, поневоливши нею приватні інтереси. Закладчики тільки раніш відчули на собі тягар, що лягав і на інші класи. Це була загальна народна жертва, вимушена становищем держави, як побачимо, вивчаючи будову управління і сословія після смути.

Завершуючи собою законодавчу роботу попереднього часу, Уложення стало вихідним моментом для дальшої законодавчої діяльності. Хиби його почали відчуватись незабаром після набрання чинності. Його доповнювали і виправляли частинами *новоуказні статті*, які були прямим його продовженням: такі статті про *злодійські, розбійні і вбивчі справи 1669 р., про помістя і вотчини 1676 — 1677 рр. і ін.* Цей детальний, часто дріб'язковий перегляд окремих статей Уложення, повний вагань, що то скасував, то відновляв окремі узаконення збірника 1649 р., дуже цікавий як відбиття моменту московського державного життя, коли його керівників почав брати сумнів у придатності норм права і способів управління, в добротність яких так вірували, і вони конфузливо почали відчувати потребу у чомусь новому, недоморослому, «еуропском».

Новоуказні
статті

ЛЕКЦІЯ XLVIII

Труднощі уряду.— Централізація місцевого управління; воеводи і губні старости.— Доля земських установ.— Окружні розряди.— Зосередження центрального управління.— Прикази Рахівничих і Тасмних справ.— Зосередження суспільства.— Основні і перехідні класи.— Утворення сословій.— Служилі люди.— Посадське населення; повернення закладчиків у посадське тягло.

Соборне Уложення 1649 р. завершило собою ряд процесів нашого внутрішнього життя, які почалися із смуту і під її впливом, закріпило законом становище держави, що створилося з цих процесів на кінець першої половини XVII ст. Ми помітили при новій династії нові поняття в умах і нових людей в управлінні, нову постановку верховної влади і новий склад земського собору. Всі ці новини випливали прямо або побічно з одного сумного джерела — з глибокого загального перелому руського життя, зробленого смутою, який надломив сили народу і захитав зовнішнє становище держави. Тоді постало перед урядом нової династії питання, як вийти з труднощів, в яких він опинився. Ми звернулись до вивчення капітальної пам'ятки нашого законодавства XVII ст., щоб бачити, в якому напрямі діяв уряд, де і як він шукав виходу з тяжкого становища. Ми зауважили, що проголосивши скасування всяких пільг у суді і заборону дальшого розширення невільних станів, що звільняли від державних тягот, він прагнув зібрати в своїх руках всі наявні сили народу. Він взагалі тоді збирав усе, що уціліло від руїни і могло йому пригодитись, — гроші, яких йому бракувало, людей, що розбігалися, податних платників і ратників, земських виборних для ради, нарешті, самі закони.

Воеводи

У боротьбі з труднощами московський уряд хотів передусім зібратись із власними силами, відчував потребу бути більше єдності волі і більше енергії в діях. З цією метою він взявся після смуту централізувати управління, стягувати в свої руки роботу його сил, місцевих і навіть

центральных. А втім, тоді в Москві розуміли централізацію по - своєму, не як відомче підпорядкування місцевих органів - центральному управлінню, а як сполучення в одній особі або установі різнорідних предметів, що взаємно схрещуються в житті. Так у сільській крамниці під однією вивіскою зосереджуються різноманітні товари по місцевих пунктах попиту, а не розкидаються за спеціальностями. Самі жителі стояли на одній точці зору з урядом, вважали за краще мати справу з однією установою у всяких своїх потребах і іноді заявляли урядові, що їх непомірно обтяжують прикази, які видають їх у різних справах, і що краще б відати їх у всьому одному приказові, щоб «напрасных обид и разоренья не было». Цією практичною зручністю і керувались при царі Михайлі, перебудовуючи місцеве управління. Стара династія покинула обласне управління в стані крайнього роздрібнення. Земська реформа царя Івана розбила область, повіт на кілька відомств і на безліч місцевих сословних мирів, міських і сільських, служилих і тяглих (лекції XXXIII і XXXIX). Кожен такий місцевий мир діяв відособлено, мав своє окреме виборне управління. Всі ці мири нічим не об'єднувались між собою на місці крім рідких всесословних і всеповітових виборів губних старост, і кожний із цих мирів через своїх виборних управителів мав безпосереднє відношення до центральних установ, приказів. Тільки в прикордонних містах, де потрібна була сильна військова влада, вже в XVI ст. введені були *воєводи*, що зосереджували в своїх руках владу над усім повітом у всіх справах крім духовних. Таке роздрібнене виборне обласне управління могло діяти тільки в спокійні часи. З перерванням старої династії такі часи минули надовго. Протягом смути всі області, навіть внутрішні, зазнавали небезпеки ворожого нападу; тому навіть і у внутрішніх повітах почали з'являтися *воєводи*. До нас дійшов документ, складений близько 1628 р., це — розпис 32 міст, де раніше *воєвод* не було і де вони з'явилися з «Расстригина прихода», тобто з царювання першого самозванця, з 1605 р. Це переважно центральні міста, *замосковні*, як вони тоді називались, Владимир, Переяславль, Ростов, Білозерськ і ін. З переліку цих міст, в яких *воєвод* раніше не було, а були земські судді, губні старости і городові прикажчини, тобто виборні сословні власті, видно, що *воєводство* при царі Михайлі стало повсюдним установленням. *Воєводи* підпорядкований був весь повіт з усіма класами суспільства і в усіх справах; влада його поширювалась на повітове місто і на всі сіль-

ські громади повіту в справах як фінансових і судових, так і поліційних та військових. З зовнішнього боку запровадження воеводства могло здаватись поліпшенням місцевого управління. Розрізнені місцеві сословні мири об'єднались під однією владою; повіт став суцільною адміністративною одиницею. Зате місцевим управлінням тепер керував представник центральної державної влади, приказна людина за призначенням, а не земський правитель за вибором. З цього боку воеводство було рішучим поворотом від земського начала, покладеного в основу місцевих установ царя Івана, до бюрократичного порядку місцевого управління. Але воно не було вороттям до старих намісництв. Воевода призначався відати повіт не на себе, подібно до кормління, а на государя, як справжню коронна влада. Тому воеводам не личили корми і мита, які за статутними грамотами йшли на користь намісників. Для центральних московських приказів воеводство справді було вигодою. Зручніше було мати справу з одним загальним правителем повіту, до того ж своїм ставлеником, ніж з численними виборними повітовими властями. Але для місцевого населення воеводство стало не тільки відновленням, але й погіршенням намісницького управління. Воеводи XVII ст. були сини або внуки намісників XVI ст. Протягом одного - двох поколінь могли змінитись установи, а не звичаї і звички. Воевода не збирав кормів і мит у розмірах, вказаних статутною грамотою, якої йому не давали; але не були заборонені добровільні приносини «в почесть», і воевода брав їх без статутної такси, скільки рука виможе. У своїх чолобитних про призначення домагачі воеводських міст так напрямки і просили відпустити їх у таке ось місто на воеводство «покормитись». На ділі всупереч своїй ідеї воеводство стало погіршенням продовженням намісництва. Останнє за ідеєю було адміністративним жалюванням за ратну службу, а на ділі стало адміністративною службою під приводом жалювання за ратну повинність, бо намісник все таки правив і судив. Воеводство хотіли зробити адміністративною службою без жалювання, а на ділі воно вийшло неокладним жалюванням під приводом адміністративної служби. Не визначена точно широта влади воеводи заохочувала до зловживань. Обмежувально докладні накази, які діставав воевода від приказу, що його відправляв, проте, дозволяли йому кінець - кінцем чинити «как пригоже, смотря по тамошнему делу, как бог вразумит», надаючи йому повну сваволю. Зрозуміло, чому земські люди XVII ст. згодом з жалем згадували часи,

коли не було воевод. Неминуча при такому поєднанні регламентації з сваволею невизначеність прав і обов'язків навертала зловживати першими і нехтувати другими, і в воеводському управлінні перевищення влади чергувалось з її бездіяльністю.

Воевода судив і рядив у *з'їздській*, або *приказній, ізбі*: це — наше губерніальне правління. Поруч з воеводою стояв інший орган центральної влади у повіті з спеціальним призначенням — *губний староста*, що сидів у *губній ізбі*; в деяких повітах їх було двоє і навіть більше. Ця вища судово-поліційна влада у повіті, яка виникла ще в XVI ст., як ми знаємо, мала мішаний характер — земський за джерелом повноважень і приказний за відомством: губний староста обирався на всесословному місцевому з'їзді, але видав не місцеві земські, а загальнодержавні справи у найважливіших карних злочинах. У XVII ст. губне відомство розширилось: крім розбою і злодійства до нього віднесені були справи про душоубство, підпал, збивання з православ'я, образу батьківської власті і ін. Вплив загального напряму внутрішньої політики уряду позначився в тому, що приказний елемент на посаді губного старости здобув рішуче переважання над земським, і це зближало губного старосту щодо характеру посади з воеводою. Але цей напрям не сполучався з певним планом, був швидше урядовим потягом, ніж програмою, що й відбилась на нескінченних коливаннях, яких зазнавало взаємне відношення обох посад: губні старости то скасувалися, то відновлялися; в деяких місцях губні справи доручалися воеводам, в інших губні старости видали воеводські справи. На просьбу жителів містом правив замість воеводи губний староста, а коли він ставав неугодним місту, призначався знову воевода з дорученням відати і губні справи; губний староста діяв то незалежно від воеводи, то підлягав йому.

Що ж сталося із власне земським сословним самоуправлінням, що відало тягле населення? З повсюдним введенням воевод воно не зникло, але було обмежене і підпорядковане воеводам, і коло його дії звузилось. З переходом судової влади до воевод судні колегії улюблених голів з цілувальниками були закриті; тільки в дворцєвих і чорних селянських волостях та в північних «поморських» повітах, в теперішніх губерніях Архангельській, Олонєцькій, Вятській і Пермській, уціліли виборні земські судейки. В колі виборного земського управління тепер залишилися справи фінансові, тобто казенний збір, і справи

Губні старости

Доля земських установ

місцеві господарські. Казенний посередній збір — митний, питний і ін. — відалися по - старому *вірними головами* з цілувальниками. Збір прямих податків і господарські справи земських громад, міських і сільських, залишались на руках земських старост з цілувальниками. Ці господарські справи полягали в зборі на мирські потреби, в порядкуванні мирською землею, у виборах на різні посади по земському управлінню, а також у виборі парафіяльного священника з причтом. Земський староста вів свої справи в *земской избе*, міській або повітовій земській управі, що завжди знаходилась на посаді, за стінами міського кремля, де були ізби з'їжджа і губна. Найближчий нагляд за діями земської ізби належав «советным людям», виборним гласним посадського або сільського населення повіту. Із введенням воеводств на земське управління лягла нова тяжка повинність — кормління воевод і приказних людей, дяків і піддячих; ця витрата чи не найбільше виснажувала «земську коробку». Земський староста вів видаткову книгу, в яку записував все, на що витрачались мирські гроші, для звіту радним людям. Ці книги старост наочно показують, що означало в XVII ст. кормити воеводу. День - у - день староста записував, що він витрачав на воеводу і його приказних людей. Він носив на воеводський двір все потрібне для домашнього і канцелярського вжитку воеводи — м'ясо, рибу, пироги, свічки, папір, чорнило. У свято або на іменини він ходив поздоровляти воеводу і приносив подарунки — калачі або гроші «в бумажке» — як йому самому, так і його дружині, дітям, приказним людям, дворовим слугам, нахлібницям, навіть юридивому, що проживав у воеводи. Ці видаткові книги найбільше пояснюють значення земського самоуправління при воеводах. Староста земський із своїми цілувальниками — лише слухняне знаряддя приказної адміністрації; на них покладена вся чорна адміністративна робота, якою не хотів бруднити рук воевода з дяком і піддячими. Земство вело свої справи під наглядом і за вказівками воеводи; земський староста завжди на побігеньках у воеводи і лише зрідка наважується оступитися за свій мир проти його розпоряджень, заявляє протест, іде на воеводський двір «лаять» воеводу, висловлюючись мовою тодішньої земської опозиції. З такого ставлення земського управління до приказного розвинулись надзвичайні зловживання. Воеводське кормління часто вело до розорення земських мирів. Уряд, не вдаючись до радикальних заходів, старався по можливості усунути або ослабити це зло, вишукуючи різні

до того засоби, призначав на посади за вказівками миру або надавав мирові право обирати посадових приказних осіб, воеводські справи доручав виборним губним старостам, загрожував в указах і в Уложенні суворими стягненнями за неправий суд, дозволяв сутяжним сторонам заявляти підозру на свого воеводу, надаючи їм право в такому випадку переносити свою справу на розв'язання до воеводи сусіднього повіту. За царя Олексія заборонено було призначати дворян воеводами в міста, де в них були вотчини або помістя. Не раз забороняли за царя Михаїла і його наступника всякі грошові і натуральні корми для воевод під загрозою стягнути взятє вдвоє. Так централізація місцевого управління знизила земські установи, спотворила їх первісний характер, позбавила їх самостійності, не зменшивши їх обов'язків і відповідальності. Це була також одна з жертв, принесених суспільством держави.

Зосередження місцевого управління не обмежувалось границями повіту: вже при царі Михаїлі зроблений був ще крок уперед у цей бік. Під час війн з Польщею і Швецією прикордонні повіти по західній, південній і південно-східній окраїні держави з метою кращого налагодження зовнішньої оборони уряд з'єднував у крупні військові округи, що називались *розрядами*, в яких повітові воеводи були поставлені в залежність від головних окружних воевод, як вищих місцевих військово-цивільних управителів і проводирів військово-служилих людей, що склали окружні корпуси. Так, ще на початку царювання Михаїла згадуються розряди *Рязанський* і *Україний*, до складу якого входили Тула, Мценськ і Новосіль. При царі Олексії з'являються розряди *Новгородський*, *Севський*, або *Сіверський*, *Белгородський*, *Тамбовський*, *Казанський*. За царя Федора малося на думці і внутрішні повіти з'єднати в такі ж військові округи, утворивши розряди *Московський*, *Владимирський*, *Смоленський*. Ці військові округи і стали основою губернського поділу, введеного Петром Великим.

Централізація, хоч у меншій мірі, торкнулась і центрального управління, де вона була навіть потрібніша, ніж в обласному. Говорячи про московські прикази XVI ст., я вже мав нагоду зазначити, що вони і в XVII ст. будувались, як і раніше (лекція XXXVIII). Ускладнення державних потреб і функцій нагромадило їх до півсотні. У них важко знайти якусь систему, це була швидше купа крупних і дрібних установ, міністерств, контор і тимчасових комісій, як би ми їх назвали. Кількість приказів і безладне розмежування в них відомств утруднювали контроль

Окружні
розряди

Зосере-
дження цен-
трального
управління

і напрям їх діяльності: іноді сам уряд не знав, куди приткнути незвичайну справу, і без дальших роздумувань засновував для неї новий приказ. Звідси виникла потреба стягти надто роздібнене центральне управління. Його зосереджували двома способами: або підпорядковували одному начальникові кілька споріднених по відомствах приказів, або кілька приказів зливали в одну установу. В першому випадку групі приказів надавалось одно керівництво і напрям, у другому — кільком приказам надавалась однакова організація. Тесть царя Олексія І. Д. Мілославський був начальником приказу Великої казни, одного з департаментів міністерства фінансів; але він же правив і приказами, що відали нові роди військ, які заводились в XVI і XVII ст., саме *Стрілецьким, Рейтарським, Іноземським* та до речі і невійськовим *Аптекарьським*, бо при ньому були лікарі, теж іноземці. *Посольському* приказові, що відав іноземні справи, були підпорядковані дев'ять інших приказів, які відали новоприєднані області, — *Малоросійський, Смоленський, Литовський* і ін., а також *Полонянничий*, що завідував викупом полонених. Можливо, ці приписані до Посольського прикази і містилися з ним поруч в довгому будинку приказів, який тягся від Архангельського собору по кремлівській кручі до Спаських воріт. Шляхом цього зосередження з багатьох дрібних установ складалось кілька крупних відомств, що стали попередниками колегій Петра Великого. З метою нагляду при царі Олексії виникли два нові прикази. Контроль фінансовий був доручений приказові *Рахівничих справ*: він рахував державні прибутки і видатки по книгах усіх інших центральних приказів і обласних установ і стягав до себе остачі від поточних витрат, де такі виявлялись, звертався в інші прикази з запитами по виконанню асигновок, даних службовим особам, послам, полковим воеводам, викликав звітуватись з міст земських цілувальників з їх прибутково-видатковими книгами. Це було місце, де об'єднувалось фінансове рахівництво. Рахівничий приказ існував уже в 1621 р. Другий був приказ *Таємних справ*. Назва цього приказу страшніша за його відомство: це не таємна поліція, а просто відомство государственого спорту, «потехи», як тоді говорили. Цар Олексій був пристрасний сокольничий мисливець. Приказ Таємних справ відав 200 сокольників і кречетників, більше 3000 соколів, кречетів, яструбів і до 100 000 голуб'ячих гнізд для корму і виучки мисливських птахів. До цих кречетів і голубів добродушний і ошадливий цар пристроїв багато різнорідних справ не

тільки свого особистого вжитку, а й загальнодержавного управління. Через Таємний приказ він провадив своє особисте листування особливо в дипломатичних і військових справах, стежив за господарством деяких своїх маєтків, за дворцевими соляними і рибними промислами; приказ завідував справами любимого царського Савина Сторожевського монастиря, роздаванням царської милостині і т. ін. Але через той же приказ цар робив особисті розпорядження з приводу найможливіших предметів загального управління, коли вважав за потрібне безпосередньо втрутитись у хід справ або взяти на себе почин і керівництво в якійсь новій справі, що ще не ввійшла до звичайного складу управління. Так, Таємний приказ видав рудну справу і гранатні заводи. Словом, це — власна царська канцелярія. Вона була і органом особливого царського нагляду за управлінням, який діяв поза загальним контролем, що йшов з Боярської думи. Котошихін описує один прийом цього нагляду. Присутствіє приказу складалося тільки з дяка з десятком піддячих: думним людям туди закриті були двері. Цих піддячих цар зараховував до посольств, які їхали в іноземні держави, до воевод, які йшли в похід, для нагляду за їх словами і вчинками: «и те подьячие, — пише Котошихін, — над послы и над воеводами подематривают и царю приехав сказывают». Звичайно, великородні послы і воеводи розуміли призначення цих маленьких зайвих людей в їх почеті і задобрювали їх «выше их меры», за висловом Котошихіна, і як орган таємного адміністративного нагляду, попередник петрівського інституту фіскалів, приказ Таємних справ навряд чи був вдалий. До того ж він був і нетактовний. Котошихін пише, що цар Олексій заснував цей приказ «для того, чтоб его царская мысль и дела исполняли все по его хотению, а бояре б и думные люди о том ни о чем не ведали». Так цар діяв потай від найближчих виконавців свої волі, яких сам же і закликав до влади і з якими жив у такому видимому «совете», конспірував проти власного уряду. За атавізмом, до того ж цілком фіктивним, старий удільний інстинкт опричини позначився в царі, предки якого ніколи не бували удільними князями. Таємний приказ поспішили закрити відразу ж після смерті засновника.

Разом із централізацією управління ще в посиленій мірі йшло зосередження суспільства. З упорядної діяльності старої династії суспільство вийшло таким же подрібненим, як і управління. Воно було розбите на безліч розрядів, *чинів*, які, не рахуючи духовенства, можна звести

Склад суспільства

до чотирьох основних класів або станів. Це були: 1) люди *служилі*, 2) *тягли* посадські, 3) *тягли* сільські і 4) *холопи*. По відношенню до держави основні класи розрізнялися *родом повинностей*, зв'язаних з майновим становищем осіб, в служилому класі ще й з походженням, чини — *розмірами* або мірою важкості однорідних повинностей. Так, повинністю служилих людей землевласників була спадкова служба ратна і сполучена з нею придворна і адміністративна; за ступенем її важливості і важкості, що відповідав розмірам землеволодіння і породи, служилий клас розпадався на чини думні, служилі московські і городові. Посадські торгово-промислові обивателі тягли посадське тягло «по животам и по промыслам», за оборотними засобами і промисловими заняттями, а за розмірами або прибутковістю тих і інших і за зв'язаною з ними важкістю посадських повинностей вони поділялись на *лучших*, *середніх* і *молодших*. На такі ж майново-податні розряди розпадався і клас сільських людей, або селян, які тягли поземельне тягло залежно від розмірів ріллі. Холопи по праву не мали власності, яку б захищав закон, і не служили, не тягли тягла державі, а були на кріпосних дворових послугах у приватних осіб, утворюючи також кілька видів неволі. Але ці класи, як і чини, не були стійкими і нерухомими обов'язковими станами. Особи могли переходити з одного класу або чину в другий, вільні — з своєї або государевої волі, холопи — з волі своїх панів або по закону, могли міняти або сполучати господарські заняття: служила людина могла торгувати в місті, селянин — перейти в холопство або займатись міським промислом. При такій рухливості між основними класами утворилось кілька проміжних, перехідних верств різнорідного соціального складу. Так, між служилими людьми і холопством крутилась верства дрібнопомісних або безпомісних дітей боярських, які то відбували ратну службу із своїх або батькових помість, то ставали холопами у двори до бояр і інших служилих людей вищих чинів, утворюючи окрему верству *боярських служилих людей*. Між служилим класом і посадським населенням стояли служилі люди «менших чинів», що служили не *по отечеству*, спадково, а *по прибору*, по казенному найму: це були казенні ковалі і теслярі, воротники, пушкарі і затинщики, що знаходились при кріпостях і кріпосній артилерії. Вони належали до служилого класу, несучи військоворемісницьку службу, але близько стояли і до посадського населення, з якого звичайно набирались, і займались міськими промислами, не несучи посадського

тягла. Біля привілейованих землевласників, світських і духовних, тулились, виходячи також з посадів, закладчики, про яких я вже говорив і ще говоритиму зараз. Нарешті, між холопами і вільними класами бродила численна мішано складена верства *вільних* або *гулящих* людей: в неї входили і затаглі родичі тяглих домохазяїв, невідділені сини, брати і племінники, і захребетники, які також не мали свого господарства і працювали при чужому, і діти духовенства, які не пристроїлись до нарафій, і діти боярські, які замотались і кинули служби, але ні до кого не стали в двір, і селяни, які покинули ниву і не вибрали певного роду життя, і холопи, які виїшли на волю і ще не дали на себе нової кріпості. Всі такі люди, живучи в селі, не мали земельного наділу і не несли поземельного тягла, а живучи в місті, промишляли, але не відбували міських повинностей.

Дрібність чиновного поділу і наявність бродячих проміжних верств надавали суспільству вигляду надзвичайно строкатої і безладної маси. Такою рухливістю і строкатістю суспільного складу підтримувалась свобода народної праці і пересування. Але ця свобода вкрай утруднювала приказний уряд і суперечила його прагненню, потім проведеному в Уложенні, всіх притягти до роботи на державу і строго регулювати народну працю в інтересах казни. Особливо незручні були для нього стани закладчиків і вільних людей, що загрожували поступовим оскудінням ратних сил і вичерпанням самих джерел державного прибутку: користуючись правом відмовлення від особистої свободи і від зв'язаних з нею державних повинностей, обидва ці стани загрожували стати соціальними притулками для служилих і тяглих людей, які не хотіли ні служити, ні тягти тягла. Усуваючи ці труднощі й небезпеки, законодавство з воцаріння Михаїла починає стягати суспільство, як воно стягало управління: воно з'єднувало роздрібнені чини з однорідними повинностями у крупні замкнуті класи, залишаючи самі чини рухомими в межах того чи іншого класу, а проміжні верстви вганяло в ці класи за найбільшою спорідненістю занять. Цю соціальну перебудову воно проводило двома способами: спадковим прикріпленням людей до станів, в яких заставав закон, що кріпив їх, і позбавленням вільних осіб права відмовлятися від особистої свободи. Отже, суспільний склад спрощувався і твердів: служба і тягло за хитким майновим становищем або за мінливим заняттям перетворювались в непорушні повинності з народження; кожний клас, округляючись, ста-

Утворення
сословій

вав щільнішим сам у собі і відособленішим від інших. Ці замкнуті і зобов'язані класи вперше в історії нашого суспільного будування дістали характер *сословій*, а самий процес, яким вони створювались, можна назвати фіксацією, *ствердженням* *состояний*. Через те що цей процес відбувався за рахунок свободи народної праці, то й результат, який ним досягався, треба віднести до числа жертв суспільства на користь держави.

Служили
люди

Це укріплення і відособлення *сословій*, певно, почалось із служилого класу, найпотрібнішого державі, як бойова сила. Вже Судебник 1550 р. дозволив приймати в холопство тільки відставних дітей боярських, заборонивши приймати службовців і їх синів, які навіть не починали ще служби. Це був нижчий і найбідніший служилий чин, в якому було багато охочих вступати в боярські люди. Закон 1558 р. пояснив, що тільки сини дітей боярських, які досягли служилого повноліття (15 років) і ще не поверстані в службу, могли ставати холопами, а неповнолітні і повнолітні, але вже записані на службу, не могли. Злидні і важкість служби спонукали порушувати і ці обмеження. При царі Михайлі дворяни і діти боярські скаржились на масову втечу в холопи їх братів, дітей і племінників. Указом 9 березня 1642 р. велено було взяти таких дворян - холопів з боярських дворів на службу, якщо вони мали помістя або вотчини і були вже зараховані на службу, а надалі заборонялось приймати в холопство всяких дворян і дітей боярських. Ця заборона внесена і в Уложення. Так ратна служба стала спадковою, невилазною *сословною* повинністю служилих людей. Тоді ж визначились і спеціальні їх *сословні* права, як землевласників. Правом землеволодіння користувались доти і боярські люди і монастирські служки, що відповідали їм за суспільним становищем; в число тих і других вступали *государеві* служили люди з вотчинами і помістями. Закон 1642 р. повернув перших на *государеву* службу, а Уложення позбавило тих і других права набувати вотчини. Особисте землеволодіння, вотчинне і помісне, стало тепер *сословною* привілеєю служилого класу, як ратна служба залишилась його спеціальною *сословною* повинністю: тим і другим служили чини об'єднувались в одне *сословіє* і відособлялись від інших класів.

Посадське
населення

Такого ж відособлення зазнало і посадське населення. Ми вже бачили, як розвиток служилого землеволодіння в XVI ст. затримав ріст міста (лекція XXXIII). Смута розорила і розігнала посадських тяглиців. Труднощі, що на-

стали з новою династією, загрожували новим руйнуванням посадам, які ледве почали оживати. Щоб бути справними казенними платниками, посадським громадам, зв'язаним круговою тягловою порукою, необхідні були достатній постійний комплект членів і забезпечений збут праці й товару. Важкість податей примушувала слабосилих виходити з посаду, продаючи або заставляючи свої двори людям нетяглим, *білим*. В той же час до посадів пристроювався різночинний люд: стрільці, селяни з приміських сіл, церковні слуги, поповичі торгували і промишляли, відбиваючи торги і промисли у посадських тяглеців, що залишились, але не беручи участі в їх тяглі; навіть поші і дякони всупереч церковним правилам сиділи в крамницях. Втеча з посадського тягла знаходила собі впливове заохочення згори. Варто зазначити, що всякий раз, як верховна влада слабшала, пануючі класи в нас поспішали користуватись хвилиною і розвивали широку спекуляцію щодо свободи народної праці. Так, за царя Федора Івановича сучасники скаржаться на посилений розвиток кабального холопства, в чому діяльну участь брав сам правитель Борис Годунов **Закладчики** із своєю ріднею. При царі Михайлі те саме повторилось із закладництвом. Я вже говорив про цей вид приватної залежності, яка відрізнялась від холопства тим, що не була кріпосна, припинялась з волі закладчика. Заставлялись переважно посадські люди, торгові і ремісні, і звичайно «за сильних людей», за бояр, патріарха, єпископів, за монастирі. Це було велике лихо для тяглих посажан. Значні посади в Московській державі опоясувались казенними служилими слободами, стрілецькими, пушкарськими, ямськими; служили приборні люди, що їх населяли, конкурували в торгах і промислах з посадськими людьми, не поділяючи їх повинностей. Закладчики стали ще більш небезпечними суперниками. Сильні люди приймали їх масами і селили цілими слободами на посадах або поблизу не тільки на своїх, а й на громадських посадських землях. У патріаршій слободі на посаді Нижнього - Новгорода жило в 1648 р. понад 600 новоприбулих торгових і ремісних людей, «которые в тоє слободу сошлись из разных городов і поселились для своего промыслу и легости», як скаржились виборні від посадських людей на Уложеному соборі. Це був новий вид закладництва, до того ж незаконний. Особиста застава у власному, найпростішому вигляді була позика під роботу зобов'язанням заробити її службою у дворі або на землі позикодавця. Тенер тяглі посадські заставлялись без позики або з фіктивною *позою*

кою звичайно за привілетійованих землевласників, світських і духовних, і не відбували їм дворової служби, а селилися на їх пільгових землях дворами і цілими слободами і присвоювали собі їх поземельні пільги, самовільно збуваючись посадського тягла і займаючись «всякими промислами і торгами великими». Це були капіталісти, а не бідні дворові робітники під позичку. Такі умови були порушенням закону. Вже Судебник 1550 р. заборонив торговим посадським людям жити на нетяглій церковній землі в посадах, користуючись її пільгами. При царі Михайлі закон строго відрізняв посадські землі тягли або чорні від нетяглих або білих. Як заборонялось біломісцям оббілювати набувані ними посадські тягли двори і місця, так і не дозволялось і тяглим людям, оселяючись на білій землі, по ній оббілювати самих себе. Закладництво було прямим злочином: не будучи кріпосним холопством, що звільняло від тягла, воно сполучало вигоди кріпосної неволі з вигодами тяглого посадського промислу, не несучи тягла, користувалось правами без обов'язків. Вже при царі Михайлі скаржились на це зло, і уряд нової династії за засвоєнням ним звичкою нічому не запобігати і поступатись тільки перед силою або загрозами задовольняв окремі скарги, не об'єднуючи їх у загальний захід. Так, у 1643 р. посадське місто Тобольська скаржились на розмноження закладчиків у тамтешнього монастиря, які тіснили і кривдили їх у всяких промислах, і при цьому чолобитчики звертали увагу уряду, що в них государевих служб служити і оброку платити нікому. Государ указав взяти закладчиків у посад і тягло їм тягти з посадськими людьми разом. Наполегливі скарги на закладництво до собору і на самому соборі 1648 р., значливі і ще не забуті вражіння червеневого бунту в Москві і доступне навіть тодішньому московському урядові побоювання за казенні прибутки разом з бажанням набути багато тисяч нових платників — все це повело до капітальної переборки складу посадського населення. Окремі заходи, тоді взяті, зведені в розділі XIX Уложения про посадських людей. Всі слободи приватних власників, оселені на посадській землі, купленій або захопленій, відбирались на государя і приписувались в тягло до посадів безоплатно за те: «Не строй на государевой земле слобод и не покупай посадской земли». Позичкові записи, дані на себе закладчиками приймальникам, оголошені недійсними. Приміські вотчини і помістя, які зійшлись з посадами «двори з дворами», також приписувались до посадів і обмінювались на казенні села в інших місцях. Закладництво

надалі заборонялось під загрозою тяжкої кари, а посадські прикріплялись до свого тягла і до посадів з такою суворістю, що указ 8 лютого 1658 р. загрожував смертною карою за перехід з посаду в посад, навіть за одруження поза посадом. Так посадське тягло з торгів і промислів стало сословною повинністю посадського населення, а право міського торгу і промислу — його сословною привілеگیєю. Селяни могли продавати в місті «всякі товари» на гостиному дворі тільки прямо з возів, не держачи крамниць у торгових рядах.

ЛЕКЦІЯ XLIX

Селяни на землях приватних володільців.— Умови їх становища.— Холопство в стародавній Русі.— Походження холопства кабального.— Квітневий указ 1597 р.— Задворні люди.— Поява кріпосного селянського запису.— Його походження.— Його умови.— Кріпосні селяни за Уложенням 1649 р.— Селянські *животи*.— Податна відповідальність за кріпосних селян.— Відмінність між кріпосним селянством і холопством в епоху Уложення.

В один час з відособленням класів служилого і посадського остаточно визначилось і становище сільського землеробського населення. А втім, істотна зміна сталася лише в долі селян, що жили на землях приватних володільців і становили головну масу сільського населення. Ця зміна відособила їх різкіше, ніж раніше, не тільки від інших класів, але й від інших розрядів сільського ж населення, від селян чорних, або казенних, і дворцевих: розумію встановлення кріпосної неволі володільницьких селян. Ми покинули сільські класи на початку XVII ст. (лекція XXXVII). Ми бачили, що казенні і дворцеві селяни вже на цей час були прикріплені до землі або до сільських громад. Становище селян володільницьких залишалось невизначеним, бо на ньому зіткнулися різні інтереси. Читання про селян в XVI ст. я закінчив зауваженням, що на початку XVII ст. вже діяли всі економічні умови неволі панських селян і залишалось тільки знайти юридичну норму, яка перетворила б фактичну їх неволю у кріпосну за законом.

У становищі володільницького селянства XVI ст., як суспільного класу, треба розрізняти три елементи: поземельне тягло, право виходу і потребу у панській позичці, тобто елементи політичний, юридичний і економічний. Кожний з них був ворожий обом іншим, і мінливий хід їх боротьби впливав на визначення в законодавстві державного становища класу. Боротьба була викликана елементом економічним. З різних причин, почасти нами вже

вивчених, з половини XVI ст. стало збільшуватись селян, які потребували позички для обзаведення і для ведення свого господарства. Ця нужда тягла селянина до боргової неволі і, зіткнувшись з його правом виходу, пододала його: це право, не скасоване законом, стало юридичною фікцією. Тоді проти неволі селянина виступило його поземельне тягло, від якого звільняла кріпосна неволя, і законодавство початку XVII ст. бореться проти перетворення селянина в холопа, встановлюючи *вічність селянську*, безвихідність тяглового селянського стану. В поєднанні цих елементів селянського становища з умовами староруської особистої кріпості і знайдена була юридична норма, що встановлювала кріпосну неволю володільницьких селян.

Кріпостю у староруському праві називався акт символічний або письмовий, що утверджував владу особи над певною річчю. Влада, укріплена таким актом, давала володільцеві *кріпосне* право на цю річ. Предметом кріпосного володіння в стародавній Русі були і люди. Такі кріпаки називались *холопами* і *робами*. На староруській юридичній мові холопом називався кріпосний чоловік, робою — кріпосна жінка. В документах немає термінів «раб» і «холопка»: *раб* зустрічається тільки в церковно-літературних пам'ятках. Холопство і було найдавнішим кріпосним станом на Русі, що встановилось за багато віків до виникнення кріпосної неволі селян. До кінця XV ст. на Русі існували тільки холопство *обільне* або *повне*, як воно стало називатись пізніше. Воно створювалось різними способами: 1) полоном, 2) добровільним або з волі батьків продажем вільної особи в холопство, 3) деякими злочинами, за які вільна особа поверталась у холопство з розпорядження влади, 4) народженням від холопа, 5) борговою неспроможністю купця з власної вини, 6) добровільним вступом вільної особи в особисте дворове слугування до другої без договору, що забезпечує свободу слуги, і 7) одруженням на рабі без такого ж договору. Повний холоп не тільки сам залежав від свого *государя*, як називався володільець холопа в стародавній Русі, і від його спадкоємців, але передавав свою залежність і своїм дітям. *Право на повного холопа спадкове, неволя повного холопа потомствена*. Істотною юридичною рисою холопства, що відрізняло його від інших некріпосних видів приватної залежності, була неприпинюваність його з волі холопа: холоп міг вийти з неволі тільки з волі свого *государя*.

У Московській Русі з повного холопства виділились Види неповні види пом'якшеної, умовної кріпосної неволі. Так, з того холопства

особистого слугування, саме із служби прикажчиком у панському господарстві, тіуном або ключником, виникло наприкінці XV або на початку XVI ст. холопство *докладне*, назване так тому, що кріпосний акт на таке холопство, *докладна грамота*, затверджувався з доповіді намісникові. Це холопство відрізнялося від повного тим, що право на докладного холопа міняло свої умови, іноді припинялось разом із смертю пана, іноді передавалось його дітям, але не далі. Потім я вже говорив про закладництво. Воно виникло в різні часи на різних умовах. Первісним і найпростішим його видом була особиста застава або позика із зобов'язанням боржника працювати на позикодавця, живучи в нього у дворі. *Закуп часів Руської Правди, закладень удільних віків*, як і закладчик XVII ст. не були холопи, бо їх неволя могла бути припинена з волі особи, яка заставлялась. Борг покривався або його сплатою або строковим відробітком за договором. «Отслужат свой урок» (строк) да пойдут прочь, рубль заслужат, а не отслужат своего урока, ино дадут», повернуть усі позичені гроші, як читаємо про таких боргових слуг в одному акті XV ст.

Кабальне
холопство

Але бували закладні, за якими закладчик зобов'язувався не сплачувати службою самого боргу, а тільки сплачувати проценти, служити «за рост», і по закінченні умовного строку повернути «істину», позичений капітал. Позичковий лист у стародавній Русі називався запозиченим з єврейської словом *кабала*. Особиста залежність, що виникала із зобов'язання служити за ріст, укріплялася актом, який у відміну від позикової кабали з особистою заставою на умові відробітку називався в XVI ст. *служилою кабалою*, або *кабалою за ріст служити*. З кінця XV ст. в документах з'являються *кабальні люди*, але в них довго ще непомітно ознак кабального холопства. Позикова кабала під особисту заставу була власне *заклима*, давала закладчикові право заробляти взятю наперед позичку без росту, сплачувати безпроцентний борг. За кабалою *ростовою*, що дістала спеціальну назву *служилої*, кабальний своєю службою у дворі позикодавця заробляв тільки проценти, не звільняючись від повернення капіталу в умовний строк або *урок*. З таким характером з'являються кабальні люди в документах до половини XVI ст., і тільки такі служилі кабали знав Судебник 1550 р., встановлюючи вищою сумою позики під особисту заставу 15 карбованців (700 — 800 карбованців на наші гроші). З одного закону 1560 р. видно, що кабальні люди за ростовими служилими кабалами підлягали позовам про сплату боргу — знак,

що вони не стали ще кріпаками, а залипались закладними з правом викупитись у разі можливості. З нього ми довідуємось, що деякі кабальні, будучи неспроможні сплатити кабальний борг, самі просились в холопство повне або докладне до своїх позикодавців. Закон заборонив це, наказавши по - старому видавати неспроможних кабальних позовникам позикодавцям «головою до искупа», до сплати або до відробітку боргу. Ця заборона разом з готовістю самих кабальних іти в повне холопство і із звісткою англійського посла Флетчера, якому в 1588 р. говорили в Москві, що закон дозволяв кредиторів продавати дружину і дітей виданого йому головою боржника назавжди або на час, — все це показує, що кабальних тягли в різні боки: їх власні двірські і панські звички — до звичного повного холопства, закон — до тимчасової некріпосної неволі. В цій боротьбі закладництво на умові служби за ріст переробилось, правда, в холопство, тільки не в повне, а в кабальне. Видача головою до викупу при звичайній неспроможності виданих спричинялась до безстрокового відробітку позики. Так у кабальну службу за ріст входила і сплата самого боргу, особиста застава під позикку перетворювалась в особисті найми з одержанням найманої плати наперед. Це сполучення служби за ріст із сплатою боргу і особистий характер кабального зобов'язання стали юридичними основами служилої кабали, як кріпості; ними визначався і край кабальній службі. Як особисте зобов'язання, що зв'язувало одну особу з другою, служила кабала втрачала силу разом із смертю однієї з сторін. В XVII ст. зустрічаємо подекуди кабали із зобов'язанням кабального «у государя свого служити во дворе до своей смерти». Але в разі смерті пана раніше за холопа ця умова порушувала особистий характер кабали, примушуючи кабального служити дружині і дітям померлого ніби спадково. Тим часом, було два роди дворових слуг, для яких установився інший строк служби — смерть пана. Вже закон 1556 р. постановив, що полонений, виданий в холопство по суду, служить панові «до його живота». З другого боку, дехто на тій же умові йшли просто в особисте слугування не тільки без позики, але й без найму. Зустрічаємо служилу кабалу 1596 р., в якій вільна людина зобов'язується служити не за ріст, без позики, «по живот» пана, якому після своєї смерті відпустити слугу на волю з дружиною, дітьми «и что у него живота наживет, и в приданые его и детей не дати за своими детьми». Тут перед нами три умови, в яких виявлявся особистий характер служилої кабали: довіч-

ність володіння кабальним, невідчужуваність цього володіння і право кабального на добуте на службі майно. Ці умови, що також увійшли в юридичний склад кабальної служби, тут установлюються договором; принаймні, до 1597 р. не відомі укази, що узаконюють їх для кабальних з волі, не для полоняників. Із встановленням довічності служила каба́ла набула характеру холоп'ячої кріпості: кабальний сам за договором відмовлявся від права викупитись, і його неволя припинялась тільки смертю або волею пана. Вже в указі 1555 р. служила каба́ла виступає із значенням *кріпості*, кріпосного акту, поряд з повною і докладною, а в одній духовній 1571 р. зустрічаємо і термін *кабальні холопи* і *роби* замість звичайного до того вислову *кабальні люди* або просто *кабальні*. Тоді ж стає відома і форма служилої каба́ли, що держалась незмінно ціле століття: вільна людина, одна або з дружиною і дітьми, позичала в певної особи, звичайно в служилої людини, кілька карбованців завжди рівно на рік, від такого то числа до того ж числа наступного року, зобов'язується «за рост у государя свого служити во дворе по вся дни, а полягут деньги по сроце и мне за рост у государя своего потому же служить по вся дни». Ця стереотипна форма показує, що вона склалась за нормою строкової заставної з заставною особи, а не речі, і з передбаченням прострочення. Такі заставні нерідкі і схожі із служилими каба́лами умовами і навіть висловами. В 1636 р. батько віддав позикодавцеві свого сина «на рік служити» з зобов'язанням у разі несплати грошей у строк відпустити сина до позикодавця «у двір».

Указ
1597 р.

У такому становищі застав каба́льне холопство указ, оголошений Холоп'ячому приказові 25 квітня 1597 р. Його метою було впорядкувати холоповолодіння, встановити твердий порядок його закріплення. В юридичний склад кабальної кріпості він не вносив нічого нового, тільки затвердив і сформулював відносини, які вже склалися. Постановивши, що законну силу мають тільки служилі каба́ли, записані в московські каба́льні книги Холоп'ячого суду і в містах у приказних людей, закон наказує каба́льним людям із своїми дружинами і дітьми, поименованими в їх каба́лах, залишатися в холопстві за тими каба́лами, як і за докладними, тобто до смерті своїх панів, і, якщо каба́льні будуть пропонувати викуп, пани можуть грошей від них не приймати, чолобиття про те холопів судові не слухати, а видавати їх у службу за тими каба́лами до смерті їх панів; діти каба́льного, записані в його

кабали або які народились під час його холопства, кріпкі батьковому государю також до його смерті. Але в цьому законі є й нові постанови, що розкривають закулісну гру пануючих класів щодо вільної праці. Поряд з кабальними тоді існували вільні слуги, що служили без кабал, як вільнонаймана челядь або «добровольные холопы», як називають їх документи. Інші служили так років по 10 і більше, не бажаючи давати на себе кабал своїм хазяям і зберігаючи за собою право, визнане указом 1555 р., відійти від них, коли захочуть. Квітневий закон 1597 р. призначив строк для такої добровільної служби — менше півроку: той, хто прослужив півроку або більше, зобов'язаний був давати на себе кабалу государеві, який його «годував, одягав і взував». Карамзін цілком правильно оцінив цю постанову, назвавши її законом, «недостойным сего имени своею явною несправедливостью», виданим «единственно в угодность знатному дворянству». Проте, це обмеження вільної служби не обійшлося без законодавчих коливань: боярський цар Василій Шуйський повернувся було до закону 1555 р., але Боярська дума відновила піврічний строк добровільної служби, а Уложення скоротило і цей короткий строк наполовину. В указі 1597 р. є й інша постанови, що показує, чиї інтереси брали гору при слабому царі Федорі. Закон 1560 р., протидіючи розширенню повного холопства, як я вже говорив, заборонив неспроможним кабальним людям продаватись у повні і докладні холопи своїм позикодавцям. За законом 1597 р. збіглим кабальним, спійманим їх панами, дозволено було переходити у тяжчу неволю до своїх панів, якщо самі того бажають. Квітневий указ швидше посилив, ніж полегшив кріпосну неволю. Спостережливий чернець, келар Авраамій Паліцин, допомагає пояснити такий напрям законодавства. За його словами, при царі Федорі вельмож, особливо рідню і прихильників всесильного правителя Годунова, як і велике дворянство, опанувала пристрасть поневолювати кого тільки було можна: затидали в неволю всіляко, ласками, подарунками, вимагали «написание служивое», служили кабалу, силою і катуванням; інших закликали до себе «винца токмо испить»; вип'є необережний гість три-чотири чарочки — і холоп готовий: «О трех или четырех чарочках достоверен неволю раб бываше тем». Але помер цар Федір, воцарився Борис, і настали страшні голодні роки. Пани оглянулись і, побачивши, що не можуть прогодувати численної челяді, одних відпускали на волю, других проганяли без відпускних, треті розбігались самі,

і все це живе багатство, так грішно нажите, розсипалось і пішло прахом, а під час смуту багато кинутих холопів зло відплатили своїм панам.

Зближення
позичково-
го селян-
ства і ка-
бального
холопства

Я торкнувся історії кабального холопства настільки, щоб пояснити його вплив на долю володільницьких селян. З першого погляду важко помітити точки стикання між такими різними суспільними станами, як холоп і селянин: один був людина нетягла, другий тягнув тягло; один працював на панському дворі, другий — на панській землі. Але в панові і знаходилась точка стикання: він був загальним вузлом юридичних і господарських відносин того й другого, розпоряджався тим і другим. Після воцаріння нової династії, як ми бачили (кінець лекції XXXVII); відношення селян до землі і до землевласників залишалось невизначеним. Закон царя Василя 1607 р. про особисте прикріплення по писцевих книгах в смуту втратив силу. На селі діяли порядки, що встановилися до початку XVII ст. Селянські договори укладалися на старих умовах добровільної згоди: селянам «изделья на меня делают по порядным записам, как яз с ними уговор учиню полюбовно и в записех напишем», — так писали в договорах. При переході маєтків з рук у руки селяни, не зв'язані давністю або зобов'язанням по позичці, могли йти куди хотіли, новим володільцям до них і до їх животів діла не було: «отпустить их совсем», як писалося в актах. При цьому селяни *старовинні*, що народилися на своїх ділянках або за своїми володільцями, і *старожильці*, що відсиділи десятирічну давність, залишалися на своїх місцях, а новопосаджених з позичкою володільець, що їх посадив, відвозив до себе в інший свій маєток. Селяни продовжували відробляти ріст за одержану позичку іздельєм, панщиною. Цей відробіток росту і став зближати позичкове селянство з кабальним холопством. Іздельє селянина було такою ж особистою роботою на пана, як і служба кабального за ріст; тільки останній служив у дворі, а перший робив на двір, «ходил во двор, дворовое дело делал», як писалося у порядних грамотах. Господарська близькість вела і до юридичного зближення. Як тільки в праві встановилась думка, що кабальне зобов'язання поширюється не тільки на дію, а й на особу кабального, роблячи його кріпаком, ця думка настійно стала пробивати собі шлях у свідомість землевласників і в їх ставлення до селян. Таке поширене розуміння селянських відносин полегшувалось і з холоп'ячого боку: рух селянства в сторону холопства зустрівся з протилежним рухом холопства в сторону селянства. Біля

селянина - хлібороба, що виконував роботу на панський двір, з'являється дворовий, що стає хліборобом. Смутний час пронісся по країні ураганом, який вимів маси селянства з центральних областей держави. Відчулася гостра потреба в робочих землеробських руках, яка примусила землевласників вдатися до старовинного випробуваного засобу — шукати нових рук для сільської роботи в холопстві. Вони почали садовити своїх двірських людей на землю, давати їм позичку, заводити їм двори, господарство і земельні наділи. При цьому з холопом укладали особливий договір, який подібно до селянського називався *позичковим записом*. Так, серед холопства виник сільський клас, що дістав назву *задворних людей*, бо вони селились окремими хатами «за двором» землевласника. Цей клас з'являється ще в другій половині XVI ст.: в актах 1570—1580 рр. зустрічаємо «задворья», «задворные дворишки» за великим панським двором. Чисельність цього невірного сільського класу помітно росте протягом XVII ст. В поземельних описах першої половини віку вони відмічаються не часто, але в другій половині стають у багатьох місцевостях звичайною і значною складовою частиною землеробського населення. В Блевському повіті за переписом 1630-х років «людські», холоп'ячі двори, що далеко не всі належали задворним, складали трохи менше 9% всього землеробського населення, селянського, мобильського і холоп'ячого, що жило на землях служилих землевласників окремими дворами; за переписом 1678 р. самих задворних значилось 12%. З бігом часу до них приєдналась і частина панської двірні, *ділові люди*, які в переписах прописувались живущими в поміщицьких і вотчиникових дворах, але перебували в господарському і юридичному становищі цілком однаковому з задворними людьми. Задворні виходили з усіх розрядів холопства, переважно з холопства кабального. Але становище задворної людини, як холопа - хазяїна, дворовласника, мало і деяку юридичну чинність: задворна людина за законом 1624 р. сама своїм майном відповідала за свій злочин, а не її пан. Значить, її майно визнавалось її власністю, хоч би й неповною. Задворний і укріплювався особливим способом: він давав на себе позичковий запис, не тільки селячись за панським двором з волі, але й при переході за панський двір з дворового холопства. Отже, задворний запис створював особливий вид холопства, що був переходом від дворової служби на селянську ниву.

Задворні
люди

Кріпосний
селянський
запис

В одній грамоті 1628 р. поміщик пише, що в заселене ним пустище він «своих дворовых кабальных и старинных людей во крестьяне посадил и ссуду им давал». Це не значить, що він зробив своїх холопів справжніми селянами: така зміна становища виводила холопа на волю і перетворювала його з нетяглої людини в податного хлібороба; ні те, ні друге не було вигідне володільцеві. І раніше холопів садовили на ниву: це був звичний засіб приватного землевласницького господарства. Але раніше не говорили при цьому, що садовили холопів «во крестьяне». *Посадити холопа во крестьяне* — вислів, взятий не з права, а з нової практики поземельних відносин, і показує, наскільки тоді позичковий селянин наблизився до холопа. Близько саме того часу і в селянських договорах із землевласниками з'являється чисто кріпосна умова. Зберігся позичковий запис того ж 1628 р., де вільна людина зобов'язується «за государем своим жить в крестьянех по свой живот безвыходно». Ця умова безвихідностей набирала досить різноманітної форми вислову. Раніш селянин, що ридився на землю з позичкою, писав у позичковому запису, що якщо він піде, не виконавши взятих на себе зобов'язань, то з нього взяти землевласникові свою позичку і пеню або невстойку «за збитки і за тяганину», за господарські втрати і за витрати судового стягнення — і тільки. Тепер до зобов'язання селянина сплатити невстойку за відхід прибавлялась умова: землевласникові *государю* «вольно меня отовсюду к себе взяти», «а и впредь, таки я на том участке крестьянин и жилец и тяглец»; «а крестьянство и впредь в крестьянство», за ту позичку за государем мені «жить во крестьянстве вечно и никуды не сбежать» і т. ін. Всі ці форми означали одне: селянин сам назавжди відмовлявся від права виходу і невстойку, що погашала зобов'язання договору, перетворював у пеню за втечу, яка не повертала йому цього права і не знищувала договору. Скоро ця безвихідність стала загальною заключною умовою позичкових записів: вона і склала *крестьянскую крепость* або *вечность крестьянскую*, як говорили в XVII ст. Ця умова вперше і надала селянському позичковому записові значення кріпосного акту, що утверджував особисту залежність без права залежної особи припинити її.

Його по-
ходження

Хронологічний збіг селянської кріпості з посадкою холопів «во крестьяне» в третьому десятиріччі XVII ст. не був випадковістю: те й друге мало тісний зв'язок з великим тодішнім переломом у державному і землевласницькому господарстві. Смута зрушила з насаджених місць маси ста-

рожилого тяглою люду, міського й сільського, і розладнала старі земські мири, що круговою порукою забезпечували казні податну справність своїх членів. Однією з перших турбот уряду нової династії було відновити ці мири. На земському соборі 1619 р. було постановлено переписати і розібрати тяглих обивателів і при цьому втікачів повернути на старі місця проживання, а закладчиків повернути в тягло. Довго ця справа не вдавалась через непридатність виконавців — писців і дозорців. Ця невдача разом з великою московською пожежею 1626 р., що знищила поземельні описи в столичних приказах, заставила уряд розпочати в 1627 — 1628 рр. новий загальний перепис за більш широким і обдуманим планом. Книги цього перепису мали поліційно-фінансове призначення вяснити і укріпити на місцях податні сили, якими могла порядкувати казна; з цією метою користувались ними по відношенню до селян і пізніше, з часу Уложення. Переписом перевірялись чинні тоді поземельні відносини між селянами і володільцями, розв'язувались сутички, спірні випадки; але він не вносив у ці відносини нових норм, не встановлював цих відносин, де їх не було, віддаючи це добровільній приватній угоді сторін. Проте «писцева записка» за місцем проживання давала загальну основу для таких угод, регулювала їх і побічно їх викликала. Бродячий вільний хлібороб, якого писець застав на землі володільця, куди він забрів для тимчасової «селянської пристані», і за ним записаний, мимоволі рядився до нього в селяни на умовах добровільної угоди і подвійно укріплявся за ним як цим писцевим, так і порядним записом, що давав на себе. Тут звертають на себе увагу договори просто з кабальними умовами. Одні, перш ніж підрядитись у селяни, по кілька років жили у землевласників «добровільно», без запису, як це робили кабальні. Інші, рядячись без позички, писали в записах, що вони надалі зобов'язуються жити за своїми панами в селянстві аж до їх панської смерті, а як їх, панів, судом божим у животі не стане, вільно їм, селянам, піти геть, куди захочуть: це — основна умова служилої кабали. Інший, як у наведеній порядній 1628 р., зобов'язувався «за государем своїм жить во крестьянех по *свой* живот безвыходно», так іноді рядились і кабальні. Але звичайно селяни рядились «з волі» як і раніше з позичкою, яку іноді зобов'язували повернути «всю сповна» у строк, іноді з розстрочкою, «исподоволу»; найчастіше ж договори замовчували про цей предмет і зумовлювали повернення позички тільки невиконанням

Його умови

господарських зобов'язань селянина або його втечею. Хоч які були різноманітні, заплутані і неясні умови селянських записів того часу, в них все ж можна розгледіти основні нитки, з яких спліталась селянська кріпость: то була *поліційна приписка* за місцем проживання, *позичкова заборгованість*, *дія кабального холопства* і *добровільна угода*. Перші два елементи були основними джерелами кріпосного права, що створили землевласникові можливість набутти кріпосної влади над селянином: інші два мали службове значення, як засоби дійсного набуття такої влади. В селянських договорах можна, здається, вловити самий момент переходу від волі до кріпості, і цей момент вказує на зв'язок цього переходу з загальним переписом 1627 р. Найбільш рання з відомих порядних з кріпосним зобов'язанням відноситься до того самого 1627 р., коли розпочатий був цей перепис. Тут «старі» селяни поміщика укладають з ним новий договір з умовою від нього «не сойти и не сбежать, оставаться крепкими ему во крестьянстве». Як у старих селян, у них були певні, усталені відносини до поміщика; можливо, по старожильству вони й без того вже були безвихідними сидільцями на своїх ділянках, не могли розрахуватись за одержані колись позички; в інших порядних селяни прямо зобов'язуються своєму старому поміщикові бути кріпкими «попрежнему». Отже, нова кріпосна умова була тільки юридичним закріпленням становища, що фактично склалося. Поліційне прикріплення до тягла або до стану за місцем проживання піднімало питання про укріплення селянина за володільцем, на землі якого він записаний. Готових юридичних норм для цього не було і їх за схожістю господарських відносин стали запозичити із сторонніх зразків, із служилої кабали або задворного позичкового запису, комбінуючи в різних місцях по-різному за добровільною згодою умови селянського тягла і дворової служби. До такого зміщення різнорідних юридичних відносин вів самий перелом, що відбувався після смути в землевласницькому господарстві. Раніше предметом угоди між селянином - наймачем і землевласником була земля з умовою виділення частини продуктів землі або рівноцінного їй грошового оброку на користь землевласника. Позичка втягала в розрахунок ще й особисту селянську працю на землевласника — панщину, як додаткову повинність за борг і навіть селянське майно: інвентар, що створювався з допомогою позички. Після смути умови поземельного обліку ще змінилися: спустіла земля впала в ціні, а селянська праця і панська позичка подорожчали;

селянин потребував більше позички, ніж землі, землевласник шукав більше працівника, ніж арендатора. Цією обопільною потребою можна пояснити один запис 1647 р., коли селянська кріпость уже зміцніла і з особистої перетворювалась у потомствену: тут не селянин дає зобов'язання не йти від поміщика, а поміщик зобов'язується не зганяти селянина з його старого оббудованого жереб'я, інакше вільно йому, селянинові, від поміщика «геть піти на всі чотири сторони». Та ж обопільна потреба з часом під тиском загального перепису 1627 р. перетворила селянські порядні з договорів про користування панською землею в угоди на обов'язкову селянську працю, а право на працю стало основою влади над особистістю, над її волею; та й самий цей перепис, як побачимо, був викликаний потребою казни перенести податне поземельне оподаткування з землі на самого хлібороба. В новому складі господарських відносин стали мішатись колишні юридичні стани: холопи переходили в селянство і, навпаки, дворові брались за селянську оранку, а орні селяни робили дворову справу, і з цього змішення вийшла селянська кріпость.

Закон і поміщик, очевидно, підтримували один одного в гонитві за селянином. Але згода була тільки зовнішня: обидві сторони тягли в різних напрямках. Державі потрібен був посидючий тяглець, якого завжди можна було знайти по писцевій книзі на певній ділянці і який приватними зобов'язаннями не ослаблював би свої податної здатності, а поміщик шукав орного холопа, який робив би справно «дело его помещицкое, пашенное и гуменное и дворовое» і оброк платив би, якого, крім того, можна було б при нагоді продати, заставити і в придане віддати без землі. Урядові першого царя нової династії, обраного при підтримці вищої церковної ієрархії і дворянства, але зв'язаного зобов'язаннями перед боярством, в селянській справі довелось зводити рахунки і з крупним землеволодінням, боярським і церковним, і з дрібним дворянством. Користуючись тяжким становищем податного населення після смуті, крупні землевласники, бояри, архієреї, монастирі відтягли в казни до себе в пільгові закладчики, під свою сильну «заступу», безліч тяглого люду, в тому числі і селян. Земський собор ще 3 липня 1619 р. постановив: «Гем закладчикам быть попрежнему, где кто был наперед сего», повернути їх у тягло на старі місця. Але цілих 30 років владна знать обох чинів, білого і чорного, відбивалась від цього соборного приговору всієї землі, і тільки в Уложенні 1649 р. дворянські і посадські виборні

Держава
і земле-
власники

люди провели рішучі статті про конфіскацію боярських і церковних слобід, населених закладчиками. Щодо селян законодавство мало розв'язати багато питань, але воно не поспішало з цією справою. Біля Михаїла, царя зовсім несерйозного, не стояло ні одної серйозної державної людини, і уряд ішов за поточними справами, не обганяючи їх і даючи самому життю зав'язувати вузли, з якими не знали що робити наступні покоління. З появою кріпосного зобов'язання в селянських договорах законодавству необхідно було розмежувати точною межею інтереси державний і приватний. Писцева книга кріпила селянина до стану, до тягла за місцем проживання, позичковий запис—до особи за особистим договором. Ця двоїстість відбилась у селянських записах хиткістю кріпосної формули. Найчастіше селянин непевно говорить, що він «по сей записи и впредь за государем своим во крестьянех крепок». Нерідко селянин прикріплюється до особи по землі без зазначення певної ділянки: селяни зобов'язувались жити за государем своїм у такому то селі або «де він нам укаже», селянин рядився на селянську ділянку, на яку «он, государь, меня пожалует по моей силе, на которой я измогу». Рідше селянин укріплявся своєму государю «по своему тяглому участку и по сей записи», сполучаючи особисте укріплення з поземельним, з сидінням на певній тяглій ділянці, зобов'язуючись жити на тій ділянці безвихідно і «с того участка никуда не сойти». Нарешті, ще рідше, і то вже на кінець XVII ст., зустрічаємо прикріплення до місця, до селища, незалежно від особи володільця; у позичковому записі 1688 р. до звичайного кріпосного зобов'язання селянина жити за володільцем у такому то селі додана умова — жити тому селянинові в тій деревні «и впредь за кем та деревня будет». Так само закон не встановлював ні строку селянської кріпості, ні розмірів повинностей, що з неї випливали, залишаючи все це добровільній угоді, а позичкові записи тут, як ми бачили, придержувались незначених умов служилої кабали. В деяких місцях, судячи із збережених порядних записів Залеської половини Шелонської п'ятини 1646 — 1652 рр., точно визначалась панщина: бобиль зобов'язувався працювати на боярина, «делать боярское дело по одному дню пешему» на тиждень; селянин по одному або по два дні з «конем» або один тиждень по одному дню, а другий по два. Але це були місцеві звичаї, які склалися незалежно від законодавчого нормування поземельних відносин. Стереотипною загальною нормою було глухе зобов'язання селянина «помещицкое вся-

кое дело делать и оброк платить, чем он меня пожалует, по моему участку изоброчит с соседы вместе» або «помещика во всем слушати, пашню на него пахати и дворовое дело делати» і т. п. Так безладній боротьбі приватних інтересів надано було розв'язання одного з найважливіших питань державного порядку — про межі права землевласника на працю його кріпосного селянина. Це був або недогляд, або малодупна поступка недбалого законодавства інтересам дворянства, яке, як сильніша сторона, не проминуло нагоди скористуватися своєю перевагою.

Другою урядовою поступкою дворянству в селянській справі було скасування *урочних літ*, давності для позовів про збіглих селян. З початку XVI ст. діяв п'ятирічний строк, що змінився за законом 1607 р. п'ятнадцятирічним. Але після смути повернулись до колишнього п'ятирічного. За такий короткий строк збіглий легко пропадав для володільця, який не встигав провідати втікача, щоб вчинити позов про нього. В 1641 р. дворяни просили царя «отставить урочные лета», але замість того була тільки збільшена позовна давність для збіглих селян до десяти років, для вивізних — до п'ятнадцяти. В 1645 р. у відповідь на повторене чолобиття дворян уряд підтвердив указ 1641 р. Нарешті, в 1646 р., розпочинаючи новий загальний перепис, він зважив на наполегливі клопотання дворянства і в писцевому наказі цього року обіцяв, що «как крестьян и бобылей и дворян их переписшут, и по тем переписным книгам крестьяне и бобыли и их дети и братья и племянники будут крепки и без урочных лет». Ця обіцянка і була виконана урядом в Уложенні 1649 р., яке узаконило повертати збіглих селян за писцевими книгами 1620 - х років і за переписними 1646 — 1647 рр. «без урочних літ». Скасування позовної давності само по собі не змінило юридичного характеру селянської кріпості, як громадянського зобов'язання, порушення якого переслідувалось з приватного почину потерпілого; воно тільки клало на селянство ще одну спільну рису з холопством, позови про яке не підлягали давності. Але писцевий наказ, скасовуючи позовну давність, при цьому кріпив не окремі особи, а цілі двори, складні сімейні групи: писцева приписка до стану за місцем проживання, яка захоплювала селян - домохазяїв з їх невідокремленими низхідними і боковими, разом з тим закріпляла їх і за володільцем, що діставав тепер право шукати їх у разі втечі безстроково як холопів і особисту селянську кріпость перетворювала в потомствену. Можна думати, проте, що таке розширення селянської крі-

Скасування
урочних
літ

пості було тільки закріпленням давно усталеного фактичного становища: в масі селянства син при нормальному одержуванні в спадщину батьківського двору і інвентаря не укладав нового договору з володільцем; тільки коли спадковмицею залишалась незаміжня дочка, володільець укладав окремий договір з її женихом, що входив в її дім, «к отца ее ко всему животу». Наказ 1646 р. відбився і на селянських договорах; з того часу частішають записи, які поширюють зобов'язання селян, що договориються, і на їх родини, а один вільновідпущений неодружений селянин, рядячись на землю Кирилового монастиря з позичкою, поширює зобов'язання, які він бере, і на свою майбутню дружину з дітьми, яких «дасть йому бог після одруження». Потомственість селянської кріпості підносила питання про відношення держави до володільця кріпосних селян. Забезпечуючи інтереси казни, законодавство ще в XVI ст. прикріпило казенних селян до тягла за ділянкою або за місцем проживання і обмежило пересування селян володільницьких. З початку XVII ст. таке ж сословне укріплення спіткало і інші класи. То був генеральний перебір суспільства за родами державних тягот. Щодо володільницьких селян, цей перебір ускладнювався тим, що між казною, в інтересах якої він робився, і селянином стояв землевласник, в якого були свої інтереси. Закон не втручався в приватні угоди одного з одним, доки вони не порушували казенного інтересу; так допущене було в позичкові записи кріпосне зобов'язання. Але то були приватні угоди з окремими селянами — дворохазяями. Тепер безстроково укріплювалось за землевласниками все селянське населення їх земель і з невідділеними членами селянських родин. Особиста селянська кріпость *за договором*, за позичковим записом, перетворювалась у потомствене закріплення *за законом*, за писцевою або переписною книгою; з приватного громадянського зобов'язання народжувалась для селян нова державна повинність. Досі законодавство встановлювало свої норми, збираючи і узагальнюючи відносини, що виникали з угод селян із землевласниками. Писцевим наказом 1646 р. воно само давало норму, з якої повинні були виникнути нові відносини господарські і юридичні. Уложення 1649 р. мало їх передбачити і спрямувати.

Кріпаки
за Уложен-
ням

Це Уложення за своїм звичаєм поставилось до кріпосних селян поверхово, навіть просто фальшиво: стаття 3 розділу XI твердить, ніби «по нынешний государев указ государевы заповеди не было, что никому за себя крестьян

(мова йде про збіглих) не примати», тоді як указ 1644 р. ясно говорить: «Не приймай чужих крестьян и бобылей». Майже весь XI розділ Уложення трактує тільки про селянські втечі, не з'ясовуючи ні суті селянської кріпості, ні меж панської влади, і набраний з деякими додатками з попередніх узаконень, не вичерпуючи, проте, своїх джерел. При складанні схеми селянської кріпості за казуальними статтями Уложення ці узаконення допомагають поповнити недомовки несправного кодексу. Закон 1644 р. розрізняє в складі селянської кріпості три основні частини: *селянство*, *селянські животи* і *селянське володіння*. Оскільки селянське володіння означає право володільця на працю кріпосного селянина, а селянські животи — це його землеробський інвентар з усією рухомістю, «пашенной и дворовой посудой», то під *селянством* залишається розуміти саму належність селянина володільцеві, тобто право останнього на особистість першого незалежно від господарського становища і від ужитку, що його робив власник з селянської праці. Це право закріплювалось насамперед писцевими і переписними книгами, а також і «инными крепостями», де селянина або його батька записано за володільцем. Нешкідливе користування цими трьома складовими частинами селянської кріпості залежало від ступеня точності і передбачливості, з якою закон визначав умову селянського укріплення. За Уложенням кріпосний селянин спадково і потомствено був кріпкий *особі*, фізичній або юридичній, за якою його записала писцева або однорідна з нею книга; він був цій особі кріпкий *по землі*, по ділянці в тому маєтку, в помісті або вотчині, де його застав перепис; нарешті, він був кріпкий *станові*, селянському тяглу, яке він відбував по своїй земельній ділянці. Ні одна з цих умов не проведена в Уложенні послідовно. Воно забороняло переводити помісних селян на вотчинні землі, бо це розоряло державне майно, яким були помістя, забороняло володільцям брати служилі кабали на своїх селян і їх дітей і відпускати помісних селян на волю, бо той і другий акт виводив селян з тяглого стану, позбавляючи казну податних платників; але поряд із цим воно дозволяло звільнення вотчинних селян (розділ XI, ст. 30; розділ XX, ст. 113; розділ XV, ст. 3). Крім того, Уложення мовчазно допускало або прямо затверджувало угоди, що проводились у той час між землевласниками, які відривали селян від їх ділянок, допускало відчуження без землі і до того з відняттям животів, навіть наказувало переводити селян від одного володільця до другого без усякого приводу з селянського боку,

з вини самих панів. Дворянин, який продав після перепису свою вотчину із збіглими селянами, що підлягали поверненню, повинен був замість них віддати покупцеві з іншої своєї вотчини «таких же крестьян», неповинних у кривдній свого пана, або в поміщика, який убив без наміру чужого селянина, брали по суду його «лучшего крестьянина с семьей» и передавали володільцеві вбитого (розділ XI, ст. 7; розділ XXI, ст. 71). Закон оберігав тільки інтереси казни або землевласника; влада поміщика зустрічала законну перешкоду тільки при сутичці з казенним інтересом. Особисті права селянина не брались до уваги; його особистість зникала у дріб'язковій казуїстиці панських відносин; його як господарську подробицю суд кидав на свої терези для відновлення порушеної рівноваги дворянських інтересів. Для цього навіть розривали селянські сім'ї: кріпосна втікачка, що вийшла заміж за вдівця, селянина або холопа чужого пана, видавалася своєму володільцеві з чоловіком, але діти його від першої дружини залишались у попереднього володільця. Таке протицерковне дробіння сім'ї закон допускав робити однаково над селянином так само, як і над холопом (розділ XI, ст. 13). Один з найтяжчих своїми наслідками недоглядів Уложення полягав у тому, що воно не визначало точно юридичної суті селянського інвентаря: ні упорядники кодексу, ні соборні виборні, що його доповнювали, серед яких не було володільницьких селян, не вважали потрібним ясно встановити, наскільки «животы» селянина належать йому і наскільки його власникові. Ненавмисний вбивця чужого селянина, вільна людина, платив «кабальные долги» убитого, підтверджені позиковими листами (розділ XXI, ст. 71). Значить, селянин немов вважався правоздатним входити в зобов'язання по своєму майну. Але селянин, одружившись на збіглій селянці, видавався разом з дружиною її колишньому власникові без животів, які вдержував за собою володільць її чоловіка (розділ XI, ст. 12). Виходить, що інвентар селянина був тільки його господарською приналежністю як селянина, а не його правовою власністю як правоздатної особи, і селянин втрачав його навіть у тому разі, коли одружувався з утікачкою з відома і навіть з волі свого володільця.

Селянські
животи

Практика, що розкривається в приватних актах, з'ясовує цю двозначність закону. Тут бачимо склад і з деяких сторін саме юридичне значення селянських животів. Це—землеробський інвентар, гроші, худоба, хліб сіяний і молочений, «платье всякое и всякий домовый запас». З по-

рядних записів бачимо, що селянські животи переходили від селянина до його синів, дружини, дочки у вигляді спадщини, до зятя ніби в придане, але у всіх випадках за згодою або з волі володільця. Нерідко вільний неодружений чоловік ішов з порожніми руками, тільки «душою да телом», у дім до поміщицького селянина («в годы и в животы»), одружуючись з його дочкою і зобов'язуючись у тестя жити в одному дворі певне число років, наприклад, 8 або 10, з правом, відживши урочні літа, відділитись і взяти в тестя або після нього в його сина половину або третину у всьому, не тільки в животі, але і «в хоробах и в земле, в полевой пашне и в огородах». Так само одружувались з селянськими дочками і вдовами, ідучи в їх доми до животів їх померлих батьків або чоловіків. Цими животами «володіли» селяни, з дочками або вдовами яких одружувались прихідці; але женихи брали всі животи разом з нареченими в їх панів, до яких вони при цьому рядились «во крестьяне», стаючи їх кріпаками. Таке сполучення в одному майні двох різних володарів пояснюється двоїстим походженням селянських животів: вони звичайно створювались працею селянина з допомогою панської позички. За Уложением, бачили ми, чоловік збіглої селянки втрачав свої животи при видачі його володільцеві своїй дружини. В порядних записях 1630 - х років зустрічаємо ще виразніші випадки, не передбачені Уложением: утікачі видавалися по суду їх володільцям разом із дружинами - селянками, з якими вони одружувались у бігах; але майно, успадковане цими селянками від батьків або перших чоловіків, вдержували за собою їх володільці, які дозволяли їм ці шлюби. Пани вважали себе навіть у праві відчужувати животи своїх селян за договором з третіми особами: в 1640 р. вільна людина, одружуючись з годо-ванкою селянина, порядилась в селяни до його володільця за кабальним правом до смерті пана з умовою, відживши урочні роки у дворі «тестя свого», взяти в нього або в його сина половину живота і з дружиною «отойти прочь на волю» на пряму шкоду і селянському дворові і селянській громаді. Очевидно, селянські животи — майно, в якому розрізнялись фактичне володіння і право власності; перше належало кріпосному селянинові, друге — землевласникові. Це — щось схоже на рабський цекулій римського права або на *отарицю* найдавнішого права руського; володільницький селянин епохи Уложения за майновим своїм станом повертався в становище свого соціального предка, ролейного закупа Руської Правди. Такі животи

або *собіни*, як вони ще називались в XVII ст., бували і в холопів, які по них могли вступати в майнові угоди навіть із своїми панами: в одній служилій кабалі 1596 р. холоп, зобов'язуючись служити панові «по его живот», зобов'язує і пана після свого живота відпустити його на волю з тим, що він, холоп, «у него живота наживет». Холоп по закону не мав права власності і міг покласти на свого пана таке зобов'язання, тільки розраховуючи на його моральну порядність. Очевидно, і Уложення дивилось на животи кріпосних селян так, як на холопські: тільки при такому погляді воно могло постановити борги дворян і дітей боярських в разі їх неспроможності правити в їх помістях і вотчинах на їх людях, тобто холопах і на селянах (розділ X, ст. 262). Цим пояснюється можливість згадуваних в Уложенні «кабальних боргів» у кріпосних селян: такий селянин міг по своїх животах входити в зобов'язання і на них могли накладати стягнення, як і на животи задворних холопів. Заслугує уваги, що селянський інвентар з'являється з характером холопського живота в той самий час, коли в позичковий запис тількищо стало входити кріпосне зобов'язання: уже в 1627 — 1628 рр. зустрічаємо заяви поміщиків, що в них утекли їх селяни і «снесли живота *своего*», коней і ін., на таку от суму. Кріпосне право ще не встигло встановитись як державний інститут, а володільці, називаючи інвентар селян їх животами, шукали їх як *знос*, тобто як своєї власності, вкраденої у них втікачами. *Знос* — термін холоп'ячої мови: це — панське майно, що заносив з собою або на собі (одяг) збіглий холоп. З перших же хвилин кріпосної неволі селяни побачили себе просто тяглими холопами. Значить, визнання селянського живота панською власністю без точно визначеної законом юридичної участі в ній самого селянина було не наслідком, а однією з основ кріпосної неволі володільницьких селян: це — норма, в яку вилилась давня позичкова їх заборгованість.

Податна
відпові-
дальність
за кріпаків.

Писцева приписка з позичковим записом, як юридичні засоби потомственого укріплення селянина, позичка, як економічна основа панського права на селянські животи, на інвентар селянина і панське тягло за земельний наділ, як джерело права дискреційного порядкування працею кріпака, — ось три вузли, що затяглися в мертву петлю, яка звалась *селянською кріпостю*. Затягуючи її, законодавство керувалося не почуттям справедливості, навіть не розрахунком загальної користі, а міркуванням можливості, створювало не право, а тільки тимчасове положення. Такий

погляд держався ще при Петрі Великому і рішуче висловлений селянином Посошковим в його книзі про *скудість і багатство*, де він пише, що поміщики володіють селянами тимчасово, «а царю они вековые». Отже, на кріпосне селянство дивилися, як на помісні землі: це — державне добро, відступлене на час приватним особам і установам. Але як міг уряд навіть тимчасово так довірливо підпорядкувати приватному інтересові працю величезної маси населення, якою живилась держава? Тут недалекозорий уряд спирався на наявний стан справ, створений почасти законодавством, почасти фактичними відносинами попереднього часу. Здавна багато землевласників діставали право судити своїх селян у всіх справах крім найважливіших карних — душоубства, розбою і злочинства з речовим доказом. Ми бачили також, що вже в XVI ст. землевласник ставав посередником між своїми селянами і казною в справах про казенні платежі і іноді платив податі за них (див. *про позички* в лекції XXXVII). У XVII ст. окремі місцеві явища стали звичайними загальними відносинами. З перепису 1620 - х років до судової влади володільця приєднався ще поліційний нагляд за селянами, які за ним були записані. З другого боку, господарський побут володільницьких селян за допомогою позичок, пільг, іздєлій і оброків так переплутався з панським господарством, що тут обом сторонам стало важко розмежуватись. У сутичках володільницьких селян з сторонніми людьми, особливо в поземельних суперечках, землевласник, природно, ставав попереду своїх селян, як власник спірного предмета. Уложення (розділ XIII, ст. 7) тільки відмічає як загальний, давній і звичний факт свого часу, що «за крестьян своих ищут и отвечают они же, дворяне и дети боярские, во всяких делах, кроме татьбы и разбоя и поличного и смертных убийств», значить, землевласники представляли своїх селян у тих судових справах із сторонніми, в яких самі судили своїх селян. Вотчинний суд, поліційний нагляд і клопотання в справах своїх селян були судово - адміністративні функції, в яких землевласник заміняв урядового чиновника, і мали значення швидше обов'язків, ніж прав. До цих трьох функцій, які поповнювали недостатність урядових знарядь, прибавилась четверта, спрямована до забезпечення казенного інтересу. Селянська кріпосць була допущена з умовою, щоб тяглий селянин, ставши кріпосним, не переставав бути тяглим і здатним до державного тягла. Селянин тягнув це тягло із своєї тяглої ділянки за право землеробської праці. Як тільки селянська праця була віддана в роз-

порядження володільца, на останнього переходив обов'язок підтримувати його тяглоздатність і відповідати за його податну справність. Це робило землевласника дармовим інспектором кріпосної праці і відповідальним збирачем казенних податей із своїх селян, а ці податі перетворювало для селян в одну із статей панського тягла, як селянське господарство, з якого йшли ці податі, входило до складу панського майна. За збіглих селян володілець платив податі до нового перепису. Уложення визнає вже ustalеним порядком правило «имати за крестьян государевы всякие поборы с вотчинников и помещиков», а за держання втікачів призначає одно загальне стягнення з приймальника як за государеві податі, так і за вотчинникові поміщицькі прибутки «по десяти рублев на год» (розділ XI, ст. 6 і 21).

Відмінності
між селян-
ством і хо-
лопством

Законодавче визнання податної відповідальності землевласників за своїх селян було завершувальною справою в юридичній побудові кріпосної неволі селян. На цій нормі помирився інтереси казни і землевласників, що істотно розходились. Приватне землеволодіння стало розсіяною по всій державі поліційно-фінансовою агентурою державної скарбниці, з її суперника перетворилось в її співробітника. Примирення могло статися тільки на шкоду інтересам селянства. В тій першій формалції селянської кріпості, яку закріпило Уложення 1649 р., вона ще не зрівнялась з холоп'ячою, за нормами якої будувалась. Закон і практика проводили ще хоча б і невиразні риси, що їх розділяли: 1) кріпосний селянин залишався казенним тяглецем, зберігаючи деяку подобу громадянської особистості; 2) як такого, володілець повинен був забезпечити його земельним наділом і землеробським інвентарем; 3) він не міг бути обезземелений взяттям у двір, а помісний і відпущенням на волю; 4) його животи, хоч і були тільки в його підневільному володінні, не могли бути в нього відняті «насильством», за висловом Котошихіна; 5) він міг скаржитись на панські побори «через силу и грабежом» і по суду повернути собі насильницький перебір. Погано вироблений закон допоміг стерти ці роздільні риси і погнав кріпосне селянство в бік холопства. Ми це побачимо, коли вивчатимемо кріпосне господарство, економічні наслідки кріпосного права; досі ми вивчали його походження і склад. Тепер зазначимо тільки, що з установленням цього права руська держава стала на шлях, який під покровом зовнішнього порядку і навіть успіхів вів її до розладнання народних сил, що супроводилось загальним зниженням народного життя, а час від часу і глибокими потрясіннями.

ЛЕКЦІЯ I

Пани і кріпаки.— Кріпосне право і земський собор.— Суспільний склад земського собору в XVII ст.— Чисельний склад його.— Вибори.— Хід справ на соборах.— Політичний характер соборів.— Умови їх неміцності.— Думка про земський собор в торгових класах.— Розпад соборного представництва.— Що зробив земський собор XVII ст.— Огляд сказаного.

Одним з наслідків відособлення сословій була нова політична жертва, нова втрата для руського державного порядку — *припинення скликань земського собору*.

Найбільш їдким елементом сословного взаємовідчуження було кріпосне право, що склалося з холоп'ячої і селянської неволі. Моральний вплив цього права був ширший від юридичного. Він глибоко знизив рівень нашої громадянськості і без того дуже невисокий. Всі класи суспільства в більшій чи меншій мірі, прямо чи побічно брали участь у кріпосному гріху по тих чи інших кріпостях: привілегійовані «белые» чини, світські і духовні, — по позичкових записах на селян, по служилих кабалах і інших актах на холопів, рядові люди і навіть боярські холопи — по *жилых* записах на урочні літа. Але особливо шкідливо позначалось це право на громадському становищі і політичному вихованні землевласницьких класів. Допущене законом і підтримуване поліційною силою, кріпосне право робило самих душевласників холопами наявної влади, схильної до такої підтримки, і ворогами всякої влади іншого напрямку. Разом із тим, найбільш енергійним, життєвим інтересом землевласницького середовища ставала дріб'язкова сутяжна боротьба панів з кріпаками і один з одним за кріпаків. Поступово перероджуючись у глибокий соціальний розлад, ця боротьба надовго затримала правильний ріст народних сил, і з її вини землевласницьке дворянство, як керівний клас, дало спотворений виродливий напрям усій руській культурі. Такий вплив кріпосного права вже в XVII ст. виявлявся яскравими рисами. Холоп'ячий

Пани
і кріпаки

приказ завалювався панськими заявами про людські і селянські втечі і зноси, про їх підмови і похвальби підкиднею, наклепом, підпадом, смертним убивством і всякими недобрими ділами. Заява була необхідна, щоб не відповідати за втікача, якщо він у бігах почне красти і розбивати. Втікали всі: і рядові кріпаки, і прикажчики над людьми і животами, що служили років по 25 і сиділи у панів своїх «вверху у письма», їх домашні секретарі. Утікачі забирали і свої животи, одяг, худобу, і пряме панське добро, іноді на великі суми, тисяч на дві, на три (на наші гроші). Особливо старанно викрадали панські короби з людськими кріпостями, щоб приховати позовні докази, змінивши собі в бігах імена. Але примудрювались і пани: з погонею за втікачами вони посилали дворових мисливських собак, які, побачивши своїх настигнутих знайомців, ласками своїми виявляли їх особистість: «знае де их». Втечі бували поодинокі і скопом, сімей в п'ять-шість. У піддячого утік з Суздалья кріпак із сім'єю, захопивши панське майно, при чому намагався підпалити і пані свою з дітьми в хоробах. Піддячий, що перебував тоді у службових справах у Москві, «побежал оттуда погоней» за втікачами, а відразу після його від'їзду утік з Москви другий його кріпак, що там залишився, «поймав достальные его животы»; все це сталося в Суздаль і Москві за 8 днів. Суспільні становища і відносини, що самі по собі не мали нічого спільного з кріпосним правом, втягались у нього і спотворювались. У 1628 р. від дяка втік кабальний його чоловік Васька з дружиною і через 8 років повернувся до нього попом Василієм, поставленим у цей сан рукою митрополита казанського і свіязьського. Згодом Уложення постановило таких священнослужителів з холопів за позовами їх панів відсилати до церковних властей, щоб учинити з ними «по правилам св. апостол и св. отец» (розділ XX, ст. 67). Попа Василія дяк прийняв невідомо з яким призначенням, і того ж року «тот его человек поп Василий с женою сбежал от него и снес с собою его денег 28 руб.» Умовам кріпосного права була поневолена навіть справа народної освіти в найелементарніших її видах. Хлопчика для навчання майстерства грамоти віддавали майстрові у кріпаки за жилим записом на урочні роки з правом присмиряти учня за непослух «всяким смирением». У 1624 р. московська богаділенька віддала священникові московського жіночого монастиря свого сина для навчання грамоти і разом з бабусею учня, черницею того ж монастиря, ручилася з невстойкою за його добру поведінку і

за те, що учень, живучи в свого вчителя, буде в нього «всякое дворовое дело делать». Отець Харитон навчив учня грамоти і письма за 4 роки, а кріпосний запис на нього взятий був на 20 років. Мати і бабуся, побачивши, що отець Харитон «того малого сделал человеком», грамоти навчив, а ще 16 років буде томити його у кріпосній неволі, вирішили, змовившись з підходящими людьми, того малого в попа викрасти і потім на ньому ж, попові, «его искать». Кінець справи невідомий. Побут утікачів, як він змальовується в актах, примушує забувати, що маємо справу з християнським суспільством, обставленим усякими властями, церковними і поліційними. Дворовий чоловік тікав, кидаючи дружину і дітей, бродив по панських садибах, вдаючи з себе вільного і неодруженого, під чужим ім'ям. В одній садибі його одружили з дворовою і брали на нього в Холоп'ячому приказі служилу кабалу. Нова дружина ставала йому не «в любовь»; він кидав її і, «помятовав свой грех», ішов до колишнього пана «старой своей жены и дочери выкрадывать», але тут і попадався. Таку повість читаємо в одному акті 1627 р. Подібні пригоди кріпаків були такі звичайні, що їх відмітило і Уложення (розділ XX, ст. 84).

Закріпачення селян завдало земському представництву подвійної шкоди, політичної і моральної. Ледве земський собор почав складатись у виборні всенародні представницькі збори, як із складу його випало майже все сільське землеробське населення. Земський собор втратив під собою земський ґрунт, став представляти собою тільки службу і посадське тягло з їх вузькими сословними інтересами. Приносячи до престолу думку лише небагатьох класів, він не міг привернути до себе ні належної уваги згори, ні широкого довір'я знизу. Дрібні риси кріпосного побуту, тількищо наведені мною з приватних актів, самою своєю дріб'язковістю наочно окреслюють рівень і обсяг тих життєвих інтересів і відносин, з якими приходив носій кріпосного права в середовище народних представників. В пануючому землевласницькому класі, відчуженому від решти суспільства своїми привілеями, зайнятому чварами кріпосного володіння, розслабленому дармовою працею, тупіло почуття земського інтересу і дрягліла енергія громадської діяльності. Панська садиба, гноблячи деревню і цураючись посаду, не могла зладити із столичною канцелярією, щоб дати земському соборові значення самодіяльного провідника земської думки і волі.

Кріпосне
право
і земський
собор

Суспільний
склад
сборів
XVII ст.

«Земський собор», «земська рада», «вселенський собор» Московської держави в XVII ст. складався із «всіх чинів людей» або «із всіх людей всіх городів Російського царства», за висловом соборних актів. І тепер, як в XVI ст., у складі земського собору розрізнялись два нерівних відділи — виборний і невиборний, посадовий. Цей останній складався з двох вищих урядових установ, що з'являлися на собор у повному і навіть розширеному складі, з залученням осіб, які не входили в їх звичайний склад; то були: 1) Боярська дума з дяками з приказів і 2) Освящений собор патріарха, митрополитів і єпископів з запрошеними архимандритами, ігуменами і протоієреями. Виборний склад земського собору був досить складний. Це походило від дрібності і різноманітності виборчих одиниць або «статей». Такими одиницями були, поперше, вищі служилі столичні чини, стольники, стряпчі, дворяни московські і жильці, також вищі столичні торгові чини, гості і сотні гостинна і суконна (гільдії); кожний з цих чинів посилав на собор окремих представників. За столичними чинами йшло городове, провінціальне дворянство. Тут виборчою одиницею був не чин, а повітова сословна корпорація, що складалася з трьох чинів — вибору, дворян і дітей боярських; тільки в двох областях, Новгородській і Рязанській, виборчими округами є не цілі повіти, а їх частини, у першій п'ятини, у другій вісім станів. Люди служилі *приборні*, які не належали до потомственного дворянства, в тому числі і служилі іноземці, посилали на собор виборних — столичні від своїх стройових частин, наприклад, стрільці від стрілецьких приказів, полків, повітові від приміських слобід, якими вони були там розселені, стрілецьких, козачих, пушкарських. Простіше було представництво тяглого населення: тут панувала територіальна виборча одиниця, місцева громада або скупчений земський мир, а не чиновна курія або розкидана сословна корпорація. Посад міста Москви, точніше, посади поділялись на «черные сотни и слободы»; останніх нараховувалось у першій половині XVIII ст. 33. На соборах зустрічаємо виборних від чорних сотень Дмитровської, Покровської, Сретенської, від полусотень Кожевницької, М'ясницької, від слобід Огородної, Садової, Ординської, Кузнецької. Назви цих громад, які досі зберігаються за московськими вулицями, указують як на територіальне, так і на промислове, цехове їх значення. Провіnciaльні, «городовые» посади представляли цільні виборчі округи. Отже, соборні представники обирались від вищого столичного

дворянства і купецтва по *чинах*, від дворян городових — по сословних *корпораціях*, від приборних служилих людей в столиці — по *стройових частинах*, від приборних городових, як і від усіх тяглих людей, столичних і городових, — по *мирах*. На соборі 1613 р. крім перелічених класів бачимо ще виборних від городового духовенства і від «уездных людей», тобто сільського населення. Важко вгадати порядок їх виборів. Під грамотою про обрання царя Михаїла протопоп міста Зарайська руку приклав за себе «и в выборных посадских попов и уездных место». Але як дістали свої повноваження ці виборні міські і сільські священики із соборним протоієреєм на чолі, чи на загальному з'їзді всього зарайського духовенства, що утворило повітову духовну курію, чи як інакше, — цього з документа не видно. Ще важче з'ясувати собі представництво повітових людей. У повіті, особливо на пристеповому півдні і південному сході, жили іноді великими поселеннями приборні служилі люди, саме козаки. Але вони зараховувались до городових, а не до повітових людей і в підписах під грамотою 1613 р. подібно до інших приборних так прямо і прописуються своїм спеціальним козачим званням. Значить, під повітовими людьми залишається припускати селян; тому, можливо, вони, як неслужилі тягли люди, в цих підписах і стоять завжди поряд із посадськими. Але їх тут зустрічаємо в таких повітах, як Коломенський, Тульський, де вже наприкінці XVI ст. у писцевих книгах непомітно казенних селян. Значить, під повітовими людьми виборчого собору можна розуміти і селян володільницьких; отже, в 1613 р. вони ще визнавались вільними, государевими. У північних «поморских» містах, де було слабе або зовсім не було служилого землеволодіння, повітові селяни в справах по земському господарству і по відбуванню казенних повинностей змикались в одну громаду з посадськими людьми свого міста, складали з ними один земський повітовий мир, посилаючи у міську земську ізбу, управу, «к совету», для спільних нарад, своїх виборних повірених. Так робили вони і під час обрання соборних представників, серед яких тому могли з'являтися і повітові селяни. Чи так було і в південних містах у 1613 р., чи повітові селяни утворили там окрему від посаду виборчу курію, сказати не вмію. Але на дальших земських соборах виборні представники духовенства і повітових людей зникають, і собори втрачають всесословний склад.

Число виборних від кожної виборчої статті змінювалось Чисельний
склад
і не мало значення. На соборі 1619 р. було приговорено

скликати в Москву новий собор, обравши з усякого міста від духовних людей по чоловіку, від дворян і дітей боярських по два чоловіки та по стільки ж від посадських людей, а на собор 1642 р. закликали «із больших статей», людних курій, від 5 до 20 виборних, а «не изо многих людей» від 2 до 5 чоловік. На собор 1648 р. указ закликав від московських служилих чинів і від провінціальних дворянських корпорацій «великих міст» по два представники, «із менших» по одному, від городових посадів і від столичних чорних сотень і слобід теж по одному, від вищих сотень по два і від гостей трьох. Повноти і одноманітності представництва не добивались або не зміли добитись. На соборі 1642 р. зустрічаємо серед 192 виборних його членів 44 депутати від столичних служилих чинів, саме 10 стольників, 22 столичних дворянини, 12 жильців, а на собор 1648 р., один з найбільш людних і повних, на якому було не менше 290 виборних членів, від столичних служилих чинів закликано було тільки 8 представників. На соборах, склад яких відомий, був відсутній цілий ряд дворянських корпорацій і посадів, бо на місцеві дворянські з'їзди з'являлось небагато людей і вибрати було «не от чего» або з посадських людей вибрати було «не из кого», посадських людей в місті мало або зовсім немає, «а которые, писал воевода, посадские людишки есть, и они в твоём, государь, деле на кабаке и в таможенном сборе в целовальниках». Взагалі склад собору був дуже мінливий, позбавлений твердої, стійкої організації. З цього погляду важко підібрати два собори, схожі один на один, і навряд чи хоч на одному соборі зустрілись виборні від усіх чинів і повітів, з усіх виборчих статей. На соборі 1648 р. були присутні виборні від дворян і посадських людей з 117 повітових міст, а на соборі 1642 р. тільки виборні від дворян і тільки з 42 міст. При спішному скликанні вважали навіть достатнім присутність на соборі виборних від обласних дворян, які в дану хвилину відбували в Москві чергову службу, а іноді собор складався тільки із столичних чинів. У 1634 р. цар у справі про новий податок на воєнні потреби 28 січня вказав бути соборові, а на другий день зібрався і самий собор; на ньому серед інших столичних чинів були присутні «дворяне, которые на Москве».

Вибори

Виборні члени собору обирались на місцевих сходах і з'їздах, в повітових містах на заклик і під наглядом городових воевод. Укази наказували обирати «лучших людей, добрых, умных и постоянных». Це означало, що потрібні

були люди заможні, справні й кмітливі; тому старалися обирати з кращих статей: наприклад, провінціальні дворяни-обирали радних людей на собор з вищого городского чину, який називався *вибором*. Письменність не була неодмінною умовою виборності. З 292 виборних на соборі 1648 р. вро 18 членів невідомо, чи були вони письменні; з решти 274 чоловік 141, тобто більше половини, було неписьменних. Виборчий протокол, підписаний виборцями, «выборный список за руками», передавався воеводі як записка за придатність обранців «к государеву и земскому делу». Воевода відсилав виборних разом із своєю відпискою у Москву в Розрядний приказ, де перевіряли правильність виборів. Один воевода відписав у Москву, що він виконав царський указ, послав на собор 1651 р. двох кращих дворян свого повіту, а щодо двох кращих посадських людей, зміркувавши, що в його місті є всього тільки три посадських чоловіка, та й ті хирні, бродять між дворів і до такого діла непридатні, сам призначив представляти посад на соборі сина боярського та пушкаря. За це дяк Розрядного приказу, оберігаючи свободу земських виборів, наклав на відписці строгу помітку: послати воеводі грамоту «с осудом», з доганою: «Велено дворянам промеж себя выбрать дворян добрых, а не ему воеводе выбрать, и за то его осудить гораздо; да он же воевода сглупил, мимо посадских людей прислал в их место сына боярского та пушкаря». Не видно, щоб виборні приносили на собор писані інструкції, накази від своїх виборців. Тільки в 1613 р. тимчасовий московський уряд у грамотах по містах про присилку виборних для обрання царя писав, щоб ці виборні договорилися із своїми виборцями твердо і взяли в них про царське обрання «полные договоры». Це був випадок виняткової важливості, що потребував всенародної однастайності і безпосереднього народного голосу. Тому і князь Пожарський з Мініним в 1612 р., ідучи визволяти Москву і скликаючи земський собор, писав, щоб міста прислали з виборними «совет свой за своими руками» — писані і підписані виборцями, вказівки, як їм, вождям земського ополчення, проти спільних ворогів стояти і обрати государя. Акти звичайних соборів не згадують про писані накази, і виборні на них не посилаються. Депутатові надавався певний простір, а курський дворянський представник на соборі 1648 р. навіть виступив обличителем своїх земляків: у доповідній записці государеві «журчан весь город всяким дурном огласил», обвинувативши їх у ганебному провадінні церковних свят. Така ревність

про благоповедінку була перевищенням депутатських повноважень, що викликали гарячий протест курчан, які погрожували «всякое дурно учинить» над обличителем. Саме джерело повноважень зобов'язувало соборного представника і без формального наказу діяти у згоді з виборцями, бути ходатаєм «о нуждах своей братии», які були йому заявлені при обранні, і із справи того ж курського депутата бачимо, що виборці вважали себе вправі вимагати звіту від свого виборного, чому на соборі не про всінужди земських людей на їх чолобиття государів указ учинений. Так розумів соборного представника і сам уряд. У 1619 р. він закликав виборних від духовенства, дворянства і посадського населення, «которые бы умели рассказать обиды, насильства и разорения», щоб цареві «всякие их нужи и тесноты и всякие недостатки были ведомы», і цар, вислухавши від них чолобиття, почав би «промышлять об них ко всему добру». Виборний народний чолобитник на земському соборі XVII ст. змінив собою урядового агента XVI ст.; соборне чолобиття стало нормою народного представництва, вищим порядком законодавчої взаємодії верховної влади і народу, і ми вже знаємо, як багато поповнених і виправлених був цим порядком поганій канцелярський проект Уложення 1649 р.

Хід справ
на соборах

У такому відношенні до влади з боку народного представництва не могло бути нічого вимогливого, що зобов'язувало владу, нічого юридичного: соборні питання могли вирішуватись обома сторонами тільки шляхом обопільного обміну психологічних настроїв. Це виявлялось і в порядку обговорення соборних питань. Виборчий собор 1613 р. як винятковий, що мав установче значення, звичайно, не може бути введеним у загальну норму. Собор скликався завжди спеціальним царським указом. Тільки одного разу Освященний собор узяв на себе офіціальний почин у справі. Коли батько царя Михаїла, повернувшись з полону в 1619 р., був висвячений у патріархи, він з духовними властями приходив до царя і радився з ним про різні безладдя в Московській державі. Цар з батьком своїм і з усім Освященим собором, з боярами і з усіма людьми Московської держави, «учиня собор», говорили, як би то все виправити і землю впорядкувати. Цей випадок пояснюється тим, що патріарх був не тільки головою Освященого собору, але й государем - співправителем. Звичайно цар вказував з приводу виниклої справи «учинити собор» і відкривав його (в Столовій ізбі або в Грановитій палаті) тим, що сам «говорив на соборі» або з його наказу і в

його присутності думний дяк «читав усім людям вголос лист» або «промову» з викладом предмета, який підлягав соборному обговоренню. Так, на соборі 1634 р. було оголошено, що для продовження війни з Польщею потрібен новий надзвичайний податок, без якого государевій грошовій казні «быть не уметь». Царська пропозиція закінчувалась заявою соборові, що государ «то ваше вспоможение учинит памятно и николи незабытно и вперед учнет жаловать своим государским жалованьем во всяких мерах». Усі соборні чини, серед яких не помітно городових, у відповідь на прочитану промову «говорили на соборе, что они денег дадут, смотря по своим пожиткам, что кому мочно дать». Оце і все. Виходить, ніби питання розв'язане було за один день, на одному загальному засіданні, за одним присідом, і через 6 днів для збирання нового податку «со всяких людей» цар утворив комісію з боярина, окольничого, чудовського архімандрита і двох дяків. Але за соборним актом 1642 р. подібне ж питання пройшло через складну процедуру, яка, можливо, застосовувалась і на інших соборах, але стерта в сумарному протокольному викладі актів, що збереглися. В 1637 р. донські козаки взяли Азов, відбили турецькі приступи і запропонували цареві взятю кріпость. На соборі в присутності царя, духовної влади і Боярської думи думний дяк сказав царський указ про скликання собору і потім тільки у присутності думи прочитав виборним листа, в якому цар ставив їм подвійне питання: чи воювати з турками і кримцями за Азов і якщо воювати, де взяти грошей, яких потрібно буде багато? У листі вказувалось виборним «помыслить о том накрепко и государю мысль свою объявить на письме, чтоб ему государю про то про все было известно». Царського листа після прочитання було «всяких чинов выборным людям для подлинного ведома роздано порознь при боярех», а церковним властям послано окремо, щоб вони, поговоривши про те, письмово оголосили свою думку цареві. Думному дякові велено було сказати чинам і допитати їх про соборну справу. І на інших соборах чини були допитувані «нарізно» і відповідали писаними «сказками» або «пам'ятями». Ці «допросы порознь по чинам» були однією з форм соборного голосування. Іншу форму зустрічаємо на соборі 1621 р., коли на пропозицію царя і патріарха воювати з Польщею чини відповідали чолобиттям — воювати. Різниця між обома формами — сказкою на допит і чолобиттям на пропозицію, — скільки можна судити з соборних актів, полягала в тому, що допитна пам'ять тільки

викладала думки чинів у даному питанні, надаючи рішення государеві, а чолобиття давало більш рішучу відповідь на пропозицію верховної влади і при цьому могло ускладнювати справу якоюнебудь зв'язаною з нею пропозицією і з боку чинів, хоч це допускалось і в допитних пам'ятках. Виборні служили люди на соборі 1642 р. були поділені на три групи, з яких одну утворили стольники, другу — московські дворяни, голови стрілецькі і жильці, третю — всі городові дворяни, і до кожної групи приставлений був окремих дьяк, мабуть, для керівництва і особливо для редакції писаної думки групи; тільки торговим людям столиці не дали дьяка, а посадських людей з повітів зовсім не видно на соборі. Але думки подавались не за цим групуванням. Всього подано було 11 писаних «речей», або «сказок»: від духовних властей, від стольників, від дворян московських, від двох дворян же, що виділилися з своєї групи з окремою думкою, від московських стрільців (сказки жильців немає в акті), від городових дворян владимирців, від дворян трьох інших «замосковных» же, тобто центральних міст, це від 16 центральних і західних міст, від 23 міст, переважно південних, від гостей і сотень гостинної і суконної, нарешті, від московських чорних сотень і слобід. В такому порядку записки і вміщені в акті собору вслід за пойменним переліком 192 соборних виборних. За сказками виявились виборні дворяни від 43 повітових міст, замість 42, зазначених у переліку; різниця сталася через те, що в подачі записок не брали участі виборні дворяни від 8 міст, пойменовані в переліку, зате брали участь виборні від 9 міст, там не згаданих. Важко пояснити, як це сталося. Можна зазначити, що в складанні записок брали участь не тільки виборні городові дворяни, але і їх земляки, які були випадково тоді в Москві у службових справах; так, у записці трьох міст значаться «лушане, которые здесь в Москве», тоді як у переліку від міста Луха пойменовані всього один виборний. Та й городові дворянські депутати, пойменовані в соборному переліку, здається, не були викликані на собор із своїх міст, а обрані на Москві з дворян, що відбували тут чергову службу. Указ про скликання собору відбувся 3 січня, а з 8 січня почалась уже подача сказок. Цією спішністю пояснюється і відсутність на соборі виборних від городових посадів. Записки виборних мають внутрішній зв'язок між собою: одні запозичають в других думки, окремі вислови, цілі місця. Цим розкривається хід соборних нарад. Виборні збирались десь і якимось групами, радились, обмінювались думками з іншими,

за їх сказками поповняли і змінювали свої записки; так, сказка 23 міст у багато чому схожа з запискою 16 - ти, а думка чорних сотень і слобід складена за сказкою гостей і обох вищих сотень з належним застосуванням до класу. Проте, спільних соборних нарад непомітно, і загальний соборний приговор не відбувся. Питання розв'язане було царем з боярами, і розв'язане негативно, мабуть, під впливом пригніченого тону поданих записок: Азова від козаків не приймати, з турками і кримцями не воювати, бо грошей немає і взяти їх нема з кого.

Не всі собори йшли, як у 1642 р. Але докладний собор-^{їх політич-}ний протокол цього року допомагає з'ясувати політичне ^{ний харак-}значення соборів XVII ст. І тоді, як у XVI ст., вони скликались у надзвичайних випадках для обговорення най-важливіших справ внутрішнього державного будівництва і зовнішньої політики, переважно, питань про війну і зв'язані з нею тяготи. Зміна сталася не в компетенції собору, а в складі і характері соборного представництва: тепер урядові доводилося мати справу не з посадовими своїми агентами, а з виборними ходатаями про потреби і нестатки їх виборців. Політичне значення соборних нарад залежало від участі в них Боярської думи з государем на чолі. Тут можна помітити двоякий порядок: дума діяла або спільно з виборними, або окремо від них. В останньому разі бояри з царем були присутні тільки при читанні соборові урядової пропозиції, але потім відокремлювались від собору, не брали участі в дальшій роботі виборних. А втім, ця робота обмежувалась нарадами по групах і подачею окремих думок, але не складалось ні загального заключного засідання, ні соборного приговору. При такому порядку собор мав тільки дорадче або інформаційне значення: заявлені виборними думки цар і бояри брали до відома, але законодавчий момент, вирішення питання вдержували за собою. Так ішла справа на соборі 1642 р.; те саме бачили ми і на уложенному соборі 1648 р. Проект Уложення одночасно читали виборним і доповідали цареві з думою, що засідала в другій палаті, окремо від виборних, з якими при цьому «сидів» спеціально для того призначений боярин з двома товаришами, немов утворюючи їх президію. Але при такій роздільності занять дума і собор зовсім не були схожі на верхню і нижню палати, як їх іноді називають. Дума з государем на чолі не була тільки одним з органів законодавства: це був сам верховний уряд, що вміщав у собі всю повноту законодавчої влади. Слухаючи статті Уложення, вона виправляла і затверджувала їх, створю-

вала закони. Собор виборних не стояв поруч з думою, а був пристровний до її кодифікаційної комісії. При слуханні статей Уложення виборні били чолом государеві про їх скасування або поповнення, і ці клопотання через комісію йшли до царя і бояр, які, взявши на увагу чолобиття всяких чинів людей, приговорювали по них нові закони. В інших випадках соборні виборні брали більш пряму участь у законодавстві. Це бувало, коли дума з государем на чолі прямо входила до складу собору, ніби зливалась з ним в один законодавчий корпус. Тоді бояри подавали думку нарівні з виборними, і складався загальний соборний приговор, що набрав сили закону, а дума ставала розпорядчою владою, що вживала заходів для виконання соборного приговору. Такий порядок спостерігавмо на цілому ряді соборів царя Михаїла, що йшли за виборчим собором 1613 р., саме на соборах 1618, 1619, 1621, 1632 і 1634 рр. Особливо виразно виявився такий порядок на соборі 1621 р. Туреччина з Кримом і Швеція кликали Москву в коаліцію проти Польщі. Траплялась приваблива нагода розквитатися з поляками за Смутний час. На соборі у цій справі духовні власті зобов'язались молитись «о победе и одолении на вся враги», бояри і всякі служилі люди — битись проти короля, не шкодуючи голів своїх, торгові люди — давати гроші, як кому мочно, зважаючи на прожитки. Склався загальний соборний приговор всіх чинів стати на польського короля в союзі з турським салтаном і з кримським царем і із свейським королем. При цьому дворяни і діти боярські били чолом государеві розібрати їх по містах, хто як може государеву службу служити, щоб «никаков человек в избылхх не был». Але указ про розбирання дворян і про розсилання грамот по містах з повідомленням про соборний приговор і з наказом служилим людям готуватись до походу, «лошадей кормить и запас пасти» царі, батько і син, видали, «говоря с бояры», за приговором тільки думи, без участі собору.

Умови їх
веміцності

Таке законодавче значення земський собор вдержує за собою до останніх років царювання Михаїла, до 1642 р. Воно виявляється і пізніше на соборі 1653 р. у малоросійській справі, коли бояри голосували на соборі нарівні з виборними, які були «допрашиваны по чинам порознь», як у 1642 р., але рішення прийняти Богдана Хмельницького у московське підданство було прийняте царем за радою з усім собором, а не за приговором тільки бояр. Навіть дорадча діяльність собору 1648 р. переривалась подекуди законодавчим моментом. Так, «собором уло-

жили» заборонити церковним закладам набувати і приймати в заставу служили вотчини (Уложение, розділ XVII, ст. 42). Але сама двоїстість соборного голосу, то дорадчого, то законодавчого, виявляла політичну неміцність соборного представництва. Законодавчий авторитет падав на собор запозиченим світлом, не був нічим забезпечений, був не визнанням народної волі, як політичної сили, а тільки милостивим і тимчасовим розширенням влади на підданих, які не применшували її повноти, та до речі і ослабляли її відповідальність в разі невдачі. Це була подачка, а не поступка. Звідси видимі неолоадності собору. Є вибори, виборчі і виборні, питання уряду і відповіді представників, нарада, подача думок і приговори,— словом, є представницька процедура, але нема політичних визначень, не встановлюється навіть порядок діяльності, не визначаються ні строки скликання соборів, ні їх одноманітний склад і компетенція, ні відношення до вищих урядових установ; форми з'являються без норм, повноваження без прав і забезпечень, а тим часом, в всі приводи і спонуки, якими звичайно викликаються і норми і забезпечення; тільки приводи залишаються без наслідків, спонуки без дії. Відомо, яким діяльним джерелом прав народного представництва на Заході була урядова потреба в грошах: вона примушувала скликати державні чини і просити в них підмоги. Але чини помагали казні не даром, вимагали поступки, купували субсидіями права, забезпечення. І в нас у XVII ст. не бракувало таких приводів і спонук. З усіх соборів того віку, не кажучи про виборчі, тільки три не мали видимого зв'язку з фінансами: це — собори 1618 р. з приводу руху королевича Владислава на Москву, 1648 р. — в справі про Уложення і 1650 р. — з приводу псковського заколоту, коли уряд хотів скористуватись моральним впливом собору на заколотників. Найчастіше і найбільш промовисто нагадувала урядові про земський собор порожнеча казни: поки не відновилась після розорення рівновага звичайних прибутків і витрат, раз - у - раз доводилось вдаватися до надзвичайних податків і позичкових або безповоротних запитів у капіталістів «на вспоможеніе», без чого государевій казні «быть не уметь». Виправдати такі побори можна було лише волею всієї землі. В 1616 р. з багатів Строганових зажадали крім 16 тисяч окладного податку ще 40 тисяч карбованців авансу у рахунок їх майбутніх казенних платежів, і таку велику вимогу, понад 600 тисяч карбованців на наші гроші, підкріпили «всемирным приговором» собору: так «пригово-

рили власти п всех городов выборные люди», яких важко було не послухатись. Для нетяглих людей такий соборний запит набирав характеру добровільної підписки на екстрені потреби держави: в 1632 р., на початку польської війни, собор приговорив з нетяглих людей зібрати на жалування війську, «що хто дасть», і духовні власті тут таки на соборі оголосили, скільки дають своїх домових і келійних грошей, а бояри і всі служили люди обіцяли принести розпис тому, що хто дасть. Соборний приговор надавав добровільному даванню вигляду обов'язкового самооподаткування. Собор відкривав казні джерела прибутку, без яких вона не могла обійтись і яких крім собору ніяк не могла добути. Тут казна цілком залежала від собору. Виборні, скаржачись на управління, давали гроші, але не вимагали, навіть не просили прав, вдовольняючись добродушною обіцянкою, яка ні до чого не зобов'язувала, «то вспоможение учинить памятно и николи незабытно и вперед жаловать своим государским жалованьем во всяких мерах». Очевидно, думка про правомірне представництво, про політичні забезпечення правомірності ще не зародилась ні в уряді, ні в суспільстві. На собор дивились, як на знаряддя уряду. Дати раду, коли її питали у землі, це — не політичне право земського собору, а такий же обов'язок земських радників, як і платіж, якого вимагала казна від земських платників. Звідси байдужість до земського представництва. Виборні з міст їхали на собор, як на службу, відбували соборну повинність, а виборці неохоче, часто тільки після повторної повістки, вояводи з'являлися в своє місто на виборчі з'їзди. Не маючи опори в політичних поняттях, собор не знаходив її ні в ладі управління, що тоді складався, ні в своєму власному складі. Коли перед руським суспільством після смуті стали тяжкі питання, розв'язувати їх довелося не окремій особі, не якійсьбудь політичній партії або замкнутому колу урядових осіб: над розв'язанням їх закликався попрацювати колективний розум всієї землі. До чого додумались окремі уми, урядові і рядові, все це збиралося в одну земську соборну думу і виявлялось у соборному приговорі або в земському чолобитті. Можна було сподіватись, що при такому значенні собору в центральному управлінні соборне, земське начало буде підтримане або навіть посилене і в управлінні місцевому. Народне представництво немислиме без місцевого самоуправління. Вільний виборний і підневільний виборець — внутрішня суперечність. Проте, епоха посиленої діяльності земських соборів збіглася з часом занепаду

земських установ, підпорядкування їх приказній владі. Законодавча діяльність при новій династії потекла двома зустрічними струменями; уряд однією рукою руйнував те, що створював другою. В той час, коли земських виборних закликали з повітів вирішувати питання вищого управління поряд з боярами і столичними дворянами, їх повітових виборців віддавали під владу цих бояр і дворян. Приказний центр ставав притулком земського начала, коли в земському повіті хазійнував приказний. Така ж суперечність виявилась і з другого боку: незабаром після того, як почала діяти рада всяких чинів людей, яка створила нову династію, майже все сільське населення (85%, а з дворцевими селянами — 95%) виведене було із складу вільного суспільства і його виборні перестали з'являтися на земські собори, які через це втратили всяку подобу земського представництва. Нарешті, з відособленням сословій і настроїв окремих класів пішов різно, їх взаємні відносини розладнювались. На соборі 1642 р. почулась повна різноголосиця думок і інтересів. Освящений собор на питання про війну дав стереотипну відповідь, що на ту справу ратну — «рассмотрение его царского величества и государевых бояр, а им, государевым богомольцам, то все не заобычай», проте, в разі війни обіцяв дати на ратних людей по силі. Стольники і дворяни московські, верхи дворянства, майбутня гвардія, коротко відписались, надавши государеві вирішити питання про війну, про вишукання ратних людей і коштів на війну, а козакам веліти вдержувати Азов, пославши їм на допомогу охочих. Дворяни Беклемишев і Желябужський посоромились приєднатися до відписки свої братії і подали розсудливо складену записку, рішуче висловившись за прийняття Азова і за зрівняльну розкладку тягот майбутньої війни між усіма класами, не виключаючи й монастирів. Найсильніші голоси почулися з низів суспільства, представленого на соборі. Дві записки городових дворян 39 центральних і південних повітів — справжні політичні доповіді з різкою критикою чинних порядків і з цілою реформною програмою. Вони сповнені гірких скарг на розорення, на нерівномірний розподіл службових тягот, на пільгове становище столичних дворян, особливо службовців дворцевого відомства. Більшом на оці сиділо у городового дворянства московське дякіство, що розбагатіло «неправедним мздоимством» і що набудувало собі таких палат кам'яних, в яких раніш і великородні люди не жили. Городове дворянство просило розподіляти службові повинності земле-

власників не за кількістю землі, а за числом селянських дворів, точно підраховувати, скільки за ким селян у помістях і вотчинах, переглянути земельні багатства духовенства, пустити в обіг на потреби держави «лежачую домовую казну» патріарха, архієреїв і монастирів. Дворянство готове працювати проти ворогів «головами своїми и всею душой», але просить збирати ратних людей з усяких чинів, тільки не чіпаючи його «крепостных людишек и крестьянишек». Свої скарги і проекти дворянство завершує різким осудом усього управління: «А разорены мы пуще турецких и крымских басурманов московскою волокитою и от неправд и от неправедных судов». Вище московське купецтво і торгові люди московських чорних сотень і слобід подібно до городового дворянства — за прийняття Азова, не бояться війни, готові на грошові жертви, але говорять скромніше, мінорніше, менше проєктують, хоч так само гірко нарікають на своє зубожіння від податків, казенних служб, від воевод, просять государя «воззреть на их бедность», з сумом згадують про зруйноване земське самоуправління. Загальний тон соборних сказок 1642 р. досить виразний. На запитання царя, як бути, одні чини сухо відповідають: як хочеш; інші з вірнопідданою добродушністю говорять: де взяти людей і гроші, в тому ти, царю, вільний і відають те твої бояри, «вечные наши господа промышленники», піклувальники, але при цьому дають зрозуміти земському царю, що правління його надто вже погане, порядки, ним заведені, нікуди не годяться, служби і податки, які він вимагає, людям не під силу, правителі, ним поставлені, всі ці воеводи, судді і особливо дяки своїм хабарництвом і насильством довели народ до крайнього зубожіння, розорили країну гірше за татар, а богомольці государеві, духовні власті, тільки збивають свою лежачу казну — «то наша холопей мысль и сказка». Невдоволення управлінням загострювалось сословним розладом: суспільні класи не однотайні, невдоволені своїм становищем, царікають на нерівність у тяготах, нову тяготу верхні намагаються звалити на нижні, торгові люди колють очі служилим їх багатства помістями і вотчинами, а служилі торговим людям їх великими торгами, столичне дворянство докоряє городовому легкою службою, а городові дворяни дорікають столичним прибутковими їх посадами і наживаними великими пожитками, не забуваючи при цьому нагадати про пропадаючі для держави багатства церкви і про недоторканість своїх власних кріпосних людей і селян. Читаючи записки, подані сословними представниками на цьому

соборі, почувашь, що цим представникам нема чого робити разом, у них спільної справи немає, а залишилась тільки ворожнеча інтересів. Кожний клас думає про себе, окремо від інших, знає тільки свої найближчі потреби і несправедливі переваги інших. Очевидно, політичне відособлення сословій повело до взаємного морального їх відчуження, при якому не могла не порватись їх спільна соборна діяльність.

Але згасаючи в правлячих і привілейованих верствах, ідея земського собору якийсь час ще держалась в невеликих купках тяглою земства, що залишились із закріпаченням володільницьких селян під захистом закону. У заявах вищого московського купецтва і московських чорних сотень і слобід, на які падала чорна робота управління, проскочила ледве помітна риса, що підносить їх над владними «білими чинами». Виявляючи готовність служити государеві своїми головами, торгові і чорносотенні люди заявляють, що прийняття Азова — справа не сословна, «дошло до всей государевой земли, православных христиан голов», і вся земля без усяких винятків повинна понести тяготи цієї справи, щоб ніхто в ізбилах не був. Нічого подібного не чути з служилої дворянської сторони: ті чини тільки сваряться один з одним, дивляться на чужі роти, обурюючись, що туди перепадають зайві куски, і стараючись звалити нові службові тяготи із своїх пліч на чужі. Торгово-промислові люди знають, навіщо вони прийшли на собор, розуміють загальноземський інтерес, душу земського представництва. В цих чорносотенцях XVII ст., які являли собою низ суспільства, ще жевріло почуття громадянського обов'язку, яке вже гасло у верхніх верствах, що були на їх плечах. Ще пряміше і наполегливіше висловили ідею земського собору ті ж класи трохи пізніше, коли він уже завмирав. Від невдалої кредитної операції з мідними грошима, випущеними в 1656 р., настала дорожнеча, що викликала сильне ремствування. Криза стосувалася всіх і могла бути усунута дружними спільно з урядом зусиллями всіх класів суспільства; але уряд думав вийти з труднощів за допомогою наради тільки із столичними торговими людьми. Допитати їх про те, як допомогти горю, в 1662 р. вказано було разом з іншими Іллі Мілославському, тестеві царя, зовсім безсовісному бояринові, який своїми зловживаннями і загострив біду. У писаних сказках тепер, як на соборі 1642 р. гості і торгові люди гостинної і суконної сотні, також чорних сотень і слобід московських сказали багато ділового, ґрунтовно розкрили

Земська
думка
в торгових
класах

наявні економічні відносини в країні, їх нескладність, сословний антагонізм села і посаду, землевласницького і торгового капіталу, сказали багато гіркої правди і самому урядові, вказавши на його нерозуміння того, що діється в країні, на його невміння підтримати законний порядок, на його байдужість до громадського голосу. По закону право міського торгу і промислу сполучене було з торговим тяглом, з платежем торгових податей і мит, якими государева казна повнилась, а нині, скаржились торгові люди, всякими великими і кращими промислами і торгами, знехтувавши *всяке державне правління*, заводів *духовний і військовий і судовий чин*, архівреї, монастирі, попи, всякі служилі і приказні люди торгують «в тарханах беспощинно», через що держава зазнає немалої шкоди, а казни у митах і у всяких податях великий убуток. До того ж, змушені продавати товари дорого на впалі в ціні мідні гроші, торгові люди викликали до себе ненависть усіх чинів через їх недоумство, «от нерассуждения». Висловивши свої міркування, московські торгівці прибавляли в один голос, що про те, як справі допомогти, вони більше нічого сказати не вміють, бо *«то дело великое всего государства, всей земли, всех городов и всех чинов, и они у государя милости просят, указал бы он для того дела взять из всех чинов на Москве и из городов лучших людей, а без городовых людей им одним того дела решить не уметь»*. Ця просьба торгових досвідчених людей про скликання собору — прихований протест проти схильності уряду замінити раду всієї землі нарадами із сословними тямущими людьми, в чому вони бачили справу урядового недоумства. Тепер московські торгові виборні вказували на те саме адміністративне і громадське безладдя, про яке так гаряче заявляли 20 років тому на соборі 1642 р. Але тоді вони користувались собором для протесту проти цього безладдя, а тепер дивляться на собор, як на засіб його усунення. Алеж собор і складався з винуватців цього безладдя, з представників класів, що його створили своїм взаємним антагонізмом. Значить, московські торгівці визнавали собор єдиним засобом погодження суспільних сил і інтересів, що роз'єдналися. Цим вказувалось земському представництву нове, дальше завдання. Воно виникло із смуту, щоб відновити владу і порядок; тепер перед ним стало питання встановити порядок, якого не вміла створити відновлена влада, впорядкувати суспільство, як колись воно впорядило уряд. Але чи було під силу соборові таке упорядне завдання, коли сам уряд був діяльним фактором

суспільного розладу? Чи можлива була така угода, коли правлячі кола і привілейовані служили класи її не потребували, як винуватці безладдя, їм вигідного, і були байдужі до суспільного розбрату, тільки б не чіпали їх «крепостных людишек и крестьянишек», а московські «гостишки и торговые людишки», як вони самі себе величали на соборі, були надто легковагою величиною, щоб урівноважити суспільні відносини? Із встановленням кріпосного права, при мізерному політичному значенні і громадянській малодушності духовенства, потреби і користі тяглого земського миру мали слабих провідників на соборі тільки в торгових столичних і городових посадських людях. Іноблені своїми сословними тяготами, ці люди ставали на соборі перед переважною більшістю служилого люду і перед служилим же боярсько - приказним урядом. Собор, на якому наполягали торгові люди в 1662 р., не був скликаний, і урядові довелося витримати новий московський бунт, піднятий і придушений з звичайним московським безглуздом.

Двоїстість політичного характеру і політична непорядкованість собору, централізація і кріпосне право, сословна розрізненість, нарешті, нездатність до виконання дальшого завдання, що стало на чергу, — такі найпомітніші умови немцності земського собору; ними пояснюється і припинення його діяльності, поступове завмирання соборного представництва. Я вже не говорю про низький рівень політичних понять, звичок, і потреб, так би мовити, політичної температури, — рівень, при якому мерзне всяка державна установа, призначена своєю природою збуджувати дух свободи: ця умова лежить в основі всіх інших, як вона ж допустила всі невдалі або шкідливі нововведення, якими нова династія почала свою діяльність. Вплив перелічених умов виявляється у поступовому розпаді складу земського собору, який почався дуже рано. Уже на соборах, що йшли за виборчим 1613 р., він позначився зникненням виборних від духовенства і сільського населення. Тоді собор втратив значення земського, всесословного, став представляти службу і посадське тягло, а не землю. Але й це спрощене, відірване від всенародного ґрунту представництво іноді ще обрубувалось: з нужди або з свого розсуду уряд, не турбуючи городових посадських, закликав на раду тільки виборних від столичних чинів та від тих городових дворян, які в ту хвилину у справах служби перебували в Москві, а на соборі 1634 р., що встановив надзвичайний всеземський збір «со всяких людей» і між

Розпад
соборного
представ-
ництва

іншим п'яту деньгу, що падала переважно на посадське населення, виборних від городових посадів не бачимо. Так земський собор руйнувався знизу: від нього відвалювались нижні, корінні земські його елементи, виборні від місцевих обласних громад, духовних, тяглих, міських і сільських, навіть служилих, і земський собор, втрачаючи представницьке значення, повертав назад до старого типу XVI ст., до посадових зборів столичних чинів, служилих і торгових, бо й торгові столичні чини сполучали в собі тягло з казенною службою. На соборі 1650 р. також не було городових посадських гласних, а столичних торгових тяглих людей представляли посадові особи — старости і соцькі, як це бувало на соборах XVI ст. Поряд з територіальним скороченням соборного складу йшов і соціальний його розклад: уряд замість земського собору вдавався до такої форми нарад, яка заперечувала саму його ідею. Певному державному питанню він надавав соціального відомчого або класового значення і для обговорення його закликав за вибором або за посадою представників тільки одного класу, якого, на його думку, питання ближче стосувалось. Так, в 1617 р. англійський уряд звернувся до московського з пропозиціями про дозвіл англійським купцям їздити Волгою в Персію і про торгові пільги і концесії. Боярська дума відповідала на ці пропозиції, що «тепер такого дела решить без совета всего государства нельзя ни по одной статье», але рада всієї держави обмежилась опитом самих гостей і торгових людей міста Москви. Навіть на загальному земському соборі інші питання розв'язувались не всім його складом; так, згадана соборна постанова про служилі вотчини була прийнята государем і думою після наради з духовенством і служилими людьми без участі представників інших класів. З 1654 р. земський собор не скликався до смерті царя Федора (квітень 1682 р.). Державні справи надзвичайної важливості розв'язувались государем з думою і Освященним собором без земського. Так, в 1672 р., коли загрожувала страшна навала султана, надзвичайні збори призначені були за приговором государя тільки з думою і вищим духовенством. В 1642 р. подібний випадок, навіть менш важливий, примусив скликати земський собор. Зате тепер уряд все частіше звертається до сословних нарад, і вони залишаються єдиною формою участі суспільства в урядових справах. За 1660 — 1682 рр. відомо не менше 7 таких звертань уряду до сословних виборних. В 1681 р. у питанні про військову реформу викликані були на нараду під головуванням боярина князя

В. В. Голіцина виборні від служилих чинів; на всі інші сословні наради у фінансових питаннях закликались виборні лише від тяглих людей. Так само уряд руйнував земський собор, замінюючи або, точніше, підмінюючи земське представництво окремими нарадами з тямущими людьми, які ні до чого не зобов'язували, перетворюючи загальну державну справу в спеціальне класове питання.

Так історія земського собору в XVII ст. є історія його руйнування. Це тому, що він виник з тимчасової потреби безгосударної землі вийти з безнаряддя і безгосудар'я, а потім тримався на тимчасовій потребі нового уряду укріпитися в землі. Новій династії і класам, на які вона спиралась, духовенству і дворянству, земський собор був потрібен, поки земля не оправилась від самозванського струсу; в міру заспокоєння слабшала і урядова потреба в соборі. Проте, сліди його діяльності були довговічніші за нього самого. Ставши в 1613 р. установчими і всесословними зборами, він створив нову династію, відновив зруйнований порядок, більше двох років заміняв уряд, готовий був перетворитись у постійну установу, потім часами діставав законодавче значення, а втім, нічим незміцнюване, збирався за царя Михаїла не менше 10 раз, іноді рік - у - рік, за царя Олексія тільки 5 раз і то лише в перші 8 років царювання, при цьому поступово спотворювався, втрачаючи один свій орган за другим, із всесословного перетворюючись у двосословний і навіть односословний, дворянський, нарешті, розпався на сословні наради тямущих людей, ні разу не був скликаний за царя Федора, двічі збирався наспіх в якомусь випадковому складі в 1682 р., щоб посадити на єдинодержавний престол поряд обох його молодших братів, і в останній раз скликаний був Петром в 1698 р., щоб судити царівну - змовницю Соф'ю. Будучи не політичною силою, а урядовим підсобником, собор не раз визволяв уряд з труднощів, залишив по собі слабкий законодавчий слід у кількох статтях Уложення, подержався якийсь час у політичній свідомості московських торгових людей, а потім скоро був забутий, і тільки міцна історична пам'ять поморської Півночі зберегла про нього невизрашний спогад, розказуючи в билині, як цар Олексій Михайлович, той самий, який жартома писав, що «всегда мирских речей слушают», але який, власне, і заморив земський собор, — як цей цар з Лобного місця у Москві звертався до своїх підданих:

Пособите государю думу думати,
Надо думать крепка дума, не продумати.

Земський виборний собор входить у життя Московської держави випадково, за механічним поштовхом, який дало перервання старої династії, і потім з'являється епізодично від часу до часу. На ньому вперше земля, народ виступає на урядову сцену, коли на ній не стало уряду, з'являється і опісля, коли відновлений уряд відчував потребу в допомозі землі, народу. Злигодні Смутного часу з'єднали останні сили руського суспільства для відновлення зруйнованого державного порядку. Представницький собор був створений цією вимушеною суспільною одноставністю і підтримував її. Народне представництво виникло в нас не для обмеження влади, а щоб знайти і зміцнити владу; в цьому його відмінність від західноєвропейського представництва. Але створивши і підтримуючи владу, собор, природно, ставав до якогось часу її учасником і з часом міг стати в силу звички постійним співробітником. Перешкодило те, що потреби відновленої держави при урядовому способі їх задоволення розладнали вимучену бідною суспільною одноставністю, заставили розбити суспільство на відособлені сословія і при цьому віддати більшість селянства в кріпосну неволю землевласникам. Це позбавило земський собор земського характеру, зробило його представництвом тільки верхніх класів, а в той же час роз'єднало і ці класи політично і морально: політично — нерівністю сословних прав і обов'язків, морально — антагонізмом сословних інтересів, які впливали звіден. З другого боку, проби Смутного часу і посилена діяльність земського собору при царі Михаїлі не розширили політичної свідомості в суспільстві настільки, щоб зробити земське представництво його насущною політичною потребою і перетворити собор з тимчасового допоміжного засобу уряду в постійний орган народних потреб і інтересів. В суспільстві не утворилось впливового класу, для якого соборне представництво стало б такою потребою. З установленням кріпосної неволі селян дворянство, поглинаючи в собі боярство, стало на ділі пануючим класом. Але воно поза собором знайшло зручніший шлях для проведення своїх інтересів — безпосереднє звертання до верховної влади з колективними чолобиттями, а боярсько - дворянські гуртки, які наступно обсадили престол слабих царів, полегшували цей шлях. Столичне купецтво, яке засвоїло ідею земського представництва, само не було спроможне відстояти її, і їх виборні в 1662 р. скаржились, що на їх подання мало що виконувалось. Так виясняються два ряди умов, які перешкодили соборному представництву зміцнитися в XVII ст.:

1) будучи спочатку опорою нової династії і допоміжним органом управління, земський собор ставав все менше потрібним урядові в міру зміцнення династії і росту урядових засобів, особливо приказного чиновництва; 2) суспільство, роз'єднане сословними повинностями і класовим розбратом при загальній придавленості почуття права, не було спроможним дружною діяльністю перетворити собор у постійну законодавчу установу, захищену політичним забезпеченням і органічно зв'язану з державним порядком. Значить, земське представництво впало в наслідок посилення централізації в управлінні і державного закріпачення сословій.

ЛЕКЦІЯ ЛІ

Зв'язок явищ.— Військо і фінанси.— Окладні податки: посередні; прямі — гроші данні і оброчні, ямські, полонянничні, стрілецькі.— Писцеві книги.— Неокладний збір.— Спроби і реформи.— Соляне мито і тютюнова монополія.— Мідні кредитні знаки і московський бунт 1662 р.— Живуша четверть.— Подвірне тягло і переписні книги.— Сословна розкладка прямих податків.— Фінанси і земство.— Поширення тягла на задворних людей.— Розподіл народної праці між державними силами.— Надзвичайні податки.— Розпис прибутків і витрат 1680 р.

Зв'язок
явищ

Земське соборне представництво завмерло пізніше від місцевого земського самоуправління. Зникнення одного і падіння другого — паралельні, хоч і не збігаються в часі, наслідки двох основних змін у державному порядку, згаданих мною в кінці минулого читання. Посилення централізації придушило місцеві земські установи, а їх занепадом і роз'єднанням закріпачених сословій розбитий був земський собор, який служив вищим органом участі місцевих сословних мирів у законодавстві. Обидві ці основні зміни впливали з одного джерела, з фінансових потреб держави; ці потреби були прихованою пружиною, яка спрямовувала і адміністративні і соціальні заходи уряду, збуджувала його діяльність в побудуванні управління, як і суспільства, і заставила принести стільки жертв за рахунок громадського благоустрою і народного добробуту.

Військо
і фінанси

Фінанси були навряд чи не найбільшчим місцем московського державного порядку при новій династії. Потреби, викликані учащеними дорогими і рідко вдалим війнами, рішуче переважували наявні засоби уряду, і він губився у здогадах, як відновити рівновагу. Рать вкрай заїдала казну. В 1634 р., просячи у собору допомоги на продовження війни з Польщею, цар оголошував, що казна, нагромаджена ним у мирні роки «не с землі», не з прямих податків, вся пішла на готування до війни, і тепер для утримання допоміжної раті «без прибыльной казны», без над-

звичайних податків обійтися не зуміти. Восні невдачі при зустрічі з польськими і шведськими військами примушили тривожно взятися до поліпшення збройних сил за іноземними зразками. Два документи дають зрозуміти, як перебудовувалась дворянська міліція і як, разом із тим, дорозпочало її утримання протягом 50 років. У *кошторисному списку* 1631 р. перелічені збройні сили, які утримувались безпосередньо на казенний рахунок — помісним, грошовим або хлібним жалуванням. За кошторисним списком їх налічується до 70 тисяч. Це столичні і городові дворяни, пушкарі, стрільці, козаки і служили іноземці. В областях колишнього царства Казанського і Сибіру рахувалось ще близько 15 тисяч різних східних іногородців — служилих мурз і татар, ясачних чувашів, черемісів, мордві і башкирів; але вони не мали служилих грошових окладів, посилались на службу тільки в надзвичайних випадках, коли, за висловом кошторисного списку, «бывает всей земле повальная служба», загальна мобілізація. Ще в 1670 р. Рейтенфельс любувався парадним царським оглядом 60-тисячного дворянського ополчення. Це були, очевидно, не тільки столичні чини, але й верхні верстви провінціального дворянства, здатні до далеких походів, з своїми похідними дворовими людьми. Нарядні вершники осліпили іноземця блиском зброї і костюма. Але під Москвою вони справляли, особливо на естетично сприйнятливого царя, сильніше враження, ніж на бойових полях Литви і Малоросії, хоч їм у жертву віддана була величезна кількість народної праці. Бойова здатність всієї цієї строкатої маси, яка обороняла державу, дворянської, козацької, татарської, чувашської, що розпускала після походу, може бути визначена словами Котошихіна, що «учения у них к бою не бывает и строю никакого не знают». Тільки стрільці, з'єднані у постійні полки, *прикази*, мали трохи впорядкований вигляд. Реорганізація цього бойового матеріалу полягала в тому, що під командою іноземних, переважно німецьких, полковників і капітанів, яких виписували сотнями, з городових дворян і дітей боярських, переважно малопомісних, пустопомісних і безпомісних, також з охочих і рекрутів інших класів, навіть селян і холопів, складалися роти і полки кінні — *рейтарські*, піші — *солдатські* і мішані, кінно-пішого строю — *драгунські*. Цілі села по південній окраїні перетворювались у військові поселення. В 1647 р. монастирське село майже на 400 селянських дворів у Лебедянському повіті поверстане було в драгунську службу. За інструкцією 1678 р. всіх

«скудних» дворян, здатних до служби, велено писати в солдати на щомісячне жалування, а указ 1680 р. всіх здатних до полкової служби дворян Сіверського, Белгородського і Тамбовського розрядів записав у солдатську службу. Це були надзвичайні заходи. Для нормального поповнення цих полків іноземного строю приведений був у дію новий і до того ж двоякий спосіб комплектування — збір даточних за числом селянських дворів, наприклад, із 100 дворів по рейтарові і солдатові, або за сімейним складом дворів, з двох або трьох невідділених синів у батька або братів одного, з чотирьох синів або братів двох брали в солдати. Це були вже справжні рекрутські *набори*, покликані на допомогу попередньому способові комплектування, *приборові*. Ці набори, за обчисленням дослідників, за 25 років (1654 — 1679 рр.) вирвали із складу робочого населення принаймні 70 тисяч чоловік. Полки нового строю одержували вогнепальну зброю і проходили строеве навчання. *Розпис ратним людям 1681 р.* показує результати цієї повільної перебудови збройних сил. Всі ратні люди тут розписані на 9 *розрядів*, окружних корпусів, про які ми вже говорили (лекція XLVIII). Тільки московський столичний корпус, що складався з 2624 чоловік столичних чинів з їх похідними холопами і даточними в числі 21830 чоловік і 5 тисяч стрільців, залишався при старому доморослому строї. У 8 інших корпусах поряд із 16 стрілецькими приказами значилось полків іноземного строю 25 рейтарських і 38 солдатських під командою іноземних полковників; тільки трьома полками командували руські у званні генералів. З усієї дворянської міліції, якої за списком 1631 р. нараховувалось близько 40 тисяч, тепер у 8 розрядах залишилось старого строю лише 13 тисяч, останні ввійшли до складу 63 реформованих полків чисельністю до 90 тисяч. Це не була ще цілком регулярна армія, бо не була постійною; по закінченні походу і нові полки розпускалися по домах, залишаючи після себе тільки офіцерські кадри. Всього з козаками, не рахуючи 50 тисяч малоруських, за розписом 1681 р. нараховувалось 164 тисячі чоловік. Зіставляючи по можливості однорідні частини військ за списком і розписом і проминаючи східних іногородців, яких у розпису немає, бачимо, що з 1631 р. збройні сили, які лежали на плечах казни, зросли майже у $2\frac{1}{2}$ рази. Наймана плата, «місячний корм», численним іноземним полковникам і капітанам була дуже висока і, коли вони залишалися на московській службі, перетворювалась у довічне жалування, половина якого ставала після них пенсією

їх дружинам і дітям. Рейтари, солдати і драгуни, вербовані більше з малозаможних класів, одержували підвищені грошові оклади, казенне озброєння і бойові припаси, а в поході — казенний харч. Вартість армії на наші гроші з 3 мільйонів карбованців у 1631 р. зросла на 1680 р. до 10 мільйонів. Значить, при чисельному збільшенні армії майже в $2\frac{1}{2}$ раза вартість її зросла більше як утворює. Відповідно до цього подорожчали і війни: невдалий півторарічний похід під Смоленськ при царі Михаїлі обійшовся за найменшим підрахунком у 7 — 8 мільйонів, а дві перші кампанії проти Польщі при царі Олексії (1654 — 1655 рр.), що супроводились завоюванням не тільки Смоленської землі, але й Білорусії з Литвою, коштували до 18 — 20 мільйонів, що майже дорівнювало річній сумі прибутків, яку одержували у 1680 р. центральні фінансові установи.

Бюджет прибутків ріс разом з подорожчанням армії. Щоб з'ясувати собі, як уряд намагався привести свої фінансові сили на рівень з дедалі зростаючими витратами держави, треба уявити собі, хоч би в загальних рисах, фінансовий порядок, що раніше склався. Звичайні кошти казни складалися з прибутків *окладних* і *неокладних*. Окладними прибутками називався податний збір, якому наперед призначався в кошторисі певний обов'язковий для платників розмір, *оклад*. Окладні прибутки складалися з прямих і посередніх податків. Податі або прями податки в Московській державі падали або на цілі громади, або на окремі особи. Сукупність податей, які платили цілі громади, за загальною розкладкою, становила *тягло*, і люди, що підлягали таким платежам, називались *тяглими*. Головними предметами тяглового оподаткування були землі і двори, які також називались *тяглими*. Основою оподаткування було *сошне письмо*, тобто розпис тяглих земель і дворів на *сохи*. Соха — податна одиниця, що містила в собі певне число тяглих посадських дворів або певний простір тяглої селянської ріллі: саме, доброї землі помісної і вотчинної припадало на соху 800 четвертей в одному полі, тобто 1200 десятин у трьох полях (четверть — половина десятини), монастирської — 600 четвертей, чорної, казенної, — 500 четвертей. Кількість четвертей середньої і малопродатної землі в кожній з цих сох пропорціонально збільшувалась, при чому якість землі визначалася її прибутковістю, а не властивістю самого ґрунту. Склад посадської сохи надзвичайно різноманітний: в Зарайську, наприклад, в кінці XVI ст. в соху було покладено крапчих, найзаможніших людей по 80 дворів, середніх

Окладні
прибутки

по 100 дворів, а молодших і убогих по 120 дворів, у Вязьмі ж у першій половині XVII ст. припадало на соху 40 дворів луччих людей, 80 середніх і 100 менших. Перелічимо головні окладні прибутки і почнемо з посередніх податків, з яких головні були *митний* і *шинкарський* збір: це було в XVII ст. найбагатше джерело, яким живилась московська казна. Митні податки були дуже різноманітні і стягалися як при провозі, так і при продажу товарів; шинкарський збір ішов від продажу напоїв, що становив казенну монополію. І для цих прибутків уряд звичайно призначав певні оклади і віддавав їх або на відкуп, або на віру, доручаючи митний збір і продаж вина *вірним* (присяжним) головам і цілувальникам, яких зобов'язані були обирати для того з сього середовища місцеві тяглі жителі, а недобір стягався з виборних або з самих виборців, якщо останні не догледіли і вчасно не донесли про крадіжку або недбальство перших. Головам і цілувальникам, викритим сторонніми у крадіжці і користолюбстві, закон 1637 р. загрожував «смертної казньою без всякої пощади», тобто карав виконавців за недбальство або нездатність уряду, який покладав на жителів не тільки повинність, але й нагляд за її відбунанням, що було його прямим обов'язком. У половині XVII ст. посередні податки були об'єднані: в 1653 р., замість численного митного збору, введене так зване карбованцеве мито (по 10 денег з карбованця, тобто 5% продажної ціни товарів з продавця, і 5 денег з карбованця суми, привезеної покушцем на купівлю товарів).

Гроші
данні
і оброчні

Основні прямі податки були *гроші данні* і *оброчні*. Данними грошима, або *данною*, називали різні прямі податки, які припадали на тягле населення, торгово-промислове посадське і землеробське сільське, і стягались від числа сох, які значились по писцевих книгах за певною міською або сільською громадою. *Оброк* мав dvojake значення. Іноді так називалась плата урядові за надання приватній особі права користуватися казенною землею, угіддям, або займатися якимнебудь промислом. У цьому розумінні оброком називався казенний прибуток з належних казні рибних ловель, сінних покосів, звіриних гонів, також з міських торгових крамниць, харчівень, лазень і інших промислових закладів. В інших випадках оброк означав загальну подать, якою оподатковувались усі жителі певної округи замість різних інших податей і повинностей. Так, оброком називався податок, що замінив корми і мита намісників і волостелів при скасуванні цих посад за царювання Грозного. Тільки оброки цього останнього

роду входили до складу тягла і стягались за сошним письмом. Данина і оброк в розумінні загальної податі сплачувалась завжди у *сталій* кількості за незмінним окладом, тоді як розміри інших державних податей були мінливі, визна-чались окремими царськими наказами.

До окладних прибутків зараховувались ще спеціальні податки, що призначалися на особливі потреби держави; такі були гроші ямські, полонянничні і стрілецькі. *Ямські* гроші збиралися на утримання ямської гоньби для провозу послів, гінців, посадових і ратних людей, для чого по великих дорогах ставились *ями* (ям — поштова станція). Ця подать збиралась з посадських людей і селян також за сошним письмом і надходила в окрему центральну установу, в *Ямський* приказ, який завідував ямщиками, що одержували жалування і прогони за їзду, для чого вони повинні були утримувати коней на ямах. *Полонянничні* гроші — подвірна, а не посошна подать, призначена на викуп полонених у татар і турків. Ще за царювання Михаїла вона збиралась тимчасово за спеціальним розпорядженням уряду. Потім вона стала постійною і за Уложенням 1649 р. збиралась щороку «со всяких людей», як тяглих, так і нетяглих, але не в однаковому розмірі з людей різних станів: посадські жителі і церковні селяни платили з двору по 8 денег (на наші гроші близько 60 копійок), селяни дворцеві, чорні і поміщицькі — вдвоє менше, а стрільці, козаки і інші служилі люди нижчих чинів — тільки по 2 деньги. За словами Котошихіна, полонянничних грошей в його час збиралося щороку тисяч по 150 (близько 2 мільйонів карбованців на наші гроші). Цю подать збирав Посольський приказ, що завідував викупом полонянників. *Стрілецька* подать призначена була на утримання стрільців, постійної піхоти, заведеної в XVI ст. за великого князя Василя. Спочатку це був незначний податок хлібом; у XVII ст. стрілецька подать збиралась і хлібом і грошима і в міру збільшення чисельності стрілецького війська сильно зростала, так що стала, нарешті, найважливішим прямим податком. За свідченням Котошихіна, за царювання Олексія стрільців було в Москві навіть у мирний час більше 20 *приказів* (полків), по 800 — 1000 чоловік у кожному (22452 в 1681 р.), та городових, тобто провінціальних, при-близно стільки ж.

Всі перелічені податі, крім полонянничної, стягались за сошним письмом: уряд клав на кожну соху певну суму податей, оклад, залишаючи платникам, тяглим людям сохи, розкладати його між собою за платіжними можли-

Спеціальні
податки

Писцеві
книги

востями кожного, «верстаться меж себя самим по своим животам, по промыслам, по пашням и по всяким угодьям». Основою сошного оподаткування були *писцеві книги*. Час від часу уряд проводив описи тяглого нерухомого майна, розсилаючи для того по повітах писців, які описували предмети оподаткування за свідченнями і документами жителів, перевіряючи ті і інші старими описами і особистим оглядом. Писцева книга описує місто і його повіт, їх населення, землі, угіддя, торгіві і промислові заклади і повинності, що лежать на них. Описуючи міські і повітові селища, посади, слободи, села, деревні, починки, писцева книга детально перелічує в кожному селищі тяглі двори і «людей» в них, домохазяїв з дітьми і родичами, що живуть при них, зазначає кількість належної селищу землі орної, пустопорожньої, сінокосної і лісової, кладе тяглі посадські двори і сільські орні землі в сохи і за ними обчислює розмір тягла, що припадає на селище від землі і промислів його тяглих жителів. У московському архіві міністерства юстиції зберігається багато сотень писцевих книг XVI і XVII ст., які є основним джерелом історії фінансового побудування і економічного побуту Московської держави. Такі описи склалися здавна, але тільки небагато книг дійшло до нас з кінця XV ст. по Новгороду Великому. При своєму кадастровому і фінансовому значенні писцеві книги допомагали укладанню різних громадянських і інших актів; за ними розв'язувались поземельні суперечки, зміцнялися права на володіння нерухомим майном, проводився збір даточних. Коли батько царя Михаїла Філарет повернувся з Польщі, обидва государі в 1619 р. скликали собор і на ньому приговорили послати писців і дозорців, які б описали всі міста, розібрали жителів і розмістили їх на місця, де вони раніше жили і тягли тяглю. В силу цієї постанови в 1620 - х роках розпочатий був загальний перепис тяглого населення в державі з метою визначити і впорядкувати його податні сили. Саме ці книги кінця 1620 - х років Уложення кладе документальною основою кріпосної приналежності селянина володільцеві, основою, яка покриває всякі інші кріпості; за ними вирішувались позови про збіглих селян. Цей перепис, бачили ми, і вштовхнув кріпосну умову в селянські позичкові записи.

Неокладний збір

Другий розряд державних прибутків, *неокладний збір* складався головним чином з платежів за задоволення різних потреб, з якими приватні особи звертались до урядових установ: такі були мита з різних приватних угод, з просьб,

що подавались приватними особами в адміністративні і судові місця, з грамот, які звідти їм видавались, судових рішень тощо.

На основі цього фінансового порядку в XVII ст. проводились казною заходи двох родів: це були або спроби, заміри, що розладнували установлений порядок, або нововведення, що його перебудовували. Насамперед казна заходилася збирати своїх розгублених платників. Смута вибила з тягла багато тяглих людей. Після відновлення порядку вони продовжували свої тягли заняття, залишаючись поза тяглом. Проти цих «избыльх» і поведена була тривала законодавча і поліційна боротьба. З земського собору 1619 р. уряд переслідував закладчиків і насилу впорався з ними при сприянні собору 1648—1649 рр. Тоді ж Уложенням було встановлено, що непосадські люди, що промишляють на посаді, повинні або кинути свої промисли, або брати участь у посадському тяглі. Щоб забезпечити казні сталий склад прямих або побічних працівників, законодавство, як ми бачили, збило суспільство у замкнуті сословія, прикріпивши кожне до його повинностей, заборонило самовільний вихід з посадів і перетворило договірну довічну неволю володільницьких селян у потомствену кріпосну залежність. Але хоч як старанно переписували і прикріпляли жителів, здатних до тягла, залишалось багато івбилих, що вислизали від казенних повинностей. Хотіли одним загальним заходом, як рибу великим неводом, захопити в роботу на казну все населення, рядове і привілегійоване, доросле і малолітнє обох статей. У той самий час, коли на Заході політико-економічна теорія меркантилістів наполягала на заміні прямих податків посередніми, на оподаткуванні споживання замість капіталу і праці, у Москві спробували стати на той самий шлях цілком самобутньо, за вказівкою не якоїнебудь заносної теорії, а поганой доморослої практики. У московській фінансовій політиці посередні податки взагалі переважали над прямими. В XVII ст. уряд особливо заповідливо виснажував це джерело, сподіваючись, що платник охочіше заплатить зайве за товар, ніж внесе прямий податок: там він за переплату одержує хоч щонебудь придатне до вжитку, а тут не одержує нічого, крім *платіжної відписки*, квитанції. Звідси, можна думати, і народилась думка, підказана, як говорили, колишнім гостем, а тепер дяком Назарієм Чистого, замінити найважливіші прямі податки підвищеним митом на сіль: сіль потрібна всім, отже, всі в міру її споживання платитимуть казні і івбилих

Сіль
і тютюн

не буде. До 1646 р. казна стягала мита з пуда солі 5 копійок, приблизно 60 копійок на наші гроші. За законом цього року соляне мито було збільшене вчетверо — до 20 копійок з пуда, до півкопійки з фунта. Рівняючи за хлібними цінами тодішню півкопійку 6 копійкам теперішнім, бачимо, що тільки казенне мито вшестеро перевищувало теперішню ринкову ціну фунта солі. Цілим рядом простодушно грубих міркувань указ виправдував цей захід: будуть скасовані стрілецькі і ямські гроші, найбільш тяжкі і нерівномірно розподілювані прямі податки; мито буде всім рівне; в ізбилах нікого не буде; всі платитимуть самі собою, без правезу, без жорстоких стягнень; платитимуть і проживаючі в Московській державі іноземці, які в казну нічого не платять. Але тонкі розрахунки не виправдались: тисячі пудів дешевої риби, якою харчувалось простонароддя у пісний час, згнили на берегах Волги, бо рибпромисловці не були спроможні посолити її; дорогої солі продано було значно менше, ніж раніше, і казна зазнала великих збитків. Тому на початку 1648 р. вирішено було скасувати нове мито. Воно багато посилило народне роздратування проти адміністрації, що викликало літній заколот того року. Убиваючи дяка Н. Чистого, заколотники приказували: «Ось тобі, зраднику, за сіль». Та ж фінансова потреба примусила набожний уряд поступитись церковно-народним упередженням: оголошений був казенною монополією продаж тютюну, «богоненавистного и богомерзкого зелья», за вживання і торгівлю яким указ 1634 р. загрожував смертною карою. Казна продавала тютюн мало не на вагу золота, по 50 — 60 копійок золотник на наші гроші. Після заколоту 1648 р. скасували і тютюнову монополію, відновивши закон 1634 р. Не знаючи що робити, уряд прямо дурів у своїх розпорядженнях.

Мідні
кредитні
гроші

Ще сумніше закінчився інший фінансовий захід. Грошова скрута зробила московських фінансистів XVII ст. надзвичайно винахідливими. Дійшовши до думки про заміну прямих податків посередніми, вони так само самообутибно прийшли до ідеї державного кредиту. В 1656 р., коли кінчалась переможна перша війна з Польщею і готувався розрив із Швецією, у московській казні невисітало срібної готівки на жалування війську, і хтось, говоривши, близький до царя Ф. М. Ртищев подав думку випустити мідні гроші з примусовим курсом срібних. Московський ринок був уже привчений до грошових знаків з номінальною вартістю; псування монети була допоміжною

прибутковою статтею, якою користувалась казна в разі потреби. У грошовому обігу не було ні тубільної золоті, ні крупної срібної монети: карбованець і полтина були лічильні одиниці. Ходячою монетою були маленькі *копійки*, *деньги* — півкопійки, і *полушки* — полуденьги, вагою від 6 до 4 долей і менше. На ринку покушці, остерігаючись кишенькових злодіїв, звичайно тримали ці дрібні незграбного карбування і овальної, а втім неправильної, форми монетки в роті за щоками. Не добуваючи свого срібла, московська казна виробляла цю монету з привізних німецьких йохімсталерів, що дістали у нас назву *єфімків*. І при цій операції не забували казенного інтересу: єфімок на московському ринку ходив по 40 — 42 копійки, а переливався в 64 копійки, так що казна наживала від переливання 52 — 60%. Іноді переробка обмежувалась накладенням штемпеля, «царской печати», на єфімок, і він з 40 - копійчаника ставав 64 - копійчаником. Тільки з початку першої польської війни стали карбувати срібні карбованці і четвертаки з розрахунку номінальної ціни штемпельного єфімка. Тепер і наробили дрібної мідної монети форми і ваги срібної. Спочатку ці металічні кредитки користувалися повним довір'ям, ходили *al pari*, «с сребрянними заровно». Але спокуслива операція попала в ласі на спокусу руки. Грошові майстри, люди небагаті, враз розбагатіли і на очах у всіх почали розкидатися грішми, пишно оббудувались, одягли дружин по - боярському, в рядах купували товари не торгуючись. Багаті купці, навіть московські гості, приставлені присяжними наглядачами мідної справи, купували самі мідь, привозили її разом з казенною на Грошовий двір, переробляли в кредитну монету і відвозили на свої двори. Ринок був заповнений «воровскими», краденими у державного кредиту мідними грошима. В курсі мідної монети утворився лаж, який швидко зростав: почавшись з 4 копійок, різниця між срібними і мідними грошима дійшла до того, що наприкінці 1660 р. за срібний карбованець давали два мідних, в 1663 р. спершу 12, а потім навіть 15 карбованців мідних. Відповідно до того дорожчали товари. Особливо важке становище створювалось для ратних людей, які одержували жалування мідними грошима за повним курсом. Слідство розкрило, що крутість грошових майстрів і гостей за великі хабарі покривала московська приказна адміністрація, що виявила тут всю свою звичайну приказну несумлінність, а на чолі її коноводили тесть царя боярин Ілля Мілославський та чоловік тітки царицевої по матері думний

дворянин Матюшкін, яким доручена була мідна справа; Мілославському приписували і пряму участь у цьому злочинстві. Приказним, гостям і грошовим майстрам відтинали руки і ноги і засиляли, на тестя цар посердився, а дядька відставив від посади. Співучасники крадежу, бачачи таку безкарність знатних і користуючись загальним ремствуванням на дорожнечу, задумали вчинити смуту, трухнути боярством, як було в 1648 р. Розклевні у Москві відозви обвинувачували у зраді Іллю Мілославського і інших. В липні 1662 р., коли цар жив у підмосковному селі Коломенському, заколотний натовп тисяч у п'ять підступив до зустрінувшого його царя з вимогою поставити на суд зрадників. При цьому царя тримали за гудзики каптана і примусили заприсягтися богом і з одним із заколотників вдарити по руках на обіцянці, що він сам розслідує справу. Але коли другий натовп з Москви, з'єднавшись з першим, став невічливо вимагати в царя зрадників, загрожуючи, що, коли він не видасть їх добром, їх візьмуть у нього силою, Олексій крикнув стрільцям і придворним, і почалось загальне побиття беззбройних, що супроводилось катуваннями і стратами; масами топили в ріці Москві або засиляли родинами в Сибір на вічне життя. Цариця з лишневого переляку хворіла більше року. У підробці мідних грошей, як і в заколоті, брали участь люди різних станів — попи і причетники, ченці, гості, посадські, селяни, холопи; до бунту пристали навіть солдати і деякі офіцери. Сучасники нараховували більше 7 тисяч чоловік страчених у цій справі, і більше 15 тисяч покараних відсіченням рук і ніг, засланням, конфіскацією майна. Але «прямых воров», справжніх заколотників, нараховували не більше 200 чоловік, решта натовпу, що ходив до царя, складалася з цікавих роззяв. Операція з мідними грошима дуже розладнала торгово-промисловий обіг, і казна, вишлутуючись з труднощів, тільки сприяла цьому розладнанню. Московські торгові люди на відомих уже нам нарадах 1662 р. із Стрешньовим і все тим же Іллею Мілославським про причини дорожнечі досить виразно змальовували своє становище. Щоб поповнити виснажений запас привізного монетного срібла, казна примусово скуповувала у руських купців на мідні гроші вивізні руські товари — хутра, прядиво, поташ, яловиче сало, — і перепродувала їх іноземцям на їх фімки. В той же час руські купці купували привізні товари в іноземців на срібло, бо ті мідних грошей не приймали, а своїм покупцям продавали ці товари на мідь. Отже, пущене ними в обіг срібло до них

не поверталось, дальші закупівлі іноземного товару ставали для них неможливі, і вони залишались і без срібла і без товару, виявлялись «беспромышленны». Повна невдача заходу примусила ліквідувати його. Випуск мідних кредитних знаків, як безпроцентний державний борг, мав на увазі можливість обміну на справжні гроші. Указ 1663 р. відновлював срібний обіг і забороняв держати й пускати в обіг мідні гроші, які велено було або переливати в речі або приносити в казну, де за мідний карбованець платили по 10 денег сріблом, за словами Котошихіна, а за указом 26 червня 1663 р. — навіть тільки по 2 деньги. Казна зробила, як справжній банкрут: заплатила кредиторам по 5 копійок або навіть по 1 копійці за карбованець. На тількищо згадане скуповування казною вивізних товарів у руських купців незадовго до липневого бунту і незабаром після нього по всіх приказах зібрано було мало не півтора мільйона карбованців мідних грошей (мільйонів 19 на наші гроші) за номінальним їх курсом. Це була, без сумніву, тільки частина мідної суми, випущеної в Грошового двору; поголос доводив суму випущених за 5 років мідних грошей до неймовірно великої цифри 20 мільйонів (близько 280 мільйонів на наші гроші).

Далеко серйозніші були нововведення, які вдалося урядові провести у впорядкуванні фінансів. Їх було три: зміна окладної одиниці прямого оподаткування з новим типом земельного опису, сословна розкладка прямих податків і притягнення земських громад до фінансового управління. В порядку прямого оподаткування перейшли від сошного письма до *дворового числа*, до подвірного оподаткування. Але цей перехід відбувся не прямо від сохи до двору, як окладної одиниці, а через проміжний ступінь, *живущу четверть*. Перший помітив і обслідував цей посередній ступінь п. Лаппо - Данилевський у своєму дослідженні про пряме оподаткування в Московській державі XVII ст. Писцеві книги допомагають з'ясувати походження цієї окладної одиниці. Сільська соха не була стійкою платіжною величиною. Перелічне господарство постійно виводило з тягла виснажену ниву і вводило відпочилу. У другій половині XVI ст. тяглова цільність сохи руйнувалася в центральних областях переселенським рухом до окраїн і скороченням селянської оранки: кинуті надовго ділянки, «помятые жеребьи впусе», все розширялись за рахунок «живущої», тобто платящої ріллі. Сошного письма, висловлюючись мовою писцевих книг, не прибувало «из пуста в живущее», а навпаки. Смута

Живуща
четверть

майже зовсім перервала сільськогосподарську роботу в країні: за свідченням сучасника, мало не скрізь перестали орати, сям - так перебиваючись старозапасним хлібом. Коли в країні стихло, селяни, які уцілили на місцях або повернулись з бігів, побачили навколо себе безліч пустих дворів і дворових місць з орними ділянками, які ще не встигли порости лісом. Влаштовуючись після погрому, вони з своєї колишньої тяглої ниви розорювали малесенькі клинці, а лишок праці повертали на «найжджу ріллію», на кинути і вибулі з тягла поля своїх колишніх сусідів, перебитих, полонених або безвісті пропавших. З писцевих книг бачимо, що де наприкінці XVI ст. селяни орали 4350 десятин, там в 1616 р. залишалось живої тяглої ріллі 130 десятин, тоді як найжджої нетяглої було 650 десятин. Зустрічаємо маєток в Рязанському повіті, де в 1595 р. значилось селянської ріллі 1275 десятин, а в 1616 р. 9 селянських дворів сиділи на 3 тяглих десятинах, приорюючи наїздом 45 десятин у сусідніх «пустих дворів». В інших місцях зустрічаємо такі ділянки, що припадало по 6 — 7 селянських дворів на одну живу четверть, тобто на півтори десятини в 3 полях, при 40 — 60 десятинах найжджої ріллі. Таке господарство наїздом, сполучене подекуди з крайнім зменшенням тяглої ріллі, було збиткове для казни, і вона хотіла поставити цю справу в певні межі. Розпочинаючи в 1620 - х роках загальний поземельний перепис, уряд рядом указів намагався встановити по повітах найбільшу кількість дворів, зобов'язаних тягти тягло з живої четверті. При цьому він вагався і виправлявся, міняв свої розписи; так, для столичних чинів спершу було покладено на живу четверть дуже пільгове число: 12 дворів селянських і 8 бобильських або 16 селянських дворів, прирівнюючи повний селянський двір двом бобильським; потім підвищили оклад більше як у п'ятеро, призначивши по три селянські двори на четверть, а потім трохи полегшили, визначивши 5 дворів на четверть. Подвірні частки тягла, що припадало на живу четверть, обчислювались за числом дворів, на неї покладених: якщо покладено було 8 селянських дворів, а селянин орав восьму частку живої четверті, він платив з четверика ріллі. З розширенням тяглої ріллі живуща четверть поступово втрачала значення дрібної частки сохи і ставала умовною розрахунковою одиницею оподаткування. На двір, зархований на 8 - двірній живущій четверті, нараховувався платіж з четверика ріллі, хоч би він орав 4 — 5 тяглих четвертей. Звичайно, відповідно до розширення тяглої

ріллі підвищувався за сошною розкладкою і оклад, який припадав на живущу четверть, тобто на групу дворів, що на ній лічилися; але цей оклад розподілявся по рахункових частках живої четверті. На двір, що платив за книгами з четверика ріллі, при окладі в 2 карбованці на четверть нараховувався платіж у 25 копійок, скільки б він не орав. Але це був тільки розрахунковий, а не дійсний платіж: при розкладанні тягла двір, що платив по книзі з четверика ріллі, тобто з $\frac{3}{16}$ десятини в трьох полях, але який орав $\frac{4}{16}$ тяглих десятини, платив на ділі не нарівні з двором, що лічився теж на четверику, але який орав 8 десятин. Пропорціональна до ріллі розкладка платежу була вже справою самої селянської громади або поміщика, а не писця - розкладчика.

Фінансова потреба привела до думки брати на увагу при визначенні земельного тягла не просто наявну тяглу рілля, а й наявні робочі сили і місцеві сільськогосподарські умови: хотіли оподаткувати не тільки рілля, а й самого орача з метою примусити його орати більше. Це міркування і керувало встановленням різноманітного і мінливого дворowego окладу, який припадав на живущу четверть в різних повітах. Неважко, проте, припустити, що оподаткування, побудоване на двох різних основах, поземельній і подвірній, плутало і платника і розкладчика. Ця двоїстість збільшувала технічні незручності сошного письма: трудність вимірювання орних площ і складання їх у сохи з виключенням перелогів, найжджої і лісом порослої ріллі, заплутані обчислення часток сохи за своєрідною староруською арифметикою дробів, що визнавала чисельником тільки одиницю, а знаменниками тільки числа, що діляться на 2 і на 3, розрахування землі доброї, середньої і малопродатної, трудність перевірки обивательських показань і помилок самого писця, не кажучи вже про виверти з метою ухилитись від тягла або зменшити його,— все це відкривало широкий простір еваволі, підступам і непорозумінням. Подвірне оподаткування було простіше і могло бути рівномірніше. На соборі 1642 р. городові дворяни заявили урядові настійну просьбу збирати гроші і всякі запаси ратним людям за числом селянських дворів, а не за писцевими книгами. Дрібним поміщикам було видніше, ніж будькому, що з закріпаченням селян сільськогосподарською силою, яка підлягала експлуатації, стали замість землі робочі руки з їх інвентарем. У 1646 р. і розпочатий був загальний подвірний перепис, який, поголовно закріплюючи селян за власниками без урочних

Тяглий двір і переписні книги

років, разом із тим переводив пряме оподаткування з сошного письма на дворове число. Подвірний перепис був повторений в 1678 — 1679 рр. Так склалися окладні описи особливого типу, *переписні книги*, які тим відрізнялися від колишніх писневих, що в останніх описувались переважно землі, угіддя, промисли — господарські засоби, за якими населення оподатковувалось, а в переписних — робочі сили, які платили податі, тяглі двори і їх жителі. Ці переписні книги і були основою подвірного оподаткування. Але й при новій окладній одиниці порядок розрахунку і розкладки прямих податків залишився старий: уряд призначав для кожної податної округи середній подвірний оклад податі і за числом тяглих дворів обчислював загальну суму податних платежів для кожної округи, а цю суму платники самі розподіляли між окремими дворами тяглої громади так само, як раніш між дворами сохи, за платіжними засобами, за «тяглом и промыслами» кожного двору.

Сословна
розкладка

Перехід до подвірного оподаткування викликав потребу в об'єднанні прямих податків, що нагромадились з часом: важко було розкладати їх за такою дрібною окладною одиницею, як двір. До того ж об'єднанням посередніх податків в 1653 р. даний був зразок і для прямих. Але була істотна різниця: посередній податок знав споживача, ігноруючи його економічний стан, на який треба вважати податкові прямому. Кріпосне право розбило все тягле населення на два розряди: вільні міські і сільські жителі платили з свого капіталу і праці цілком державі, а кріпаки ділили свою працю між государевою казною і землевласницькою конторою. Об'єднану пряму податі доводилось розподіляти між обома розрядами платників пропорційно до їх неоднакової казенної податкоздатності. Віддали перевагу другому виходу, вказаному потребами самої казни. З прямих податків, що стали постійними в XVII ст., особливо швидко росла податі на утримання все зростаючого стрілецького корпусу — стрілецькі гроші: з 1630 по 1663 р. вона збільшилась майже в 9 раз. Наслідком непосильного для платників збільшення податі стали недоїмки. Після подвірного перепису 1678 р., приєднавши до стрілецької податі деякі інші прямі податки, указом 5 вересня 1679 р. її перевели на дворове число за неоднаковими окладами, «розными статьями». Недоїмки збільшувались. Склавши їх, уряд в 1681 р. викликав виборних людей по два чоловіка з міста і запитав їх: нинішній оклад стрілецьких грошей платити їм під силу чи не під силу

і чому не під силу? На цей простодушню неупцький запит виборні відповідали, що платити їм не під силу від розорення різними поборами і повинностями. Після того комісії московських гостей доручено було встановити легший оклад податі, і гості знизили її на 31%. Московський уряд не соромився свої нездатності, незнання стану справ і навіть охоче виставляв ці якості як свої природні законні хиби, виправляти які повинні керовані, як повинні вони поповнювати його фінансові недоліки; те й друге було їх земською повинністю. За тим же указом 1679 р. полонянничні і ямські гроші також злиті були в одну податі. Ці два об'єднані податки і були розподілені між двома розрядами тяглих людей: на тягле посадське населення всіх міст і на чорних селян північних і північно-східних повітів замість усіх колишніх прямих податків встановлена була одна стрілецька податі, розбита на 10 подвірних окладів від 2 карбованців до 80 копійок по платіжній спроможності податних округ або розрядів, а володільницькі селяни інших повітів, де вони були, з огляду на обтяження їх панськими повинностями оподатковані були ямськими і полонянничними грошми, з'єднаними в одну податі, по 10 копійок з двору церковних селян, а з селян дворцевих і світських землевласників по 5 копійок, у 8 або 16 раз менше найменшого окладу стрілецької податі. З цього видно, яке величезне джерело прибутку відступила казна у беззвітне користування володільців кріпосних селян. Так і фінансова політика йшла за загальним планом сословного розбрату, за яким складався весь соціальний московський порядок у XVII ст.

Невдала винахідливість у вишуканні нових фінансових засобів винушила оцадність у порядкуванні готівкою. Прагнення стягти всі прибутки в центральну казну виявлялось у скороченні місцевих витрат, у скасуванні місцевих посад, що вимагали собі корму і тепер були визнані зайвими, різних горододільців, розшукачів, ямських прикажчиків, житничних голів, навіть губних старост. Всі справи по цих посадах покладені були на воевод, щоб тяглим людям у кормах зайвої тяготи не було і легше було їм платити казенні податки. Але були скасовані і побори на самих воевод з їх дяками і піддячими. З тією ж метою здешевити стягання податків на місцях воеводи усунені були і від збору нової стрілецької податі і від втручання у митний і шинкарський збір: ведення цих справ покладено на самих платників, посадських і повітових людей, через їх виборних старост і вірних голів з цілувальниками під

Фінанси
і земство

відповідальністю виборців. Так поверталися до земських установ XVI ст. Це було не відновлення земського самоуправління, а тільки перекладення казенних справ з корисливих коронних чиновників на місцевих дармових і відповідальних виконавців.

Тягло
задворних

Перехід до подвірного оподаткування ще двома сторонами важливий для вивчення соціального складу Московської держави в XVII ст.: він розширив межі оподаткування або, точніше, ускладнив склад тяглого населення і при тому залишив дані для судження про розподіл народних робочих рук між правлячими силами держави. Подвірне оподаткування допомогло казні знайти значний розряд нових платників. Ми вже бачили (лекція XLIX), як задворні люди, холопи за юридичним своїм значенням, були схожі на селян за господарським становищем і навіть за своїми договірними відносинами до панів, живучи окремими дворами, користуючись земельними наділами і відбуваючи селянські повинності на користь володільців. При переводі тягла з ріллі на двори задворних людей по їх дворах стали зараховувати в тягло нарівні з селянами і бобілями: за вказівкою, зустрінutoю п. Мілюковим у платіжних відписках, таке зарахування почалось з подвірного перепису 1678 р. Це — один з перших моментів юридичного злиття холопів і володільницьких селян в один клас кріпосних людей, що завершився при Петрі Великому першою ревізією.

Розподіл
народної
праці

Переписні книги 1678 р. залишили після себе загальний по державі підсумок тяглих дворів, яким потім, навіть при Петрі Великому, уряд користувався, розраховуючи оподаткування. Цей підсумок дає можливість уявити в деякою ясністю соціальний лад Московської держави, як він склався на останню чверть XVII ст., напередодні реформи Петра. Документи зберегли цей підсумок у різних цифрах; найбільш надійна з них — найбільша: інші могли скластися за неповними даними; були спонуки зменшувати число тяглих дворів, але не було для чого його збільшувати. За цим підсумком перепис 1678 р. рахував 888 тисяч тяглих дворів, міських і сільських. Котошихін і укази 1686 і 1687 рр. наводять цифри дворів посадських і чорних, тобто вільних селянських, церковних, дворцевих і боярських, що належали боярам, думним і ближнім людям, вищому правлячому класові. Виключивши суму дворів всіх цих розрядів із загального підсумку за переписом 1678 р., матимемо число селянських дворів, що належали служилим людям столичним і городовим, дво-

рянству у власному розумінні слова. Розподіл всієї тяглої маси за розрядами володільців виглядає так (у круглих цифрах):

Посадських і чорних селянських дворів	92 тисячі —	10,4%
Церковних, архієрейських і монастирських	118 » —	13,3%
Дворцевих	83 » —	9,3%
Боярських	88 » —	10%
Дворянських	507 » —	57%
888 тисяч —		100%

Цей поділ народної праці дає кілька цікавих вказівок. Поперше, тільки десята частина з чимсь усієї тяглої маси, міської і сільської, удержала за собою тодішню свободу, безпосереднє відношення до держави. Значно більше половини всього тяглого населення віддане було служилим людям за їх обов'язок обороняти країну від зовнішніх ворогів, десята частина — правлячому класові за труд управління країною, менше однієї десятої належало государевому дворцю і значно більше однієї десятої — церкві; саме одна шоста всього церковного селянства, майже 20 тисяч, обов'язково працювала на вищу ієрархію, тобто на чернецтво, що зреклося світу, щоб духовно правити ним, і майже п'ять шостих (виключаючи селян соборних і парафіяльних церков) — на монастирі, тобто на чернецтво, що зреклося світу, щоб за його рахунок молитись про його гріхи. Нарешті, майже дев'ять десятих усього тяглого люду було у кріпосній залежності від церкви, дворця і військово-служилих людей. Від державного організму, що так склався, несправедливо було б ждати бажаного росту політичного, економічного, громадянського і морального.

Хоч як напружував уряд оподаткування, він звичайно не був спроможний точно скласти кошторису майбутніх витрат, щоб урівноважити їх з поточними прибутками, і вже серед самої справи, на ходу помічав помилковість своїх попередніх розрахунків. Тоді він вдавався до надзвичайних засобів. У найтяжчий час, у перші роки царювання Михаїла, він разом з земським собором робив примусові позики у крупних капіталістів на зразок Строганових або Троїцького Сергієвого монастиря. А втім, це були рідкі випадки. Звичайними, так би мовити, джерелами надзвичайних прибутків були «запроси волею» і процентні податки. З першого джерела черпались

«запросные деньги», з другого — *деньги п'ята, десята, п'ятнадцята і двадцята*. Те й друге джерело мало сословне значення. Запит волею — це добровільна підписка, до якої уряд за соборним приговором закликав привілейовані класи — землевласників, духовних і служилих для покриття надзвичайних воєнних витрат. Ми вже бачили, як у 1632 р., на початку війни з Польщею, за приговором обох государів із собором духовні і служили чини собору одні тут же на засіданні заявили, що вони готові дати, а інші обіцяли принести розписи тому, що хто дасть. Подібним порядком випрошена була добровільна підмога і в соборі 1634 р. Запитні гроші стягались і з некріпосних селян, але не як добровільна підписка, а як певний окладний податок у розмірі від 4 карбованця до 25 копійок з двору (14 — 3 карбованці на наші гроші). Процентний податок — фінансовий винахід собору, що обрав нову династію, і падав на торгових людей у розмірі п'ятої деньги. В 1614 р., на другий рік після обрання Михаїла, цей собор приговорив зібрати на ратних людей «от избытков по окладу, кто может от живота своего и промыслу на 100 рублей, с того взяти пятаю долю — двадцать рублей, а кто может больше или меньше, и с того взять по тому же расчету». Отже, у приговорі дані заразом, принаймні, три несполучних основи оподаткування: *животы* — майно, *промыслы* — оборотний капітал в сполученні з працею, *избыток по окладу* — чистий прибуток за оцінкою окладної комісії і, нарешті, *возможивсть* дати більше або менше — заява по совісті про свій достаток. Соборний приговор у розісланому циркулярі викладений був московськими дяками за одноманітною дяківською метою всіх віків — так, щоб його можна було тлумачити не менше, як у трьох розуміннях. Думка собору 1614 р. була досить проста. Чому він призначив п'яту деньгу, а не четверту або шосту? Тоді в торговому дисконті при вміщенні грошей у ріст звичайний і вищий законний процент був «на п'ять шостий», тобто 20%. Позичальник міг брати гроші під такий процент тільки при можливості виручити позиченим капіталом далеко більше 20%. Значить, цей процент становив тоді найменший чистий прибуток з капіталу і при нормальному обігу подвоював його за п'ять років. Соборний приговор про п'яту деньгу з торгових людей вимагав, щоб оборотний капітал відступив казні, яка терпіла скруту, один рік свого приросту, відстрочивши своє п'ятирічне подвоєння на шостий рік. Така схема податку: він не вимагав п'ятої частки ні всякого майна, ні всього прибутку з нього, а

брав найменший чистий річний прибуток тільки з торгового оборотного капіталу або прибуткового нерухомого майна — крамниці, заводу і т. ін. Але з вини поганого приказного викладу соборний приговор викликав багато непорозумінь і навіть непорядки. В одних місцях п'яту деньгу зрозуміли як майновий податок, і окладчики почали описувати всяке майно, чим викликали опір платників; в інших його стягали за окладом якогонебудь звичайного податку, наприклад, стрілецької податі. Ближче підійшли до суті податку там, де його зрозуміли як податок на торговий обіг, і, обчисливши за митними книгами, «на скільки рублев чьих товаров в привозе и в отпуске объявилось», стягали п'яту частину їх ціни. Непорозуміння і сутички повторювались і при дальшому процентному зборі, через неясність стереотипного виразу «с животов и промыслов». На ділі, проте, це були податки на прибуток, що прямо відмічав іноземець Рейтенфельс, який був у Москві в 1670 р. Збір цей падав на торговопромислових людей всякого звання, тяглих і нетяглих, крім духовенства і «білих», служилих чинів, на стрільців, пушкарів, всяких селян і бобилів, навіть на торгових холопів, «чей кто нибудь торгует». П'ятинний збір 1614 р. повторився і в 1615 р. Два рази збирали п'яту деньгу під час другої польської війни царя Михаїла, в 1633 і 1634 рр. У 1637—1638 рр. для оборони від кримців, подвоївши стрілецьку подать, уряд випросив у земського собору набір даточних з дворцевих і володільницьких селян і посилений грошовий збір з торгових людей — з двору близько 20 карбованців на наші гроші, а з чорних селян наполовину; в 1639 р. надзвичайний грошовий збір повторився. Збір надходив з величезною недоїмкою — знак, що платники знемагали. Вони скаржились, що їм «тяжко вельми». Якщо додати до цього примусове скуповування казною найбільш прибуткових товарів, наприклад, льону у Пскові за указною ціною, ми зрозуміємо гіркість скарги місцевого літописця: «Цена невольная, и купля нелюбовная, и во всем скорбь великая, и вражда несказанная, и всей земли ни купити ни продати не сметь никому же помимо». Особливо часті і тяжкі були надзвичайні побори за царів Олексія і Федора, коли тривали і руйнівницькі війни з Польщею, Швецією, Кримом і Туреччиною вимагали тяжких жертв людьми і грішми. За 27 років (1654 — 1680 рр.) збирали по разі 20 - у і 15 - у деньгу (5% і 6,66%), п'ять раз 10 - у і двічі 5 - у деньгу (10% і 20%), не рахуючи збору, що повторювався рік - у рік у певному одноманітному окладі з двору. Так усі ці

Розпис
1689 р.

понадштатні податки набирали характеру тимчасово - постійних. Надзвичайні податки входили окремою неокладною статтею до складу звичайних прибутків.

Яких же фінансових успіхів досяг уряд у XVII ст. своїм тяжким, мінливим і безладним оподаткуванням? Котошихін, маючи на увазі 1660 - і роки, пише, що щороку у царську казну в усі московські прикази надходить з усієї держави 1 311 000 карбованців, крім сибірської хуτροвої казни, якої точно оцінити він не вмів, а лише здогадно прикидає на неї більше 600 тисяч. Через 20 з чимсь років французький агент Невілл, який приїхав у Москву в 1689 р., чув тут, що щорічний прибуток московської казни не перевищує 7 — 8 мільйонів французьких ліврів. Через те що лівр в XVII ст. цінився у нас в $\frac{1}{6}$ карбованця, то Невілл вказує суму, дуже близьку до цифри грошового прибутку в Котошихіна (1 333 000 карбованців), при чому також вагається визначити виторг від продажу казенних товарів. Зберігся розпис прибутків і видатків 1680 р.; його знайшов і розробив п. Мілюков у своєму дослідженні про державне господарство Росії у зв'язку з реформою Петра Великого. Сума прибутків тут дорівнює майже $1\frac{1}{2}$ мільйона карбованців (близько 20 мільйонів на наші гроші). Найбільшу статтю грошового прибутку, саме 49%, склали посередні податки, головним чином, митний і шинкарський збір. Прямі податки давали 44%; найбільшою статтею їх є надзвичайні податки (16%). Майже половина грошового прибутку йшла на воєнні потреби (близько 700 000 карбованців). Государів дворець поглинав 15% бюджету прибутків. На справи, які стосувались до благоустрою, — на громадські будівлі, на ямську справу, тобто на шляхи сполучення, відпускалося менше 5%. А втім, розпис дає лише приблизне поняття про державне господарство того часу. Не всі надходження доходили до центральних приказів: багато грошей одержували і витрачали на місцях. Хоч розпис 1680 р. зведений із значною остачею, але дійсне значення цього бюджету виявлялося в тому, що щорічні кошторисні оклади надходили далеко не сповна: недоїмка, що назбиралась по 1676 р., перевищувала 1 мільйон, і в 1681 р. її змушені були скласти. Платіжні сили народу, очевидно, напружені були до перевиснаження.

ЛЕКЦІЯ ІІ

Невдоволення станом справ у державі.— Його причини.— Його вияви.— Народні заколоти.— Відбиття невдоволення у пам'ятках письменства.— Князь І. А. Хворостінін.— Патріарх Нікон.— Григорій Котошихін.— Юрій Крижаніч.

Відновлюючи порядок після смуту, московський уряд не задумував радикального його ламання, хотів зберегти його старі основи, робив у ньому тільки часткові технічні зміни, які здавалися йому поправками, поліпшеннями. Ці спроби, що стосувалися налагодження державного управління, відособлення сословій, піднесення державного господарства, були боязкі і непослідовні, не впливали з якогонебудь загального широко задуманого і практично розробленого плану, внушались, очевидно, випадковими вказівками поточної хвилини. Але ці вказівки ішли в одному напрямі, бо прямо або побічно виходили з одного джерела — з фінансових труднощів уряду, і всі його спроби до змін самі собою, з примусовістю фізіологічної потреби, спрямовувалися до усунення цих труднощів і всі мали однаково сумний кінець, всі були невдалі. Тугіше стягнута, суворо централізована адміністрація не стала ні дешевшою, ні справнішою, не зняла з тяглих громад їх тяжких казенних служб. Точніше розмежований сословний лад тільки посилив розбрат суспільних інтересів і настроїв, а фінансові нововведення привели до виснаження народних сил, до банкрутства і хронічного нагромадження недоїмок. Всім цим створювалось загальне почуття важкості становища. Двір, особовий склад династії і зовнішня політика доводили це почуття до глибокого народного невдоволення ходом справ у державі. Московський уряд у перші три царювання нової династії справляє вражіння людей, які випадково попали до влади і вважали не за своє діло. При трьох-чотирьох винятках все це були люди з дуже збудженим честолюбством, але без виправдуючих його талантів, навіть без урядових навичок, які

Причини
невдово-
лення

замінюють таланти, і що найгірше за все — зовсім по-завлених громадянського почуття. Такому доброві державних ділків допомагала одна, очевидно, випадкова обставина. Щось фатальне тяжіло над новою династією: доля рішуче не хотіла, щоб носії верховної влади, які виходили з нового царського роду, дозрівали до престолу. З п'яти перших царів трое, Михайл, Олексій і Іван, воцарялись, ледве вийшовши з недоростків, маючи по 16 років, а двоє ще молодші: Федір — 14 років, Петро — 10-ти. І друга фамільна особливість відзначала цю династію: царівни звичайно виходили міцними, живучими, іноді енергійними, мужніми дівцями, як Соф'я, а царевичі, повторюючи свого родоначальника, виявлялися кволими, недовговічними, іноді прямо вбогими людьми, як Федір і Іван. Навіть під живим квітучим обличчям царя Олексія ховалось дуже тендітне здоров'я, якого стало тільки на 46 років життя. Невідомо, що вийшло б з молодшого Олексієвого брата Димитрія, який пішов вдачею у прадіда свого Івана Грозного. Але якщо вірити Котошихіну, наближені царя-батька отруїли злого хлопчика так обережно, що ніхто про те не догадався, немов царевич помер своєю смертю. Так само і Петра не можна брати в розрахунок: він був винятком з усяких правил. У нового царя з'являлося урядове оточення перш, ніж він набував уміння і охоти розпізнавати оточуючих, а перші співробітники давали забарвлення і напрям усьому царюванню. Ця незручність особливо виразно позначалась у зовнішніх справах. Зовнішньою політикою найбільше створювалися фінансові утруднення уряду, і вона ж була поприщем, на якому після територіальних втрат, зазнаних у наслідок смуги, новій династії треба було насамперед виправдати своє всеземське обрання. Дипломатія царя Михайла, особливо після погано розрахованої і невміло виконаної смоленської кампанії, ще відзначалася звичайною обережністю побитих. При царі Олексії штовхани, одержані батьком, стали забуватися. Проти волі втягнені в боротьбу за Малоросію після довгої роздумливості в Москві були окрилені блискучою кампанією 1654—1655 рр., коли відразу завойовані були не тільки Смоленщина, але й уся Білорусія і Литва. Московська уява побігла далеко попереду розважливості: не подумали, що такими успіхами зобов'язані були не самим собі, а шведам, які в той же час напали на поляків з заходу і відтягли на себе кращі польські сили. Московська політика взяла надзвичайно великий курс: не шкодували ні людей, ні грошей, щоб і розгромити Польщу, і

посадити московського царя на польський престол, і вибити шведів з Польщі, і відбити кримців і самих турків від Малоросії, і захопити не тільки обидві сторони Подніпров'я, але й саму Галичину, куди в 1660 р. направлена була армія Шереметєва, — і всіма цими задумами, що перепліталися, так себе заплутали і знесилили, що після 21-річної виснажливої боротьби на три фронти і ряду небувалих поразок кинули і Литву, і Білорусію, і Правобережну Україну, вдовольнившись Смоленською і Сіверською землею та Малоросією лівого берега з Києвом на правому, і навіть у кримських татар у Бахчисарайському договорі 1681 р. не могли витягати ні зручного степового кордону, ні скасування ганебної щорічної данини ханові, ні визнання московського підданства Запоріжжя.

Разом з почуттям тяжкості принесених жертв і зазнаних невдач росло і невдоволення ходом справ. Воно попало на підготовлений смутою ґрунт загальної збудженості і поступово охопило все суспільство згори донизу, тільки виявлялось неоднаково в верхніх і нижніх верствах його. У народній масі воно позначилось цілим рядом заворушень, які надали такого тривожного характеру XVII століттю: це — епоха народних заколотів у нашій історії. Не кажучи вже про спалахи, що проривалися то тут, то там за царя Михайла, досить перелічити заколоти Олексієвого часу, щоб бачити цю силу народного невдоволення: в 1648 р. заколоти в Москві, Устюгу, Козлові, Сольвичегодську, Томську і інших містах; в 1649 р. готування до нового заколоту закладчиків у Москві, вчасно попередженого; в 1650 р. бунти у Пскові і Новгороді; в 1662 р. новий заколот у Москві через мідні гроші; нарешті, в 1670—1671 рр. величезний заколот Разіна на поволзькому південному сході, що зародився серед донського козацтва, але який набрав чисто соціального характеру, коли з ним злився ним же збуджений рух простолюду проти вищих класів; у 1668—1676 рр. обурення Соловецького монастиря проти нововиправлених церковних книг. У цих заколотах різко розкрилось ставлення простого народу до влади, яке старанно забарвлювалось офіціальним церемоніалом і церковним повчанням: ні тіні не то що благоговіння, а й звичайної ввічливості і не тільки до уряду, але й до самого носія верховної влади. Трохи інакше виявилось невдоволення у вищих класах. Якщо в народній масі воно ворушило нерви, то нагорі суспільства воно будило думку і повело до посиленої критики домашніх порядків, і як там штовхає до руху злість на суспільні верхи, так тут паную-

Його
вияви

чою нотою протестуючих голосів звучить свідомість народної відсталості і безпорадності. Тепер мало чи не вперше зустрічаємо ми руську думку на важкому і слизькому поприщі публіцистики, критичного ставлення до навколишньої дійсності. Заяви такого характеру вже були зроблені на земському соборі 1642 р. і на нараді урядової комісії з московськими торговими людьми про причини дорожнечі в 1662 р. Не зраджуючи своїй політичній дисципліні, зберігаючи шанобливий тон, не дозволяючи собі крикливих опозиційних нот, земські люди, проте, висловились досить збуджено про розладнання управління, про безперешкодне порушення законів привілейованими, про нехтування громадською думкою з боку уряду, який за указом царя допитати торгових людей відбере сказки, а виконає за тими сказками якунебудь дрібницю. Це були обережні колективні заяви класових нужд і думок. З більшою енергією висловлювались особисті міркування деяких спостерігачів про стан речей у державі. Обмежуся небагатьма прикладами, щоб показати, як відбивалася руська дійсність у цих перших спробах громадської критики.

Князь
І. А. Хворостінін

Перша така спроба став відомою ще на початку XVII ст. під час смути, і безперечно нею була навіяна. Князь І. А. Хворостінін був видатною молодого людиною при дворі першого самовванця, близько зійшовся з поляками, вивчився по-латині, почав читати латинські книги і заразився католицькими думками, латинські ікони шанував нарівні з православними. За це при царі Василі Шуйському його заслали на виправлення в Йосифів монастир, звідки він повернувся вже зовсім озлобленим і загиблим, вдався у вільнодумство, відкидав молитву і воскресіння мертвих, «в веру пошталася и православную веру хулил, про святых угодников божьих говорил хульные слова». При цьому він зберіг інтерес до церковно-слов'янської літератури, був великий начитанець з церковної історії, виявляв нестримний запал в окремих книжних дебатах, взагалі відзначався ученою зарозумілістю, «в разуме себе в версту не поставил никого». Він володів і пером: за царювання Михаїла написав непогані записки про свій час, в яких він більше розмірковує, ніж розповідає про події і людей. Мішанина таких різнорідних думок і захоплень, що зустрілися в одній свідомості і навряд чи встигли злитися у цільний і твердий світогляд, але однаково були противні православно-візантійським переказам і поняттям, ставила князя Хворостініна у ворожу позицію до всього вітчизняного. До обрядів руської церкви він ставився з за-

дирливим презирством, «постов и христіанского обычая не хранил», забороняв своїм дворовим ходити до церкви, в 1622 р. пив усю страсну «без просыпу», вранці у святу неділю до світанку напився раніш, ніж розговівся паскою, не поїхав у дворець христосуватись з государем, у заутрені і обідні не був. Поставивши себе такою поведінкою і напрямом думок у повну суспільну самотність, він хотів відпроситись або навіть утекти до Литви або в Рим і вже продавав свій московський двір і вотчини. Царський укаа, в якому викладені всі ці провини князя Хворостініна, в особливу гіркістю осуджує його за гріхи проти своїх співвітчизників. Під час обшуку у князя вилучені були власноручні «книжки» з його творами прозою і віршем, «в виршь», польським силабічним розміром. У цих книжках, як і в розмовах, він висловлював нудьгу і тугу по чужині, презирство до доморослих порядків, писав багато докорів про всяких людей Московської держави, обличав їх в неосмисленому поклонінні іконам, скаржився, «будто в Москве людей нет, все люд глупый, жить не с кем, сеют землю рожью, а живут все ложью», і в нього стосунків з ними бути не може ніяких; цим він, мовляв, всіх московських людей і батьків своїх, від кого народився, збезчестив, поклав на них хулу і нерозуміння і навіть титулу царського не хотів писати, як слід, іменував його «деспотом руським», а не царем і самодержцем. Князя заслали вдруге «шод начал» у Кирилів монастир, де він розкався, був повернений у Москву, відновлений у дворянстві і дістав доступ до двору. Він помер в 1625 р. Князь Хворостінін — раннє і цікаве явище в руському духовному житті, що стало багато пізніше досить звичайним. Це не був руський еретик типу XVI ст. з протестантським забарвленням, що живив свою думку догматичними і церковнообрядовими сумнівами і тлумаченнями — далекий відгук реформаційної бурі на Заході; це був своєрідний руський вільнодумець на католицькій підкладці, що перейнявся глибокою антипатією до візантійсько-церковної черстої обрядності і до всього руського життя, нею пройнятого, далекий духовний предок Чаадаєва.

Досить несподівана поява в ряді обличителів доморослих політичних непорядків верховного охоронця доморослого порядку церковно-морального, самого всеросійського патріарха. Але це був не просто патріарх, а сам патріарх Нікон. Пригадайте, як він із селян піднявся до патріаршого престолу, який величезний вплив мав на царя Олексія, який звав його своїм «собинним другом», як потім

Патріарх
Нікон

друзі посварились, в наслідок чого Нікон в 1658 р. самовільно покинув патріарший престол, сподіваючись, що цар приниженим благанням поверне його, а цар цього не зробив. У випадку роздратованого почуття ображеного самолюбства Нікон написав цареві листа про стан справ у державі. Не можна, звичайно, ждати від патріарха безстороннього міркування; але цікаві фарби, що їх вибирає патріарх, щоб змалювати похмуру картину сучасного стану: всі вони взяті з фінансових труднощів уряду і з господарського розладнання народу. Нікон найбільше злився на заснований у 1649 р. Монастирський приказ, який судив духовенство у недуховних справах і завідував великими церковними вотчинами. У цьому приказі сиділи боярин та дяки; не було жодного засідателя з духовних осіб. В 1661 р. Нікон і написав цареві лист, повний картань. Натякаючи на ненависний приказ, патріарх пише, граючи словами: «Судят и насилуют мирские судьи, и сего ради собрал ты против себя в день судный великий собор, вопиющий о неправдах твоих. Ты всем проповедуешь поститься, а теперь и неведемо, кто не постится ради скудости хлебной; во многих местах и до смерти постанят, потому что есть нечего. Нет никого, кто был бы помилован; нищие, слепые, вдовы, чернецы и черницы, все данями обложены тяжкими; везде плач и сокрушение; нет никого веселящегося в дни сии». Ті ж густотемні фарби кладе Нікон на фінансовий стан держави і в листі 1665 р. до східних патріархів, перехопленому московськими агентами. Скаржачись на захоплення царем церковного майна, він пише: «Берут людей на службу, хлеб, деньги, берут немилостиво; весь род христианский отягчил царь данями сугубо, трегубо и больше,— и все бесполезно».

Григорій
Котошихін

При досить виняткових обставинах розпочата була при тому ж царі друга руська спроба зображення московських порядків в їх хібах. Григорій Котошихін служив піддячим Посольського приказу або молодшим секретарем у міністерстві закордонних справ, виконував неважні дипломатичні доручення, зазнав напастей, в 1660 р. за помилку в титулі государя був битий батогами. Під час другої польської війни, прикомандирований до армії князя Юрія Долгорукого, він не погодився виконати незаконні вимоги головнокомандуючого і, тікаючи від його помсти, в 1664 р. утік у Польщу, побував у Німеччині і потім попав у Стокгольм. Несхожість закордонних порядків з вітчизняними, що вразила його під час мандрювань, навела його на думку описати стан Московської держави. Шведський канцлер

граф Магнус - де - ла - Гарді оцінив ум і досвідченість Селіцького, як назвав себе Котошихін за кордоном, і захочував його в розпочатій праці, яка й була так добре виконана, що стала однією з найважливіших русько - історичних пам'яток XVII ст. Але Котошихін погано кінчив. У Стокгольмі він прожив близько півтора року, перейшов у протестантство, дуже здружився з дружиною господаря, в якого жив на квартирі, чим викликав підозру чоловіка, і під час сварки убив його, за що склав голову на пласі. Шведський перекладач його твору називає автора людиною розуму незрівнянного. Цей твір у минулому столітті був знайдений в Упсалі одним руським професором і виданий у 1841 р. У 13 розділах, на які він поділений, змальовується побут московського царського двору, склад придворного класу, порядок дипломатичних зносин Московської держави з іноземними, будова центрального управління, військо, міське торгове і сільське населення і, нарешті, домашній побут вищих кіл московського суспільства. Котошихін мало розмірковує, більше змальовує вітчизняні порядки простою, ясною і точною приказною мовою. Проте, в нього всюди прозирає зневажливий погляд на покинуту батьківщину, і таке ставлення до неї служить темним фоном, на якому Котошихін змальовує, як видно, безсторонню картину руського життя. А втім, у нього іноді прориваються і прямі міркування, все неприязні, що викривають багато великих хиб у побуті і звичаях московських людей. Котошихін осуджує в них «небогобоязненную натуру», пиху, нахил до обману, найбільше неuczтво. Руські люди, пише він, «породою своею спесивы и необычайны (невичні) ко всякому делу, понеже в государстве своем научения никакого доброго не имеют и не приемлют кроме спесивства и бесстыдства и ненависти и неправды; для науки и обычая (поводження з людьми) в иные государства детей своих не посылают, страшась того: узнав тамошних государств веры и обычаи и *вольность* благоую, начали б свою веру отменять (кидати) и приставать к иным и о возвращении к домам своим и к сродичам никакого бы попечения не имели и не мыслили». Котошихін змальовує карикатурну картинку засідань Боярської думи, де бояри, «брады своя уставя», на запитання царя нічого не відповідають, ні в чому доброї поради дати йому не можуть, «потому что царь жалует многих в бсяре не по разуму их, но по великой породе, и многие из них грамоте не ученые и не студерованые». Котошихін похмуро змальовує і сімейний побут руських. Хто держиться думки, ніби старо-

давня Русь при всіх своїх політичних і громадянських хибах зуміла з допомогою церковних правил і домостроїв виробити міцну юридично і морально сім'ю, для того каменем спотикання буде останній розділ твору Котошихіна «О житии бояр и думных и ближних и иных чинов людей». Безпристрасно змальовані тут сваволя батьків над дітьми, цинізм шлюбного сватання і зговору, непристойність шлюбного обряду, грубі обмани з боку батьків невдалої дочки з метою якнебудь збути з рук поганий товар, позови, що виникали з цього, биття і насильницький постриг нелюбих дружин, отруєння жінок чоловіками і чоловіків жінками, бездушне формальне втручання церковних властей у родинні чвари. Похмура картина сімейного побуту злякала самого автора, і він закінчує своє просте і безпристрасне зображення збудженим вигуком: «Благодарзумыный читатель! не удивляйся сему: истинная есть тому правда, что во всем свете нигде такого на девки обманства нет, яко в Московском государстве: а такого у них обычая не повелось, как в иных государствах, смотрети и уговариватися временем с невестою самому».

Юрій
Кріжаніч

Судження руської людини, яка покинула свою батьківщину, цікаво зіставити із вражіннями зайшлого спостерігача, який приїхав у Росію, сподіваючись знайти в ній другу батьківщину. Хорват, католик і папер Юрій Кріжаніч був людиною з досить різносторонньою освітою, трохи філософ і богослов, трохи політикоєконом, великий філолог і найбільше патріот, точніше, палкий панславіст, бо справжньою батьківщиною для нього була не яканебудь історично відома держава, а об'єднане слов'янство, тобто чиста політична мрія, що носилась десь поза історією. Народившись підданним турецького султана, він бідним сиротою вивезений був в Італію, здобув духовно-семінарську освіту в Загребі, Відні і Болоньї і, нарешті, вступив у римську колегію св. Афанасія, в якій римська Конгрегація для поширення віри (de propaganda fide) готувала спеціальних майстрів-місіонерів для схизматиків православного Сходу. Кріжаніч призначався, як слов'янин, для Московії. Його і самого тягло в цю далеку країну. Він збирає про неї відомості, подає Конгрегації мудровані плани її навернення. Але в нього була своя затаєна думка: місіонерський ентузіазм був для бідного студента-слов'янина лише засобом заручитись матеріальною підтримкою з боку Конгрегації. Він і вважав москвитян не критиками або схизматиками від сумудрства, а просто християнами, що помилялися з нецтва, з простоти душевної.

Рано почав він думати й глибоко скорботити про гірке становище розбитого і поневоленого слов'янства, і треба віддати честь політичній кмітливості Крижаніча: він угадував вірний шлях до об'єднання слов'ян. Щоб людям зійтись одному з одним, їм треба насамперед розуміти один одного, а в цьому заважав слов'янам їх різномовність. І ось Крижаніч ще в латинській школі старається не забути рідної мови слов'янської, старанно вивчає її, щоб дійти в ній красномовності, метушиться і клопочеться очистити її від домішок, від місцевого псування, так переробити її, щоб вона була зрозуміла всім слов'янам, для того задумує і пише граматики, словники, філологічні трактати. І другий, тільки більш сміливий здогад належить йому: об'єднання всерозбитого слов'янства треба було повести з якогонебудь політичного центру, а такого центру тоді ще не було, він не встиг ще визначитись, стати історичним фактом, не був навіть політичним сподіванням для одних і страхом вищем для других, як став пізніше. І цю загадку чуйно розгадав Крижаніч. Він, хорват і католик, шукав цього майбутнього слов'янського центру не у Відні, не в Празі, навіть не у Варшаві, а в православної вірою і в татарській на думку Європи Москві. З цього можна було сміятись в XVII ст., можна, мабуть, усміхатись і тепер; але між тодішнім і нашим часом були моменти, коли цього важко було не цінити. Як майбутній центр слов'янства, Крижаніч і називає Росію своєю другою батьківщиною, хоч у нього не було і першої, а була тільки турецька батьківщина. Як він угадав цей центр, чи чуттям збудженого патріота-ентузіаста чи роздумом політика, сказати важко. Як би там не було, він не всидів у Римі, де Конгрегація засадила його за полеміку з грецькою схизмою, і в 1659 р. самовільно поїхав до Москви. Тут римсько-апостолічна затія, звичайно, була покинута; довелося змовчати і про своє патерство, з яким його і не пустили б у Москву, і він був прийнятий просто як «вихідець - сербенин Юрій Іванович» поряд з іншими іноземцями, які приїжджали на судареву службу. Щоб створити собі тривке службове становище в Москві, він пропонував цареві різноманітні послуги: брався бути московським і всеслов'янським публіцистом, царським бібліотекарем, написати правдиву історію Московського царства і всього народу слов'янського у званні царського «історика - літописця». Але його залишили з жалуванням до 1½, а потім до 3 карбованців на день на наші гроші при йоголюбимій роботі над слов'янською граматикую і лексиконом; адже він і їхав у

Москву з думкою повести там справу лінгвістичного і літературного об'єднання слов'янства. Він сам признавався, що йому з своєю думкою про всеслов'янську мову крім Москви і нікуди було діватись, бо з дитинства він все своє серце віддав на одну справу — на виправлення «нашого искаженого, точнее, погибшого язика, на украшение своего и всенародного ума». В одному творі він пише: «Меня называют скитальцем, бродягой; это неправда: я пришел к царю моего племени, пришел к своему народу, в свое отечество, в страну, где единственно мои труды могут иметь употребление и принести пользу, где могут иметь цену и сбыт мои товары — разумею словари, грамматики, переводы». Але через рік з чимсь невідомо за що його заслали у Тобольськ, де він пробув 15 років. Заслання, проте, тільки допомогло його вчено-літературній продуктивності; разом з достатнім утриманням йому дане було в Тобольську повне довілля, яким він навіть сам тяжився, скаржачись, що йому ніякої роботи не дають, а годують добре, ніби скотину на заріз. У Сибіру він багато писав; там написав і свою слов'янську граматику, про яку так багато клопотався, над якою він, з його слів, думав і працював 22 роки. Цар Федір повернув Юрія у Москву, де він випросився «в свою землю», вже не приховуючи свого віровизнання і сану каноніка, «пона стриженого», як пояснили це слово в Москві, і в 1677 р. покинув свою названу батьківщину.

Кріжаніч
про Росію

Викладені обставини життя Кріжаніча мають деякий інтерес, виясняючи кут зору, під яким складались його судження про Росію, читані нами в найбільшій і теж сибірській його праці в *Политичных думax* або в *Разговорах о владательстве*, тобто про політику. Цей твір складається з трьох частин: у першій автор висловлює міркування про економічні засоби держави, у другій про засоби військові, у третій про мудрість, тобто про засоби духовні, до яких він приєднує предмети найрізноманітнішого характеру, переважно політичного. Отже, обширний твір цей має вигляд політичного і економічного трактату, в якому автор виявив велику і різноманітну начитаність у стародавній і новій літературі, деяке знайомство навіть з руським письменством. Для нас у ньому найважливіше те, що автор всюди порівнює стан західноєвропейських держав з порядками держави Московської. Тут Росія вперше ставиться лицем до лица з Західною Європою. Викладу головні міркування, висловлені тут Кріжанічем. Твір цей має вигляд чорнових начерків то латинською,

то якоюсь особливою саморобною слов'янською мовою з поправками, вставками, уривчастими замітками. Кріжаніч твердо вірить у майбутнє Росії і всього слов'янства: вони стоять на найближчій черзі у світовому наступницькому обробленні мудрості народами, які змінюють один одного у переході наук і мистецтв від одних народів до других — думка, близька до того, що висловлювали потім про круговорот наук Лейбніц і Петро Великий. Ніхто нехай не скаже, пише Кріжаніч, зобразивши культурні успіхи інших народів, ніби нам, слов'янам, якоюсь небесною долею наказано шлях до наук. А я думаю, саме тепер настав час нашому племені вчитися: тепер на Русі підніс бог слов'янське царство, якого щодо сили й слави ніколи ще не було серед нашого племені; а такі царства — звичайні розсадники освіти. «Адда и нам треба учиться, яко под честитым царя Алексея Михайловича владанием мочь хочем древния дивячины плесень отерть, уметелей ся научить, похвальней общения начин приять и блаженеого стана дочекать». Ось зразок всеслов'янської мови, про яку так клопотався Кріжаніч. Зміст його слів: значить, і нам треба вчитись, щоб під владою московського царя стерти з себе плісень застарілої дикості, треба навчитися наук, щоб почати жити пристойнішим співжиттям і добитися більш благополучного стану. Але цьому заважають дві біди або язви, на які хвибує все слов'янство: «чужебесие» — шалена пристрасть до всього чужоземного, як тлумачить це слово сам автор, і наслідок цього пороку, «чужевладство» — іноземне іго, що тяжить над слов'янами. Злобна нота звучить у Кріжаніча всякий раз, як заводить він мову про ці язви, і його уява не скупиться на найбільш відворотні образи і барви, щоб гідно зобразити ненависних поневолювачів, особливо німців. «Ни один народ под солнцем, — пише він, — искони веков не был так изобижен и посрамлен от иноземцев, как мы, славяне, от немцев; зато пило нас множество инородников; они нас дурачат, за нос водят, больше того — сидят на хребтах наших и ездят на нас, как на скотине, свиньями и псами нас обзывают, себя считают словно богами, а нас дураками. Что не выжмут страшными налогами и притеснениями из слез, потов, невольных постов русского народа, все это пожирают иноземцы, купцы греческие, купцы и полковники немецкие, крымские разбойники. Все это от чужебесия: всяким чужим вещам мы дивимся, хвалим их и превозносим, а свое домашнее житие презираем». У цілому розділі Кріжаніч перелічує «срамоты и обиды» народні, які слов'яни тер-

плять від іноземців. Росії судилося врятувати слов'янство від язв, від яких сама вона не менше терпить. Кріжаніч звертається до царя Олексія з такими словами: «Тобі, пречестний царю, випав талан промишляти про весь народ слов'янський; ти, царю, один даний нам від бога, щоб пособити задунайцям, чехам і *ляхам*, щоб зрозуміли вони своє пригноблення від чужих, свою ганьбу і почали скидати з шиї німецьке ярмо». Але коли Кріжаніч придивився в Росії до життя всеслов'янських рятівників, його вразило багато недоладностей і пороків, на які вони самі хибують. Найсильніше повстає він проти зарозумілості руських, їх надмірної пристрасті до своїх звичаїв і особливо проти їх неучтва: це головна причина економічної неспроможності руського народу. Росія — бідна країна порівняно з західними державами, бо незрівнянно менше від них освічена. Там, на Заході, пише Кріжаніч, розуми в народів хитрі, кмітливі, багато книг про землеробство і інші промисли, є гавані, квітне обширна морська торгівля, землеробство, ремесла. Нічого цього немає в Росії. Для торгівлі вона замкнена з усіх боків або незручним морем, пустинями, або дикими народами; в ній мало торгових міст, немає цінних і необхідних виробів. Тут уми у народу тупі і косні, немає вміння ні в торгівлі, ні в землеробстві, ні в домашньому господарстві; тут люди самі нічого не видумують, якщо їм не покажуть, ліниві, непромислові, самі собі добра не хочуть зробити, якщо їх не приневолять до того силою; книг у них нема ніяких ні про землеробство, ні про інші промисли; купці не вчать навіть арифметики, і іноземці повсякчас нещадно їх обдурюють. Історії, старовини ми не знаємо і ніяких політичних розмов вести не можемо, за що нас іноземці зневажають. Ті ж розумові лінощі позначаються в некрасивому крої одягу, у зовнішньому вигляді і в домашньому обиході, у всьому нашому побуті: нечісані голови і бороди роблять руського гидким, смішним, якимось лісовиком. Іноземці осуджують нас за неохайність: ми гроші ховаємо в рот, посуду не мисмо; мужик подає гостеві повний жбан і «оба - два пальця в неї окунул». В іноземних газетах писали: якщо руські купці зайдуть у крамницю, після них цілу годину не можна зайти в неї через сморід. Життя наші незручні: вікна низькі, в хатах немає продохвин, люди спінуть від диму. Багато і моральних хиб відмічає Кріжаніч у руському суспільстві: пияцтво, відсутність бадьорості, благородної гордості, запалу, почуття особистої і народної гідності. На війні турки і татари хоч і побіжать, але не дадуть себе

даром убивати, обороняються до останнього подиху, а наші «своєки» якщо побіжать, то вже тікають не оглядаючись — бий їх, як мертвих. Велике наше народне лихо — непомірність у владі: не вміємо ми ні в чому міри держати, середнім шляхом ходити, а все норовимо по окраїнах та прірвах блукати. Правління в нас в іншій країні украй розпущене, свавільне, безладне, а в іншій надто тверде, суворе і жорстоке; у всьому світі немає такої безладної і розпущеної держави, як польська, і такого крутого правління, як у славній державі руській. Засмучений усіма цими хибами, Кріжаніч ладен віддати перевагу перед руськими навіть туркам і татарам, в яких він радить руським учитися твердості, справедливості, хоробрості і навіть соромливості. Очевидно, Кріжаніч не закривав очей на язви руського суспільства, навпаки, можливо, навіть перебільшував спостережувані хиби. Очевидно, і Кріжаніч — слов'янин не вмів ні в чому міри держати, прямо і просто дивитися на речі. Але Кріжаніч не тільки плачеться, а й розмірковує, пропонує засоби для зцілення оплакуваних недуг. Ці засоби розроблені в нього в цілу реформну програму, яка дістає для нас значення важливіше, ніж могли мати дозвільні роздумування слов'янського прихідця, який відвідав Москву в XVII ст. Він пропонує чотири засоби виправлення. Це: 1) освіта, наука, книги — мертві, але мудрі і правдиві порадики. 2) Урядова регламентація, дія зверху. Кріжаніч вірує в самодержавство: в Росії, каже він, повне «самовладство»; царським повелінням усе можна виправити і завести все корисне, а в інших землях це було б неможливо. «Ти, царю, — звертається Кріжаніч до царя Олексія, — держиш у руках чудотворний жезл Мойсеїв, яким можеш творити дивні чудеса в управлінні: в твоїх руках повне самодержавство». На цей засіб Кріжаніч покладає великі надії, хоч пропонує досить химерні способи його застосування: не знає, наприклад, купець арифметики — замкнути указом його крамничку, поки не вивчиться. 3) Політична свобода. При самодержавстві не повинно бути жорстокості в управлінні, обтяження народу непосильними поборами і хабарями, того, що Кріжаніч називає «людодерством». Для цього необхідні певні «слободини», політичні права, сословне самоуправління. Купцям треба надати право обирати собі старост із сословним судом, ремісників об'єднати в цехові корпорації, усім промисловим людям дати право клопотати перед урядом про свої потреби і про захист від обласних правителів, селянам забезпечити свободу праці. Помірні слободини

Кріжаніч вважає вуздою, що стримує правителів від «худобних похотей», єдиним щитом, яким піддані можуть оборонитися від приказницьких злостей, і може бути захищена правда в державі; ні заборони, ні страти не вдержать правителів, «думників», від їх людодерських дум, де нема слободин. 4) Поширення технічної освіти. Для цього держава повинна владно втрутитись у народне господарство, заснувати по всіх містах технічні школи, указом завести навіть жіночі училища рукоділь і господарських знань із зобов'язанням для жениха питати в нареченої свідоцтва, чого вона навчалась у майстерниць - учительок, давати волю холопам, що навчилися майстерства, яке вимагає особливих технічних знань, перекладати російською мовою німецькі книги про торгівлю і ремесла, закликати за кордону іноземних німецьких майстрів і капіталістів, які навчали б руських майстерства і торгівлі. Всі ці заходи повинні бути спрямовані на посилену примусову розробку природних багатств країни і широке розповсюдження нових виробництв, особливо металічних.

Така програма Юрія Кріжаніча. Вона, як бачимо, дуже складна і не вільна від деякої внутрішньої незлагодженості. Кріжаніч допустив у свій план досить суперечностей, прямих і неясностей. Важко зрозуміти, як він мирив один з одним засоби, які пропонував для виправлення хиб руського суспільства, які, наприклад, встановлював він межі між урядовою регламентацією, скріплюваною самовладством, і громадським самоуправлінням, або як він сподівався звільнити слов'янську шию від сидящих на ній німців, перекладаючи німецькі книги про ремесла і закликаючи німецьких ремісників, як у нього «гостогонство», гоніння іноземців, уживалося з визнаваною ним неможливістю обійтись без іноземного майстра. Але, читаючи реформну програму Кріжаніча, мимоволі вигукнеш: та це програма Петра Великого, навіть з її хибами і суперечностями, з її ідилічною вірою в творчу силу указу, у можливість поширити освіту і торгівлю за допомогою перекладної німецької книжки про торгівлю або за допомогою тимчасового закриття крамнички в купця, який не вивчився арифметики. Проте, саме ці суперечності і ця схожість надають особливого інтересу міркуванням Кріжаніча. Він єдиний у своєму роді зайшлий спостерігач руського життя, несхожий на безліч іноземців, які випадково попадали в Москву і записали свої тамтешні враження. Останні дивилися на явища цього життя, як на курйозні химери некультурного народу, утішні для пу-

стої цікавості — не більше того. Кріжаніч був у Росії і чужий і свій: чужий — родом і вихованням, свій — племінними симпатіями і політичним упованням. Він їхав у Москву не просто спостерігати, а проповідувати, процагувати всеслов'янську ідею і кликати на боротьбу за неї. Ця мета прямо і висловлена в латинському епіграфі *Разговорів*: «На захист народу! хочу витіснити всіх іноземців, піднімаю всіх дніпрян, ляхів, литовців, сербів, всякого, хто в серед слов'ян войовничий муж і хто хоче обстоювати заодно зо мною». Треба було підрахувати сили сторін, що мали зіткнутися в боротьбі, і поповнити прогалини своєї сторони за зразками супротивної, видивляючись і запозичаючи в неї те, в чому вона сильніша. Звідси любимі прийоми викладу в Кріжаніча: він завжди порівнює і проектує, зіставляє однорідні явища в слов'ян і на ворожому їм Заході і пропонує одно з свого зберегти, як було, інше виправити, як на Заході. Звідси і видимі його незгідності: це — суперечності самого спостережуваного життя, а не помилки спостерігача, доводилось запозичати чуже, вчитися у ворогів. Він шукає і охоче відмічає, що в руському житті краще, ніж в іноземців, захищає його від інозродницьких наклепів і нападів. Але він не хоче улещувати ні себе, ні інших: він жде чудес від самодержавства. Але руйнівницький вплив крутого московського управління на звичаї, добробут і зовнішні відносини народу ні в одного упередженого іноземця не змальований так яскраво, як у розділі *Разговорів* про московське людодержавство. Він не прихильник всякої влади і думає, що коли б опитати всіх государів, то багато з них не зуміли б пояснити, навіщо вони існують на світі. Він цинив владу в її ідеї, як культурний засіб, і містично вірив у свій московський жезл Мойсеїв, хоча, мабуть, чув і про страшний посох Грозного і про костур хворого на ноги царя Михаїла. Загальний порівняльний підрахунок спостережень вийшов у Кріжаніча далеко не на користь своїх: він визнав рішучу перевагу розуму, знань, звичаїв, благоустрою, всього побуту інозродників. Він ставить питання: яке ж місце займаємо ми, руські і слов'яни, серед інших народів, і яка історична роль призначена нам на світовій сцені? Наш народ — середній між «людськими», культурними народами і східними дикунами і, як такий, повинен стати посередником між тими і другими. Від дріб'язкових спостережень і детальних проектів думка Кріжаніча підноситься до широких узагальнень: слов'яно-руський Схід і інозродницький Захід у нього — два окремі світи, два різко різних куль-

турних типи. В одній з розмов, які він вводить у свій трактат, досить дотепно зіставлені відмінні властивості слов'ян, переважно руських, і західних народів. Ті зовнішністю красиві і тому зухвалі і горді, бо краса породжує зухвалість і гордість; ми ні те, ні се, люди середні обличчям. Ми не красномовні, не вміємо висловлюватись, а вони красномовні, сміливі на язик, на мову лайливу, «лаяльну», уципливу. Ми косні розумом і прості серцем; вони сповнені всяких хитрощів. Ми неощадні і марнотратні, прибутку й видатку кошторису не держимо, добро своє марно розкидаємо; вони скупі, зажерливі, день і ніч тільки й думають, як би тугіше набити свої мішки. Ми ліниві до роботи і наук; вони заповзятливі, не просплять ні однієї прибуткової години. Ми — обивателі вбогої землі; вони — уродженці багатих, розкішних країн і на принадні виробі своїх земель ловлять нас, як мисливці звірів. Ми просто говоримо й мислимо, просто й робимо, посваримось і помиримось; вони скритні, нещирі, злопам'ятні, образливого слова до смерті не забудуть, раз посварившись, довіку щиро не помиряться, а помирившись, завжди шукатимуть нагоди помститись. Крижанічу можна відвести окреме, але визначне місце серед наших історичних джерел: більше ста років не знаходимо в нашій літературі нічого подібного до спостережень і міркувань, ним висловлених. Спостереження Крижаніча дають вивчаючому нові фарби для змалювання руського життя XVII ст., а його міркування служать перевіркою вражінь, що виносяться з його вивчення.

Ні листи Нікона, ні твори Котошихіна і Крижаніча не стали у свій час загальновідомими. Твір Котошихіна не був ніким прочитаний в Росії до четвертого десятиріччя минулого віку, коли його знайшов у бібліотеці Упсальського університету один руський професор. Книга Крижаніча була «наверху», у палаці в царів Олексія і Федора; списки її знаходились у впливових прибічників царівни Софії — Медведєва і князя В. Голіцина; здається, при царі Федорі її збирались навіть надрукувати. Думки і спостереження Крижаніча могли поповнити запас реформних ідей, що роїлися в московських урядових умах того часу. Але всім цим людям XVII ст., судження яких я виклав, не можна відмовити у важливому значенні для вивчаючих той вік, як показникам тодішнього настрою руського суспільства. Найрізкішою нотою в цьому настрої було невдоволення своїм становищем. З цього боку особливо важливий Крижаніч, як спостерігач, що з видимою гіркістю

описував неприємні явища, яких він не бажав би зустріти в країні, що здавалася йому здалека могутньою опорою всього слов'янства. Це невдоволення — надзвичайно важливий поворотний момент у руському житті XVII ст., воно супроводилось незлічними наслідками, які становлять істотний зміст нашої дальшої історії. Найближчим з них був початок впливу Західної Європи на Росію. На походженні і перших проявах цього впливу я й хочу спити вашу увагу.

ЛЕКЦІЯ ІІІ

Західний вплив.— Його початок.— Чому він почався в XVII ст.— Зустріч двох іноземних впливів і їх різниця.— Два напрями в розумовому житті руського суспільства.— Поступовість західного впливу.— Полки іноземного строю.— Заводи.— Помисли про флот.— Мисль про народне господарство.— Нова Німецька слобода.— Європейський комфорт.— Театр.— Мисль про наукове знання.— Перші провідники його.— Наукові праці київських учених у Москві. Початки шкільної освіти. Домашнє навчання.— С. Полоцький.

Звертаючись до початку західного впливу в Росії, необхідно наперед точніше визначити саме поняття *впливу*. І раніше, в XV — XVI ст. ст., Росія була знайома із Західною Європою, вела з нею деякі справи, дипломатичні і торгові, запозичала плоди її освіти, закликала її художників, майстрів, лікарів, військових людей. Це були *стосунки*, а не вплив. Вплив настає, коли суспільство, що його сприймає, починає усвідомлювати перевагу середовища або культури впливаючої і необхідність у неї вчитись, морально їй підкорятись, запозичаючи в неї не самі тільки життєві вигоди, але й самі основи життєвого порядку, погляди, поняття, звичаї, суспільні відносини. Такі ознаки з'являються в нас щодо Західної Європи тільки в XVII ст. Ось у якому розумінні говорю я про *початок* західного впливу в цього часу.

Початок
західного
впливу

Тут ми звертаємось до витоків течій у нашій історії, що тривають і досі. Чому ж не в XVI ст. почався цей вплив, духовно - моральне підкорення? Його джерело — невдоволення своїм життям, своїм становищем, а це невдоволення виходило з труднощів, в яких опинився московський уряд нової династії, і які лягли більшим або меншим тягарем на все суспільство, на всі його класи. Труднощі полягали в неможливості справитись з насущними потребами держави при наявних домашніх засобах, що їх давав існую-

чий порядок, тобто в усвідомленні необхідності нової перебудови цього порядку, яка дала б державі засоби, яких їй бракувало. Такі труднощі не були новиною, не зазнаною раніш; необхідність подібної перебудови тепер не вперше відчувалась у московському суспільстві. Але раніш вона не приводила до того, що сталося тепер. З половини XV ст. московський уряд, об'єднуючи Велико-росію, все живіше відчував неможливість справитись з новими завданнями, поставленими цим об'єднанням, за допомогою старих удільних засобів. Тоді він і взявся будувати новий державний порядок, потроху розвалюючи удільний. Він будував цей новий порядок без чужої допомоги, як сам розумів, з матеріалів, які давало народне життя, керуючись досвідом і вказівками свого минулого. Він ще вірив, як і раніше, у невикористані заповіді рідної старовини, здатні стати тривкими основами нового порядку. Тому ця перебудова тільки зміцнювала авторитет рідної старовини, підтримувала в будівниках свідомість своїх народних сил, живила національну самовпевненість. В XVI ст. у руському суспільстві склався навіть погляд на об'єднувачку Руської землі Москву, як на центр і оплот усього православного Сходу. Тепер було зовсім не те: неспроможність існуючого порядку, що проривалася у всьому, і невдача спроб його виправлення привели до думки про недоброякісність самих основ цього порядку, заставляли багатьох думати, що вичерпався запас творчих сил народу і доморослого розуміння, що старовина не дасть придатних уроків для теперішнього і тому в неї нічому більше вчитися, за неї ні для чого більше держатись. Тоді і почався глибокий перелом в умах: у московському правлячому середовищі і в суспільстві з'являються люди, яких гнітить сумнів, чи заповідала старовина всю повноту засобів, достатніх для дальшого благополучного існування; вони втрачають колишнє національне самовдоволення і починають оглядатися по сторонах, шукати вказівок і уроків у чужих людей на Заході, все більше впевнюючись в його перевазі і в своїй власній відсталості. Так на місце занепадаючої віри в рідну старовину і в сили народу приходить смуток, недовір'я до своїх сил, яке широко розчиняє двері іноземному впливові.

Важко сказати, через що сталася ця рівниця в ході явищ між XVI і XVII ст. ст., чому раніше в нас не помічали своєї відсталості і не могли повторити творчого досвіду своїх близьких предків: чи руські люди XVII ст. були слабші нервами і вбогіші духовними силами порів-

Чому він почався в XVII ст.

няно із своїми дідами, людьми XVI ст., чи релігійна - моральна самовпевненість батьків підірвала духовну енергію дітей? Найбільш ймовірно, різниця сталася через те, що змінилося наше ставлення до західноєвропейського світу. Там у XVI і XVII ст. ст. на руїнах феодального порядку створились великі централізовані держави; одночасно з цим і народна праця вийшла з тісної сфери феодального поземельного господарства, в яку вона була насильно втиснена раніш. Завдяки географічним відкриттям і технічним винаходам їй відкрився широкий простір для діяльності, і вона почала посилено працювати на нових поприщах і новим капіталом, міським або торгово - промисловим, який вступив в успішне змагання з капіталом феодальним, землевласницьким. Обидва ці факти, політична централізація і міський, буржуазний індустріалізм, вели за собою значні успіхи, з одного боку, в розвитку техніки адміністративної, фінансової і військової, в створенні постійних армій, в новій організації податків, в розвитку теорій народного і державного господарства, а з другого — успіхи в розвитку техніки економічної, у створенні торгових флотів, у розвитку фабричної промисловості, у налагодженні торговельного збуту і кредиту. Росія не брала участі у всіх цих успіхах, витрачаючи свої сили і кошти на зовнішню оборону і на кормління двору, уряду, привілейованих класів з духовенством включно, які нічого не робили і нездатні були будьщо зробити для економічного і духовного розвитку народу. Тому в XVII ст. вона виявилась більше відсталою від Заходу, ніж була на початку XVI ст. Отже, західний вплив вийшов з почуття національного безсилля, а джерелом цього почуття була скудість власних матеріальних і духовних засобів перед західноєвропейськими, що все очевидніше виявлялася у війнах, у дипломатичних зносинах, у торговому обміні, що вело до усвідомлення своєї відсталості.

Його відношення до грецького

Західний вплив, проникаючи в Росію, зустрівся тут з іншим, що панував у ній доти, впливом східним, грецьким або візантійським. Між обома цими впливами можна помітити істотну різницю, і я тепер же зіставлю їх, щоб бачити, що залишав у Росії один з них і що приніс в з собою другий. Грецький вплив був принесений і проводився церквою і спрямовувався до релігійно - моральних цілей. Західний вплив проводився державою і покликаний був спершу для задоволення її матеріальних потреб, але не вдержався в цій своїй сфері, як держався грецький у своїй. Візантійський вплив далеко не захоплював усіх

сторін руського життя: він керував лише релігійно - моральним побутом народу, постачав прикраси і підтримував тубільну державну владу, але давав мало вказівок в справі державного будівництва, вніс кілька норм в цивільне право, саме в сімейні відносини, слабо відбивався у щоденному життєвому обиході і ще слабше в народному господарстві, регулював святковий настрій і проводіння часу і то лише до кінця обідні, але мало збільшив запас позитивних знань, не залишив помітних слідів у буденних звичках і поняттях народу, давши у всьому цьому вільний простір самобутній національній творчості або первісному нецтву. Але не захоплюючи всієї людини, не позбавляючи її тубільних національних особливостей, її самобутності, він зате у своїй сфері захоплював усе суспільство згори донизу, проникав з однаковою силою у всі його класи; він і надавав такої духовної цільності староруському суспільству. Навпаки, західний вплив поступово проникав у всі сфери життя, змінюючи поняття і відносини, назираючи однаково сильно на державний порядок, на суспільний і буденний побут, вносячи нові політичні ідеї, громадянські вимоги, форми співжиття, нові галузі знання, переробляючи костюм, звичаї, звички і вірування, перелицьовуючи зовнішній вигляд і перебудовуючи духовний склад руської людини. Проте, захоплюючи всю людину, як особистість і як громадянина, він, принаймні, досі не встиг захопити всього суспільства: з такою поглинаючою силою він вплинув лише на тонкий, вічно рухливий і тривожний шар, що лежить на поверхні нашого суспільства. Отже, грецький вплив був церковний, західний — державний. Грецький вплив захопив усе суспільство, не захоплюючи усієї людини; західний захопив усю людину, не захоплюючи всього суспільства.

Зустріччю і боротьбою цих двох впливів породжені два напрями в розумовому житті руського суспільства, два погляди на культурне становище нашого народу. Розвиваючись і ускладнюючись, змінюючи кольори, назви і способи дії, обидва напрями проходять двома паралельними струменями в нашій історії. То зникаючи кудись, то виступаючи назовні, як річки у піщаній пустині, вони найбільше оживляють мляве громадське життя, спрямовуване темною, важкою і пустою державною діяльністю, яка з деякими світлими перервами томливо тривала до половини XIX ст. Уперше обидва напрями визначились у другій половині XVII ст. у питанні про час перетворення святих дарів і в тісно зв'язаному з ним спорі про порівняльну

Два
напрями

користь вивчення мов грецької і латинської, так що прихильників обох напрямів можна було назвати елліністами і латиністами. У другій половині XVIII ст. яблуко розбрату кинула в руське суспільство французька просвітительна література в зв'язку з питанням про значення реформи Петра, про самобутній національний розвиток. Націоналісти - самобутники називали себе люборусами, а противників картали прізвиськами руських напівфранцузів, галломанів, вільнодумців, найчастіше вольтер'янців. Років 70 тому прихильники одного погляду дістали назву західників; прихильників другого прозвали слов'янофілами. Можна так виразити суть обох поглядів на цій останній стадії їх розвитку. Західники вчили: щодо основ своєї культури ми — європейці, тільки молодші історичним своїм віком, і тому повинні йти шляхом, пройденим нашими старшими культурними братами, західними європейцями, засвоюючи плоди їх цивілізації. Так, заперечували слов'янофіли, ми — європейці, але східні, маємо свої самородні засади життя, які й повинні розробляти власними зусиллями, не йдучи на прив'язі в Західній Європі. Росія не учениця і не супутниця, навіть не суперниця Європи: вона — її наступниця. Росія і Європа — це суміжні всевітньоісторичні моменти, дві наступницькі стадії культурного розвитку людства. Усіяна монументами — дозволяю собі злегка пародіювати звичайний, трохи піднесений тон слов'янофілів, — усіяна монументами Західна Європа — обширне кладовище, де під нарядними мармуровими пам'ятниками сплять великі покійники минулого; лісова і степова Росія — неохайна сільська коліска, в якій неспокоїно вовтузиться і безпорадно кричить світове майбутнє. Європа відживає, Росія тільки починає жити, і через те, що їй доведеться жити після Європи, їй треба вміти жити без неї, своїм розумом, своїми засадами, що йдуть на зміну відживаючим засадам європейського життя, щоб осяяти світ новим світлом. Значить, наша історична молодість зобов'язує нас не до наслідування, не до запозичення плодів чужих культурних зусиль, а до самостійної роботи над принципами власного історичного життя, захованими в глибині нашого народного духу і ще не зношеними людством. Отже, обидва погляди не тільки різно дивляться на історичне становище Росії в Європі, але й указують їй різні шляхи історичного руху. Тепер не час вдаватися до оцінки цих поглядів, розбирати, яке історичне призначення Росії, чи судилося їй стати світлом Сходу чи залишатись тільки тінню Заходу. Мимохідь можна відмітити

привабливі особливості обох напрямів. Західники відзначались дисципліною мислі, любов'ю до точного вивчення, повагою до загального знання; слов'янофіли підкупали широкою розмашистістю ідей, бадьорою вірою в народні сили і тим струмком ліричної діалектики, яка так мило прикривала в них промахи логіки і прогалини ерудиції. Я виклав обидва погляди в їх остаточному вигляді, ускладненому різними тубільними і сторонніми домішками передминулого і минулого віку. Моє завдання відмітити хвилину їх зародження і їх первісний нескладний вигляд. Даремно ведуть їх з реформи Петра: вони народилися в головах людей XVII ст. і саме людей, що пережили смуту. Можливо, зародження цих напрямів підмітив дяк Іван Тімофєєв, який написав на початку царювання Михаїла *Временник*, тобто записки про свій час, починаючи з царювання Івана Грозного. Це дуже розумний спостерігач: в нього в ідеї і принципи. Він політичний консерватор: нещастя свого часу він пояснює зрадою старовині, руйнуванням стародавніх законних установлень, через що руські люди почали крутитись ніби колесо; він гірко скаржитья на відсутність у руському суспільстві мужньої моці, на нездатність його дружною відсічю перешкодити якомунедбудь свавільному або незаконному нововведенню. Руські не вірять один одному, повертаються кожний спиною до іншого: одні дивляться на схід, другі — на захід. Справді, так у нього і сказано його вишуканою мовою: «Мы друг друге любовным союзом растояхмся, к себе каждо нас хребты обрацахомся — овии к востоку зрят, овии же к западу». Що це, вдалий вислів чи влучне спостереження, — я сказати не вмію; у всякому разі, у друге десятиріччя XVII ст., коли писав Тімофєєв, західництво у нас було більше вискоком окремих диваків, подібних до князя Хворостініна, ніж обдуманим суспільним рухом. У всякому суспільстві завжди знайдуться чуйні люди, які раніше від інших починають думати й робити те, що потім будуть думати і робити всі, не усвідомлюючи, чому вони починають так думати і робити, як в болізно чуйні люди, які передчувають зміну погоди раніше, ніж здорові відчують її настання.

Тепер познайомимось з першими виявами західного впливу. Цей вплив, наскільки він сприймався і проводився урядом, розвивався досить послідовно, поступово розширяючи поле свого впливу. Ця послідовність виходила з бажання, швидше з необхідності для уряду погодити потреби держави, які штовхали в бік впливу, з народною

Поступо-
вість
впливу

психологією і власною косністю, що від нього відштовхували. Уряд почав звертатись до іноземців за сприянням насамперед для задоволення найнасушніших матеріальних своїх потреб, які стосувались оборони країни, військової справи, в чому особливо боляче відчувалась відсталість. Він брав зза кордону військові, а потім і інші технічні удосконалення нехотя, не заглядаючи далеко вперед, в можливі наслідки своїх починань і не допитуючись, якими зусиллями західноєвропейський розум досяг таких технічних успіхів і який погляд на світобудову і на завдання буття спрямовував ці зусилля. Стали потрібні гармати, рушниці, машини, кораблі, майстерства. У Москві вирішили, що всі ці речі безпечні для душевного спасіння, і навіть навчання всім цим хитроцям було визнане справою нешкідливою і спокійною з морального погляду: адже і церковний статут допускає в разі потреби відступ від канонічних приписів у подробицях щоденного вжитку. Зате в заповітній галузі почуттів, понять, вірувань, де панують вищі, керівні інтереси життя, вирішено було не поступатись іноземному впливові ні однією п'яддю.

Полки
іноземного
строю

Цією обережною поступкою руська армія XVII ст. зобов'язана була важливими нововведеннями, руська обробна промисловість — своїми першими успіхами. Не раз гірким досвідом спробувана була неспроможність нашої кінної дворянської міліції при зустрічі з регулярною піхотою Заходу, навченою строю і озброєною вогнепальним боєм. Уже з кінця XVI ст. московський уряд почав поповнювати свої рати іноземними бойовими силами. Спочатку думали користуватися бойовою технікою Заходу безпосередньо, наймаючи іноземних ратників і виписуючи зза кордону бойові снаряди. З перших років царювання Михайла уряд посилав в походи разом з тубільною раттю наймані загони, одним з яких командував виїжджаний англійський князь Астон. Потім зміркували, що вигідніше перейняти бойовий стрій в іноземців, ніж просто наймати їх, і почали віддавати руських ратних людей на виучку іноземним офіцерам, утворюючи свої правильно побудовані і навчені полки. Цей важкий перехід руської армії до регулярного строю розпочатий був близько 1630 р., перед другою війною з Польщею. Довго і клопітно, з обережністю побитих готувались до цієї війни. Охочих йти на московську службу було на Заході вдосталь: в країнах, прямо або побічно захоплених Тридцятилітньою війною, бродило багато бойового люду, що шукав роботи для своєї шпаги. Там уже знали, що строк перемир'я (Деулінського) у

Москви з Польщею кінчається і — бути війні. В 1631 р. найманий полковник Леслі підрядився набрати в Швеції п'ятитисячний загін охочих піших солдатів, закупити для них зброю і підмовити німецьких майстрів для нового гарматного заводу, збудованого в Москві голландцем Коетом. В той же час другий підрядчик, полковник Фандам, взявся найняти в інших землях *регімент* в 1760 чоловік добрих і вчених солдатів, також привести німецьких пушкарів і досвідчених інструкторів для навчання руських служилих людей ратної справи. Іноземна військова техніка обходилась Москві недешево: на переїзд, озброєння і річне утримання Фандамового полку потрібно було близько півтора мільйона карбованців на наші гроші; командирові піхотного полку, найнятого Леслі, за контрактом призначено було на рік жалування не менше 22 тисяч карбованців на наші гроші. Нарешті, в 1632 р. рушили під Смоленськ 32 тисячі війська з 158 гарматами. До складу цього корпусу входили 6 піхотних полків іноземного строю під командою найманих полковників. У цих полках лічилося понад 1½ тис. найманих німців і до 13 тисяч руських солдатів іноземного строю. Сучасний руський хронограф з подивом зазначає, що ніколи в руській раті не бувало стільки піхоти з вогнепальною зброєю, з «вогненним боєм», і саме руської піхоти, навченої солдатського строю і бою. Невдача всіх цих приготувань під Смоленськом не припинила реорганізації війська, дальший хід якої нам уже відомий. Для її зміцнення ще при царі Михайлі був складений статут для навчання ратних людей іноземного строю, надрукований при царі Олексії в 1647 р. під назвою *Учение и хитрость ратного строения пехотных людей*.

Заведення напіврегулярного війська само собою порушувало питання про засоби його озброєння. Зброя і артилерійські снаряди виписувались за кордону. Перед війною 1632 р. наказано було полковникові Леслі закупити у Швеції 10 тисяч мушкетів для армії з зарядами і 5 тисяч шпаг, а під час війни виписували з Голландії десятки тисяч пудів пороху і залізних ядер, платячи велике мито. Це було дорого і клопітно; почали думати про вироблення власної зброї. Потреба на збройові заводи примусила звернути увагу на мінеральні багатства країни. У нас вироблялось залізо в околицях Тули і Устюжни з місцевих руд; це залізо перероблялось на домашніх горнах на гвіздки і інші предмети домашнього вжитку; в Тулі виробляли навіть зброю, самопали, тобто рушниці. Але все це не задовольняло потреб військового відомства, і залізо тисячами

Заводи

пудів виписувалось із Швеції. Щоб повести металургійну справу у ширших розмірах, треба було покликати на допомогу іноземні знання і капітали. Тоді і почались посилені шукання всякої руди і заходилися викликати зза кордону «рудознатцев» — гірничих інженерів і майстрів. Вже в 1626 р. дозволений був вільний приїзд в Росію англійському інженерові Бульмерру, який «своим ремеслом и разумом знает и умеет находить руду золотую и серебряную и медную и дорогое каменье и места такие знает достаточно». З допомогою виписних майстрів споряджались розвідкові експедиції для розшуків і розробки срібної і всякої іншої руди в Солікамськ, на Північну Двіну, Мезень, на Канін Ніс, на Югорський Шар, за Печору, до ріки Косви, навіть в Єнісейськ. В 1634 р. послали в Саксонію і Брауншвейг наймати мідетопних майстрів з обіцяною, що «им меди будет делать в Московском государстве много»: значить, встигли знайти багаті поклади мідної руди. Знайшлися і заводчики, іноземні капіталісти. В 1632 р., перед самою війною з Польщею, голландський купець Андрій Вініус з товаришами одержав концесію на будівництва заводів поблизу Тули для вироблення чавуну і заліза, зобов'язавшись робити для казни за здешненими цінами гармати, ядра, рушничні стволи і всяке залізо. Так виникли тульські збройові заводи, потім уяті в казну. Щоб забезпечити їх робітниками, до них приписана була ціла дворцева волость. Так покладений був початок класові заводських селян. У 1644 р. іншій компанії іноземців з гамбургським купцем Марселісом на чолі дана була 20-річна концесія на будівництво залізобудовних заводів по ріках Вага, Кострома, Шексна і в інших місцях на таких же умовах. У самій Москві ще при царі Михаїлі був на Поганому ставку при ріці Неглінній завод, на якому іноземні майстри виливали велику кількість гармат і дзвонів; тут і руські досить добре виучувались ливарної справи. Заводчиків неодмінно зобов'язували руських людей, відданих їм на виучку, вчити всякої заводської справи і ніякого майстерства від них не приховувати. В один час з залізними будувались заводи поташні, скляні і ін. Слідом за рудознатцями потяглися в Москву зза кордону на заклик уряду майстри гарматні, бархатної, канітельної, годинникової справи і «водяного взвода», мулярі, ливарники, живописці: важко сказати, яких тільки майстрів не виписувала тоді Москва і все з умовою: «нашого б государства люди то ремесло переняли». Виникла потреба навіть у західноєвропейському вченому: магістр

Лейпцигського університету Адам Олеарій, який кілька разів побував у Москві на посаді секретаря голштинського посольства і склав чудовий опис Московської держави, в 1639 р. одержав запрошення на царську службу в таких виразах: «Ведомо нам, великому государю, учинилось, что ты гораздо научен и навывчен астрологии и географус и небесного бегу и землемерию и иным многим надобным мастерствам и мудростям, а нам таков мастер годен». По Москві пішли ворожі чутки, що скоро приїде чарівник, який по зорях дізнається про майбутнє, і Олеарій відхилив пропозицію. На Заході люди й держави багатіли з широкою морською торгівлю, яка велась численними торговими флотами. Думки про флот, про гавані, про морську торгівлю почали дуже цікавити і московський уряд вже з половини XVII ст.: помишляли найняти в Голландії корабельних теслярів і людей, які б могли керувати морськими кораблями; згаданий нами купець Вініус пропонував збудувати гребний флот для Каспійського моря. В 1669 р. на Оці, в Коломенському повіті, в селі Дєдінові збудували для Каспійського моря корабель *Орел*, викликавши для того корабельних майстрів з Голландії. Корабель з кількома дрібними суднами став у 9 тисяч карбованців, близько 125 тисяч карбованців на наші гроші, і був спущений до Астрахані, але там цей первісток руського флоту, як відомо, в 1670 р. був спалений Разіним. У Московській державі були гавані на Білому морі біля Архангельська, на Мурмані в гирлі Коли, але надто віддалені від Москви і від західноєвропейських ринків; від Балтійського моря ми були відрізані шведами. В Москві виникає своєрідна думка взяти напрокат для майбутнього московського флоту чужі гавані. В 1662 р. московський посол проїздом до Англії багато говорив з курляндським канцлером, чи не можна якнебудь завести московські кораблі в курляндських гаванях. Курляндський канцлер відповів, що великому государеві пристойніше заводити кораблі біля свого міста Архангельська.

Серед усієї цієї заводської і рудокопної клопітні у московському уряді починає немов пробиватись думка, яка особливо важко йому давалась. Він будував своє фінансове господарство виключно на вузько фіскальному розрахунку, знав тільки казенний прибуток і не хотів мати ніякого поняття про народне господарство. При новій витраті, яка не покривалась наявними надходженнями, він звертався до своєї звичної фінансової арифметики, перелічував спискових платників, за їх числом розподіляв «у звал»

Помисли
про флот

Мисль про
народне го-
сподарство

потрібну суму і наказував зібрати її з загрозами за недобір у вигляді одноразового «запроса» або постійного податку, дозволяючи платникам верстатись між собою, як знають, і добувати гроші для платежу, як уміють. Недоїмки і докучливі скарги, що платити не під силу, були єдиними здержками такої безтурботної фінансової політики. Збільшуючи податки, уряд не вживав ніяких заходів до посилення податковдатності народної праці. Проте спостереження над торгово-промисловою спритністю і майстровим умінням іноземців і наполегливі вказівки своїх торгових людей під впливом таких же спостережень поступово втягали московських фінансистів в коло незнайомих їм народногосподарських понять і відносин і проти їх волі розширяли їх урядовий кругозір, нав'язували їм важкі для їхніх умів думки, що підвищенню податків повинно передувати піднесення продуктивності народної праці, а для того вона повинна бути спрямована на нові прибуткові виробництва, на відкриття і розробку багатств країни, що лежали марно, для чого потрібні майстри, знання, навички, організація справи. Такі помисли — перше вражіння, справлене західним впливом на московський уряд і що знайшло собі відгук і в суспільстві. Викликані ним урядові клопоти, шукання руди, корабельних лісів, місць для солеварень, будування лісопильних заводів, опити жителів про відомі їм прибуткові угіддя збуджували населення видами на новий заробіток і государеве жалування за вказівки. Людям, які вказували вигідне рудне родовище, обіцяли нагороду карбованців у 500, 1000 і більше на наші гроші. Донесуть у Москву про велику алебастрову гору на Північній Двіні, — з Москви шлють експедицію з німцем на чолі оглянути й описати гору, домовитись з торговими людьми, по чому можна продати за море пуд алебастру, найняти робітників для ламання каміння. Пішли чутки й розмови, що угорі жалують за всяку корисну новину, яку хто знайде або придумав. Коли в суспільстві виникає прагнення, що відповідає насущній потребі, воно оволодіває людьми, як мода або епідемія, хвилює найбільш сприйнятливі уяви і викликає хворобливі захоплення або ризиковані починання. Налагодження зовнішньої оборони країни, відкриття і винаходи для її посилення стали животрепетними питаннями з часу народних втрат і принижень, заподіяних іноземцями під час смути. В 1629 р. тверський піп Нестор подав цареві чолобитну з повідомленням про «велику справу, якої бог не відкривав ще нікому із раніше живущих людей ні в

нас, ні в інших державах, але які він відкрив йому, попові Нестору, на славу государю і на визволення нашій засмученій землі, на страх і здивування її супостатам». Обіцяв під Нестір збудувати цареві дешево похідний городок, в якому ратні люди можуть захищатись як у справжній нерухомій кріпості. Даремно бояри упрощували винахідника зробити модель або рисунок вигаданого ним рухомого редути; щоб показати його государеві. Під об'явив, що, не бачивши государевих очей, нічого не скаже, бо не вірить боярам. Його заслали в Казань і три роки продержали там у монастирі в кайданах за те, що натякає про велику справу, а справи не об'являє і робить це ніби для смуту, не в своєму умі.

Так московський уряд і суспільство відчули настійну потребу у військовій і промисловій техніці Західної Європи, навіть рішучість повчитись тієї і другої. Можливо, в перший час нічого крім цієї техніки і не вимагалось насущними потребами держави, але суспільний рух, раз викликаний певним поштовхом, звичайно на самому ході ускладнюється новими мотивами, що тягнуть його далі наміченої межі.

Посилений попит привабив у Москву силу іноземних техніків, офіцерів і солдатів, лікарів, майстрів, купців, заводчиків. Ще в XVI ст. при Грозному із західноєвропейських прихідців утворилась під Москвою по ріці Яузі Німецька слобода. Бурі Смутного часу розмели це іноземне гніздо. З воцаріння Михаїла, коли посилювався приплив іноземців у столицю, вони оселялися тут де попало, купуючи двори в тубільців, заводили пивні, збудували кірхи всередині міста. Тісні стосунки прихідців з тубільцями, спокуси і сутички, що звідси виникали, скарги московського духовенства на сусідство кірх з руськими церквами бентежили московські власті, і при царі Михаїлі був виданий указ, що забороняв німцям купувати двори в москвичів і будувати кірхи в Москві. Олеарій розповідає про один з випадків, що змушував в уряді заходу до роз'єднання москвичів і іноземців. Дружини німецьких офіцерів, взяті з іноземних купецьких родин у Москві, дивлячись звисока на простих купчих, хотіли і в кірхі сидати попереду їх, але ті не поступались, і раз у них зав'язалась у церкві з офіцершами суперечка, що перейшла в бійку. Виниклий шум вийшов на вулицю і привернув до себе увагу патріарха, який на лихо проїжджав у цей час повз кірху. Довідавшись у чому справа, владику, як охоронець церковного порядку і серед іновірців, наказав зламати кірху, і вона була в той

Нова
Німецька
слобода

же день зрита вщент. Цей випадок треба віднести до 1643 р.; коли старі кірхи всередині Москви вказано було зламати і відведено було місце для нової кірхи за земляним валом, а в 1652 р. і всі німці, розсіяні по Москві, виселені були з столиці за Покровку на ріку Яuzu і там на місці колишніх німецьких дворів відведені були їм ділянки за чином і званням кожного. Так виникла нова Німецька або Іноземна слобода, що скоро розрослася в значний і впорядкований городок з прямими широкими вулицями і провулками, в гарних дерев'яних будиночках. За відомостями Оларія, у слободі вже в перші роки її існування було до тисячі чоловік, а другий іноземець, Мейсберґ, який був у Москві в 1660 р., невизначно говорить про безліч іноземців у слободі. Там були три лютеранські церкви, одна реформатська і німецька школа. Різноплемінне, різномовне і різнозване населення користувалося достатком і жило весело, не обмежуване в своїх звичаях і звичках. Це був куточок Західної Європи, який притупився на східній окраїні Москви.

Європей-
ський ком-
форт

Це німецьке поселення і стало провідником західно-європейської культури в таких сферах московського життя, де вона ще не вимагалась насущними матеріальними потребами держави. Майстри, капіталісти і офіцери, яких уряд виписував для зовнішньої оборони і для внутрішніх господарських потреб, разом із своєю військовою і промисловою технікою приносили в Москву і західноєвропейський комфорт, життєві вигоди і розваги, і цікаво стежити за московськими верхами, як вони жадібно кидаються на іноземну розкіш, на привізні принади, ламаючи свої старі упередження, смаки і звички. Зовнішні політичні відносини, безсумнівно, підтримували цей нахил до іноземних вигід і розваг. Часті посольства, які приїжджали в Москву за кордону, збуджували тут бажання показатися іноземним спостерігачам у кращому світлі, показати, що й тут уміють жити, як живуть хороші люди. До того, як відомо, цар Олексій вважався якийсь час кандидатом на польський престол і старався влаштувати придворне життя у себе на зразок польського королівського двору. Руським послам, що вирушали за кордон, уряд наказував уважно придивлятися до обстановки і розваг закордонних дворів, і можна помітити, якого важливого значення надавали ці послі у своїх дипломатичних донесеннях придворним балам і особливо спектаклям. Дворянин Ліхачов, відправлений у 1659 р. до тосканського герцога з дипломатичним дорученням, був запрошений у Флоренції на придворний бал іа

спектаклем. У посольському донесенні ця «гра» або «комедія» описана з найменшими подробицями — знак, що такою справою цікавились у Москві. Москвичі старались не пропустити жодної сцени, жодної декорації. «Объявились палаты, и быв палата и вниз уйдет, и того было шесть перемен; да в тех же палатах объявилось море, колеблемо волнами, а в море рыбы, а на рыбах люди ездят, а вверху палаты небо, а на облаках сидят люди... Да спушался с неба на облаке сед человек в корете, да против его в другой корете прекрасная девица, а аргамачки (рисаки) под коретами как есть живы, ногами подрягивают. А князь сказал, что одно — солнце, а другое — месяц... А в иной перемене объявилось человек с 50 в латах и почали саблями и шпагами рубиться и из пищалей стреляти и человека с три как будто и убили. И многие предивные молодцы и девицы выходят из занавеса в золоте и танцуют; и многие диковинки делали». Котошихін, описуючи побут вищих московських класів, говорить, що Московської держави люди «домами своими живут негораздо устроенными», а в будинках своїх живуть «без великого ж устройства», без особливих вигод і краси. На малюнках згаданого Мейерберга бачимо митрополита Крутицького, який їде у незграбних санях, і наглухо закриту кібітку, в якій виїжджала цариця. Тепер, наслідуючи іноземні звички, цар і бояри в Москві починають виїжджати у нарядних німецьких каретах, оббитих бархатом, з хрустальними стеклами, прикрашених живописом; бояри і багаті кушчі починають будувати кам'яні палати замість поганих дерев'яних хоромів, заводять домашню обстановку на іноземний лад, оббивають стіни «золотими шкірами» бельгійської роботи, прикрашають кімнати картинами, годинниками, що їх цар Михаїл, мимовільний домосід з хворими ногами, який рішуче не знав, куди діти свій час, так любив, що заповнив ними свою кімнату, заводять музику на бенкетах; у царя Олексія в палаці під час вечірнього столу «в органи грав німчин, в сурми сурмили і в літаври били». Іноземне мистецтво закликалось прикрашати тубільну грубість. Цар Олексій своєму улюбленцю, вихователеві і потім своякові, боярину Б. І. Морозову подарував весільну карету, обтягнуту золотою парчею, підбиту дорогим соболем і окуту всюди замість заліза чистим сріблом; навіть товсті шини на колесах були срібні. В 1648 р., грабуючи будинок Морозова, заколотники обірвали і знівечили цю дорогоцінність. Той же цар на згаданому вечірньому бенкеті з німецькою музикою жалував своїх

гостей з духовником своїм включно, напоїв усіх доп'яна; роз'їхались далеко за північ. Московським послам наказувалось підмовляти за кордоном на царську службу сурмачів найдобріших і вчених, які вміли б з усяким свідомством на високій сурмі танці сурмити. При дворі й у вищих колах розвивається пристрасть до «комедійних дійств» — театральних видовищ. Не без релігійної боязкості відважились у Москві на цю розвагу, «бесовскую игру, пакость душевную», на думку строгих охоронців справжнього благочестя. Цар Олексій радився про це з духовником, який дозволив йому театральні видовища, наводячи у виправдання приклади візантійських імператорів. «Комедії» грали на придворній сцені драматична трупа, спішно набрана з дітей служилих і торгових іноземців і сяк-так навчена пастором лютеранської церкви в Німецькій слободі, магістром Йоганном Готфрідом Грегорі, якому цар в 1672 р. на radoщах про народження царевича Петра вказав «учинити комедію». Для цього у підмосковному селі Преображенському, згодом улюбленому місці ігор Петра, збудований був театр, «комедійна хоромина». Тут наприкінці того ж року цар і дивився поставлену пастором комедію про Есфір, яка так йому сподобалась, що він пожалував режисера «за комедійное строение» соболями вартістю до 1500 карбованців на наші гроші. Крім Есфірі Грегорі ставив на царському театрі ще Юдіф, «прохладную», тобто веселу комедію про Йосифа, «жалостную» комедію про Адама і Єву, тобто про падіння і визволення людини, і ін. Не зважаючи на біблійні сюжети, це були не середньовічні моралістичні містерії, а перекладні з німецького п'єси нового кшталту, що вражали глядача страшними сценами страт, битв, гарматною стріляниною і разом із тим (за винятком трагедії про Адама і Єву) смішили домішкою комічного, точніше, балаганного елемента в особі блазня, необхідного персонажа такої п'єси, з грубими, часто непристойними вихватками. Спішили заготовити і своїх природних акторів. У 1673 р. у Грегорі вже вчилися комедійної справи 26 молодих людей, набраних у комедіанти з московської Новоміщанської слободи. Не встигли ще завести елементарної школи грамотності, а вже поспішили завести театральне училище. Від комедії з біблійним змістом скоро перейшли і до балету: в 1674 р. на заговіні цар з царцею, дітьми і боярами дивилися в Преображенському комедію, як Артаксеркс велів повісити Амана, після чого німці і дворові люди міністра іноземних справ Матвєєва, які також навчалися в Грегорі театрального

містечтва, грали на «фіолях, органах і на страментах і танцювали». Всі ці новини і розваги, повторюю, були розкішню для вищих московських кіл суспільства; зате вони виховували в них нові, більш витончені смаки і потреби, незнайомі руським людям старих поколінь. Чи зупиняться московські вищі кола на цих вигодах і розвагах, які вони так нетерпляче запозичали?

На Заході життєві вигоди і витончені розваги мали джерелом не саме щасливе економічне становище заможних і дозвільних класів суспільства, не самі примхи їх розпещеного смаку: у створенні цього комфорту брали участь тривалі духовні зусилля окремих осіб і цілих суспільств; зовнішні прикраси життя розвивалися там разом з успіхами думки й почуття. Людина прагне створити собі життєву обстановку, відповідну до її смаків і погляду на життя; але треба багато подумати і про свої смаки і про саме життя, щоб правильно встановити цю відповідність. Запозичаючи чужу обстановку, мимоволі й непомітно засвоюємо смаки й поняття, що її створили; без того сама обстановка здається позбавленою смаку і незрозумілою. Наші предки XVII ст. думали інакше: спочатку, запозичаючи західноєвропейський комфорт, вони думали, що їм не треба буде засвоювати чужі знання і поняття, не доведеться відмовлятися від своїх. В цьому полягала їх простодушна помилка, яку роблять всі помисливі і запізнілі наслідувачі. У Москві XVII ст., кидаючись на заморські принади, також стали потроху і невиразно відчувати ті духовні інтереси і зусилля, якими вони були створені, і полюбили ці інтереси й зусилля, перш ніж з'ясували собі їх відношення до доморослих понять і смаків, полюбили їх спершу теж, як життєву розвагу, як приємний і ще не спробований моціон мислі, що засиділась на трєбнику. В один час із запозиченням іноземних потішних «хитроців» і розважних «вимислів» у вищих московських колах немов прокидається розумова допитливість, інтерес до наукової освіти, охота до міркування про такі речі, які не входили у звичайний круговір староруської людини, в коло її щоденних насущних потреб. При дворі утворюється гурток впливових любителів західноєвропейського комфорту і навіть освіти: дядько царя Олексія, ласкавий і веселий Микита Іванович Романов, перший багач після царя і найпопулярніший з бояр, покровитель і любитель німців, дуже охочий до їх музики і костюма і трохи вільнодумець; потім вихователь і свояк царя Борис Іванович Морозов, який у похилому віці гірко скаржився на те, що замолоду не здобув належної освіти,

Мислі про наукове знання

який одяг свого вихованця з однолітками, що були при ньому, в німецький одяг; окольнічий Федір Михайлович Ртіщев, ревнитель наук і шкільної освіти; начальник Пособського приказу, освічений дипломат Афанасій Лаврентійович Ордін - Нащокін; його наступник, боярин Артамон Сергійович Матвеев, дяків син, другий улюбленець царя, перший москвич, що відкрив у своєму по - європейськи прибраному домі щось подібне до журфіксів, зібрання з метою поговорити, обміняти думками і новинами, з участю хазяйки і без гульні, організатор придворного театру. Так непомітно мінялося ставлення руського суспільства до Західної Європи: раніш на неї дивилися, тільки як на майстерню військових і інших виробів, які можна купити, не питаючи, як вони робляться; тепер почав встановлюватися погляд на неї, як на школу, в якій можна навчитися не тільки майстерствам, але й умінню жити і мислити.

Перші
провідники
західного
впливу

Але стародавня Русь і тут не зрадила своїй звичайній обережності: вона не наважувалась запозичати західну освіту прямо з її місця народження, від її майстрів і працівників, а шукала посередників, які могли б передати їй цю освіту у знешкодженій переробці. Хто ж міг стати таким посередником? Між старою Московською Руссю і Західною Європою лежала країна слов'янська, але католицька — Польща. Церковне споріднення і географічне сусідство зв'язали її з романо - германською Європою, а ранній і нестриманий розвиток кріпосного права у зв'язку з політичною свободою вищих класів зробив польське дворянство гулящим і сприйнятливим ґрунтом для західної освіти; але особливості країни і національного характеру надали своєрідного місцевого забарвлення запозиченій культурі. Замкнена в колі одного сословія, що користувалося винятковим пануванням у державі, вона вихувала живий і веселий, але вузький і розпущений світогляд. Ця Польща і була першою передавальницею духовного впливу Західної Європи на Русь: західноєвропейська цивілізація в XVII ст. приходила в Москву насамперед у польській обробці, у шляхетському одягу. А втім, спочатку навіть не чистий поляк приносив її до нас. Значна частина православної Русі була зв'язана з польською Річчю Посполитою насильницькими політичними узами. Національна і релігійна боротьба західноруського православного суспільства з польською державою і римським католицизмом змушувала руських борців звертатися до вброї, якою була сильна противна сторона, — до школи,

до літератури, до латинської мови; у всьому цьому західна Русь до половини XVII ст. далеко випередила східну. Західноруський православний чернець, вивчений у школі латинській або руській, побудований за її зразком, і був першим провідником західної науки, покликаним у Москву.

Цей заклик початий був самим московським урядом. Тут західний вплив зустрівся з рухом, що йшов з іншої сторони. Вивчаючи походження руського церковного розколу, ми побачимо, що цей рух був викликаний потребами руської церкви і почасти спрямовувався навіть проти західного впливу. Але противні сторони зійшлися на одному спільному інтересі — на освіті і тимчасово подали одна одній руки для спільної діяльності. У староруському письменстві не було повного і виправленого кодексу біблії. Руська церковна ієрархія, що зчиняла такий мало не вселенський догматичний шум через питання про алілуїя і про секуляризацію монастирських земель, протягом віків досить спокійно обходила без повного і виправленого тексту слова божого. У половині XVII ст. (1649 — 1650 рр.) у Москву виписали з Києва з тамтешньої академії при Братському монастирі і з Печерської лаври учених ченців Єпіфанія Славинецького, Арсенія Сатановського і Дамаскіна Птицького, доручивши їм перекласти біблію з грецької мови на слов'янську. Київські вчені винагороджувалися помірніше, ніж німецькі наймані офіцери: Єпіфанію з Арсенієм покладено було поденного корму по 4 алтини, близько 600 карбованців на рік на наші гроші, не рахуючи дармового приміщення в Чудовому монастирі з харчами і додатковим питвом з дворця по 2 чарки вина та по 4 кухлі меду й пива на день; а втім, потім грошовий оклад був подвоєний. Виписані вчені крім виконання головної замовленої їм справи повинні були задовольняти і інші потреби московського уряду і суспільства. За замовленнями царя або патріарха вони складали і перекладали різні освітні посібники і енциклопедичні збірники, географії, космографії, лексикони; всі такі книги стали швидко розкуповуватись московськими читаючими колами, особливо при дворі і в Посольському приказі; такі ж книги виписували через руських послів за кордону, з Польщі. Єпіфаній переклав географію, *Книгу врачевскую анатомию*, *Гражданство и обучение нравов детских*, тобто твір про політику і педагогіку. Сатановський переклав книгу *О граде царском*, збірник всякої всячини, складений з грецьких і латинських письменників, язичницьких і християнських, що охоплював все коло тодішніх ходячих знань з найріз-

Б. Славинецький
і А. Сатановський

номанітніших наук; починаючи богослов'ям і філософією і кінчаючи зоологією, мінералогією і медициною. Кори- стувалися всякими літературними силами, що підверталися під руку, залучаючи до справи разом з київлянами і нім- ців. Якийсь фон - Дельден, що служив у Москві перекла- дачем, переклав на російську кілька книг з латинської і французької, а Дорн, що був австрійським послом у Москві, переклав коротку космографію. Повідомляючи про це, Олеарій додає, що такі книги читаються багатьма з до- питливої московської знаті. Нове письменство цього роду заохочували не самі чисто наукові, а й практичні запити. Близько цього часу в ньому поширюються перекладні лікарські порадики. В старому описі справ Посольського приказу знаходимо таку цікаву вказівку: в 1623 р. гол- ландець Фандергін, що був на московській службі, подав у приказ якусь статтю про «алхимисскую мудрость и об иных делех»; після того в 1626 р. він подав у той же при- каз записку «о высшей философской алхимей». Очеви- дно, у Москві з великою цікавістю збирали відомості про ту таємничу і спокусливу науку, з допомогою якої споді- вались дізнатись про майстерність робити золото. Але самий зміст і перекладних і компілятивних збірників Сла- винецького і Сатановського вказує на пробудження науко- вого інтересу, наскільки він був тодішнім московським умам доступний.

Початки
шкільної
освіти

Так відчуло московське суспільство потребу в книжному знанні, в науковій освіті, і посіяні були зачатки шкільного навчання, як необхідного засобу для набуття такої освіти. Ця потреба підтримувалась дедалі частішими зносинами з західними державами, які примушували московську дипломатію вивчати їх становище і взаємні відносини. У Москві намагаються завести школи і уряд і приватні особи. Східні грецькі ієрархи давно не раз указували московським царям на необхідність завести в Москві грецьку школу і друкарню. З Москви шукали і просили, із Сходу пропонували і присилали учителів для цієї школи, але справа все якось не вдавалася. При царі Михайлі мало було і не заснувалася бажана школа. В 1632 р. приїхав від александрійського патріарха чернець Йосиф. Його переконали залишитись у Москві і доручили йому пере- кладати на слов'янську мову грецькі полемічні книги про- ти латинських ересей, а також на «учительном дворе учить малых ребят греческому языку и грамоте». Справа не пішла через скору смерть Йосифа; проте думка заснувати у Москві навчальний заклад, який був би розсадником освіти для всього

православного Сходу, не була покинута ні в Москві, ні на Сході. Поблизу патріаршого двору (у Чудовому монастирі) заснували греко-латинську школу, якою керував грек Арсеній, а цей грек приїхав у Москву в 1649 р., але незабаром був засланий з підозри у неправовірності на Соловки. І Єпіфаній Славинецький з Арсенієм Сатановським викликалися у Москву, між іншим, «для риторського вчення», але невідомо, чи знайшлися у них учні в Москві. В 1665 р. трьом піддямчим з приказів Таємного і Дворцевого велено було вчитись «по-латыням» у західноруського вченого Симеона Полоцького, для чого в Спаському монастирі в Москві збудований був особливий будинок, який в документах так і зветься «школой для граматичного учения». Не думайте, що це були справжні, правильно побудовані, на наш погляд, школи з виробленим статутом, навчальними планами і програмами, постійним викладацьким штатом і т.п. Це були випадкові і тимчасові доручення тому чи іншому приїжджому вченому навчати грецької або латинської мови молодих людей, яких посилав до них уряд, або які самі хотіли в них учитися. Такий був первісний вигляд руської казенної школи в XVII ст., що був прямим продовженням староруського способу навчання грамоті: духовні особи або спеціальні майстри брали дітей на виучку за умовлену плату. Подекуди приватні особи, а може і громади, будували для цього особливі будинки: виходила ніби постійна публічна школа. В 1685 р. в місті Боровську поблизу торгової площі стояла біля міської богадільні «школа для учения детям», збудована місцевим священиком. Можна думати, що на потреби домашнього або шкільного навчання розраховані були і учбові видання, що з'являються близько половини XVII ст.: так, в 1648 р. була видана в Москві слов'янська граматики західноруського вченого Мелетія Смотрицького, а в 1649 р. передрукували виданий у Києві короткий катехізіс Петра Могили, ректора Київської академії і потім київського митрополита. Приватні особи суперничали з урядом у сприянні освіти. Втім, і ці ревнителі освіти належали звичайно до правлячого класу. Найпалкішим з таких ревнителів був довірений радник царя Олексія, окольничий Ф. М. Ртищев. Він збудував під Москвою Андрєвський монастир, куди в 1649 р. на свій рахунок викликав з Києво-Печерського і інших малоросійських монастирів до 30 учених ченців, які повинні були перекладати іноземні книги руською мовою і навчати бажаючих граматики грецької, латинської і слов'янської, риторики, філософії і інших словесних наук. Сам

Ртіщев став студентом цієї вільної школи, ночі просиджував у монастирі, розмовляючи з ученими, вчився в них грецької мови і впросив Єпіфанія Славинецького скласти греко-слов'янський лексикон для потреб цієї школи. До приїжджих південноруських старців приєдналися і деякі з московських учених ченців і священників. Так виникло у Москві учене братство, свого роду вільна академія наук. Користуючись своїм значенням при дворі, Ртіщев заставляв деяких з службової московської молоді ходити до київських ченців в Андрєвський монастир вчитись по-латині і по-грецькому. В 1667 р. парафіяни московської церкви Іоанна Богослова (в Китай-городі) задумали заснувати при своєму храмі училище, не звичайну парафіяльну школу грамоти, а загальноосвітній навчальний заклад з викладанням «грамматической хитрости, языков: славенского, греческого и латинского и прочих свободных учений». Вони подали про те чолобитну цареві і при цьому били ще якоюсь «честному и благоговейному мужу» бути ходатаєм перед царем в їх справі, просили благословення в патріархів московського і східних, що були тоді в Москві в справі Нікона, і, нарешті, московський патріарх, переважно з поваги до невідступного моління того благоговійного мужа, чи не того ж Ртіщева, який і подав думку про училище, зволив і благословення дав «да трудолюбивии спудеи (студенти) радуются о свободе взыскания и свободных учений мудрости и собираются во общее гимнасион ради изощрения разумов от благоискусных дидаскалов». Невідомо, чи була відкрита ця школа.

С. Полоцький

Люди вищого московського класу старалися запитися засобами для домашньої освіти своїх дітей, приймаючи до себе в доми приїжджих учителів, західноруських ченців і навіть поляків. Сам цар Олексій подавав приклад у цьому. Він не задовольнився елементарним навчанням, які дістали його старші сини Олексій і Федір від московського приказного вчителя, наказав навчати їх іноземним мовам — латинській і польській, і для закінчення їх освіти викликав західноруського вченого ченця Симеона Сітіановича Полоцького, вихованця Київської академії, знайомого і з польськими школами. Симеон — приємний учитель, що прибирав науку в привабливі форми. В його віршах можна бачити віршований конспект його уроків. Тут він торкається і політичних предметів, стараючись розвинути у своїх царствених вихованцях політичну свідомість:

Како гражданство преблаго бывает,
Гражданствующим (правителям) знати подобает.

Він змальовує своїм учням політичний ідеал ставлення царя до підданих в образі доброго пастиря і овець:

Тако начальник должен есть творити—
Время подданных крепостно носити,
Не презирати, не за псы имети,
Паче любви, яко своя дети.

Інтерес до перекладних і навіть оригінальних польських книг разом з польською мовою за допомогою домашніх учителів проникає в палац московського царя і в дома московського боярства. Старші сини царя Олексія, як я сказав, навчені були мовам польській і латинській; царевич Федір вивчився навіть мистецтву складати вірші і був співробітником С. Полоцького у віршованому перекладі псалтиря, переклав два псалми. Про нього говорили, що він був любитель наук, особливо математичних. Одна з царівен, Соф'я, також навчалась польської мови і читала польські книги, навіть букву у писала по-латині. За свідченням Лазаря Барановича, архієпископа чернігівського, в його час «царский синклит польского языка не гнушался, но читал книги и истории лянские в сладость». Дехто з московського суспільства старався черпати західну науку з перших джерел і тим запопадливіше, що вона стала вважатись необхідною для успіхів на службі. Боярин Матвєєв учив свого сина латинської і грецької мови. Попередник його по управлінню Посольським приказом, Ордин-Нащокін, оточив свого сина полоненими поляками, які прищепили йому таку любов до Заходу, що спокусили молоду людину тікати за кордон. Перший руський резидент у Польщі Тяпкін віддав свого сина у польську школу. В 1675 р., посилаючи його в Москву з дипломатичним дорученням, батько представив його у Львові королю Яну Собеському. Молода людина виголосила перед королем промову, в якій дякувала йому «за хлебо, за соль и за науку школьную». Промова була сказана тодішнім шкільним напівпольським і напівлатинським жаргоном, при чому, за донесенням батька, «сынок так явственно и изобразительно свою орацию предложил, что ни в одном слове не зашнулся». Король пожалував промовцеві сотню злотих і 15 аршин червоного бархагу.

Так відчули у Москві потребу в європейському мистецтві і комфорті, а потім і в науковій освіті. Почали іноземним офіцером і німецькою гарматою, а кінчили німецьким балетом і латинською граматиною. Викликаний насущними матеріальними потребами держави, західний вплив разом з необхідним приносив і те, чого не вимагали ці потреби, без чого можна було покищо обійтись, з чим можна було ще зачекати.

ЛЕКЦІЯ LIV

Початок реакції західному впливові. — Протест проти нової науки. — Церковний розкол. — Повість про його початок. — Як обидві сторони пояснюють його походження. — Сила релігійних обрядів і текстів. — Психологічна її основа. — Русь і Візантія. — Затьмарення ідеї вселенської церкви. — Переказ і наука. — Національно-церковна зарозумілість. — Державні нововведення. — Патріарх Нікон.

Початок
реакції
західному
впливові

Потреба в новій науці, що йшла з Заходу, зустрілась у московському суспільстві з укоріненою тут віками непереборною антипатією і підозрою до всього, що йшло з католицького і протестантського Заходу. Скоро московське суспільство зазнало плодів цієї науки, як його вже починає брати тяжкий роздум, чи безпечна вона, чи не пошкодить чистоті віри і звичаїв. Цей роздум — другий момент у настрої руських умів XVII ст., що настав слідом за невдоволенням своїм становищем. Він також супроводився надзвичайно важливими наслідками. До нас дійшов уривок однієї слідчої справи, що проводилась в 1650 р.; у ній наочно змальовується, з чого почався, чим насамперед навіювався цей роздум. У справі виступав вся московська учнівська молодь. То були Лучка Голосов (згодом думний дворянин, член державної ради Лук'ян Тимофійович Голосов), Степан Аляб'єв, Іван Засецький і дячок Благовіщенського собору Костка, тобто Костянтин Іванов. Це був тісний гурток друзів, об'єднаних однаковими думами. «От учиться в київлян, говорили вони, Ф. Ртіщев грецької грамоти, а в тій грамоті і вретитство є». Аляб'єв показував на допиті, що коли жив у Москві старець Арсеній - грек, він, Степан, хотів було в нього повчитися по - латині, а як того старця заслали на Соловки, він, Степан, учитися перестав і азбуку порвав, бо почали йому говорити його рідні та Лучка Голосов з Івашкою Засецьким: «Перестань учиться по - латыни, дурно это, а какое дурно, того не сказали». Сам Голосов за владним запрошенням Ртіщева

повинен був в Адревському монастирі вчитися по - латині ж у київських старців; але він проти їх науки, вважав її небезпечною для віри і говорив дячкові Іванову: «Скажи своєму протопопу (Благовіщенського собору Стефану Воніфатьєву, духовникові царя), що я в київських старців учитись не хочу, старці вони не добрі, я в них добра не знайшов і доброго навчання в них немає; тепер я покищо догоджаю Ф. М. Ртіщеву із страху, а надалі в них учитись ні за що не хочу». До цього Лучка додав: «Та й хто по-латині не вчився, той збився з доброго шляху». Близько того ж часу і при сприянні того ж Ртіщева поїхали до Києва закінчувати свою освіту в тамтешній академії два інші молоді чоловіки з Москви — Озеров і Зеркальніков. Дячок Костка із співбесідниками не схвалювали цієї поїздки, боячись, що як ці молоді люди довчатся в Києві і повернуться в Москву, буде тут з ними багато мороки, а тому краще б їх до Києва не допустити і повернути назад: і без того вже вони всім докоряють і ні за що мають благочестивих московських протопопів, говорять про них: «Враки де они вракают, слухать у них нечего и себе чести не делают, учат просто сами не знают, чему учат». Ті ж ревнителі благочестя шепотіли і про боярина Б. І. Морозова, що він держить при собі отця духовного тільки «для прилики людской», а вже якщо київлян почав жалувати, явна справа, туди ж ухилився, до їх же ересей.

Бачимо, що одна частина учнівської молоді гудила другу за виховувану новою наукою зарозумілість і задирливу критику всіма визнаних доморослих авторитетів. Це — не старече охоронне бурчання на новини, а відбиток погляду на науку, що коренився у самій глибині староруської церковної свідомості. Наука і мистецтво цінилися в стародавній Русі за їх зв'язком з церквою, як засоби пізнання слова божого і душевного спасіння. Знання і художні прикраси життя не мали такого зв'язку і такого значення, розглядалися, як гуляща цікавість неглибокого розуму або як зайві несерйозні забави, «потіхи»; так дивилися на бахарів, казкарів, скоморохів. Церква мовчазно їх терпіла, як дитячі рекреаційні ігри і пустощі, а строга церковна проповідь інколи ганила їх, як небезпечні захоплення або розваги, що легко можуть перетворитись у бісівські підступи. У всякому разі, ні такому знанню, ні такому мистецтву не надавали освітньої сили, не давали місця в системі виховання: їх відносили до низького порядку життя, вважали якщо не прямими пороками, то пристрастями жадної до гріха природи людської. Наука

Протест
проти
нової науки

і мистецтво, що їх приносив західний вплив, з'являлися з іншим більш вимогливим виглядом: вони йшли в ряді інтересів вищого порядку не як поступки людській пристрасті, а як законні потреби людського розуму і серця, як необхідні умови впорядкованого і благовидного співжиття, що знаходили своє виправдання в собі самих, а не в служінні потребам церкви. Західний художник або вчений був у нас не руським скоморохом або начитанцем таємних книг, а шановним магістром комедійних дійств або географусом, якого сам уряд визнавав «гораздо на-вычным во многих надобных мастерствах и мудростях». Так західна наука або, кажучи загальніше, культура, приходила до нас непокірною служителькою церкви і не підсудною, хоча й терпимою нею грішницею, а ніби суперницею або в кращому разі співробітницею церкви в справі збудування людського щастя. Староруська думка, облутана переказом, могла тільки злякано відсахнутись від такої співробітниці, а тим паче суперниці. Легко зрозуміти, чому знайомство з цією наукою відразу порушило в московському суспільстві тривожне питання, чи безпечна ця наука для правої віри і добрих звичаїв, для віковичних підвалин національного побуту? Питання постало ще в ту хвилину, коли провідниками цієї науки були в нас свої ж православні західноруські вчені. Але коли вчителями стали іноземці, протестанти і католики, питання повинно було ще більше загостритись. Викликаний ним сумнів у морально-релігійній безпеці нової науки і західного впливу, що її приносив, привів до тяжкого перелому в руському церковному житті, до розколу. Тісний зв'язок цього явища з розумовим і моральним рухом у московському суспільстві XVII ст. заставляє мене спинити вашу увагу на походженні розколу в руській церкві.

Церковний
розкол

Руським церковним розколом називається відділення значної частини руського православного суспільства від пануючої руської православної церкви. Цей поділ почався за царювання Олексія Михайловича в наслідок церковних новин патріарха Нікона і триває досі. Розкольники вважають себе такими ж православними християнами, якими вважаємо себе і ми. Старообрядці у власному розумінні не розходяться з нами ні в одному догматі віри, ні в одній zasadі віровчення; але вони відколотися від нашої церкви, перестали визнавати авторитет нашого церковного уряду в ім'я «старої віри», нібито покинутої цим урядом; тому ми і вважаємо їх не єретиками, а тільки розкольниками, і тому ж вони нас називають церковниками або ніконіанами,

а себе старообрядцями або старовірами, що держаться давнього доніконівського обряду і благочестя. Якщо старообрядці не розходяться з нами в догматах, в засадах віровчення, то постає питання, чому ж стався церковний поділ, чому значна частина руського церковного суспільства опинилася за огорожею руської пануючої церкви. Ось у небагатьох словах повість про початок розколу.

До патріарха Нікона руське церковне суспільство було єдиним церковним стадом з єдиним вищим пастирем; але в ньому в різний час і з різних джерел виникли і утвердились деякі місцеві церковні думки, звичаї і обряди, відмінні від прийнятих у церкві грецькій, від якої Русь прийняла християнство. Такими були двоперсне хресне знаменіє, образ написання імені *Ісус*, відправа літургії на семи, а не на п'яти просфорах, ходіння *по-солонь*, тобто за сонцем (від лівої руки до правої, повернувшись обличчям до вітара), в деяких священодійствах, наприклад, при хрещенні навколо купелі або при вінчанні навколо аналою, особливе читання деяких місць символу віри («царствию его несть конца» «и в духа святого, истинного и животворящего»), двояння вигуку *алілуія*. Деякі з цих обрядів і особливостей були визнані руською церковною ієрархією на церковному соборі 1551 р. і таким способом дістали законодавче затвердження з боку вищої церковної влади. З другої половини XVI ст., коли в Москві почалося книгодрукування, ці обряди і різночитання стали проникати з рукописних богослужбних книг у друковані їх видання і через них поширювались по всій Росії. Отже, друкарський верстат надав нової ціни цим місцевим обрядовим і текстуальним розбіжностям і розширив їх вживання. Деякі з таких розбіжностей внесли в свої видання справщики церковних книг, надрукованих за патріарха Іосифа в 1642 — 1652 рр. Через те що взагалі текст руських богослужбних книг був невиправлений, то наступник Іосифа патріарх Нікон з самого початку свого управління руською церквою ревно взявся за усунення цих несправностей. В 1654 р. він провів на церковному соборі постанову перевидавати церковні книги, виправивши їх за правильними текстами, за слов'янськими пергаментними і давніми грецькими книгами. З православного Сходу і з різних кутків Росії у Москву навезли гори давніх рукописних книг грецьких і церковно-слов'янських; виправлені за ними нові видання розіслані були по руських церквах в наказом відібрати і знищити невиправлені книги, стародруковані і старописані. Жахнулися православні руські

Повість
про його
початок

люди, глянувши в ці нововиправлені книги і не знайшовши в них ні двоперстя, ні Ісуса, ні інших освячених часом обрядів і установлень: вони вбачили в цих нових виданнях нову віру, по якій не спасалися стародавні святі отці, і прокляли ці книги, як еретичні, продовжуючи правити службу і молитись по старих книгах. Московський церковний собор 1666 — 1667 рр., на якому були присутні два східних патріархи, наклав на непокірних клятву (анафему) за противлення церковній владі і відлучив їх від православної церкви, а відлучені перестали визнавати ієрархію, що їх відлучила, своєю церковною владою. Відтоді і розкололось руське церковне суспільство, і цей розкол триває до цього часу.

Думки
про його
походження

Чому ж стався розкол? За поясненням старообрядців, тому, що Нікон, виправляючи богослужібні книги, самовільно скасував двоперстя і інші церковні обряди, що складають святоотецький давньо-православний переказ, без якого неможливо спастись, і коли вірні стародавньому благочестю люди стали за цей переказ, руська ієрархія відлучила їх від своєї зіпсованої церкви. Але в такому поясненні не все ясно. А яким чином двоперстя або ходіння по-солонь стало для старообрядців святоотецьким переказом, без якого неможливо спастись? Яким чином простий церковний звичай, богослужібний обряд або текст міг набути такої важливості, стати недоторканою святинею, догматом? Православні дають глибше пояснення. Розкол стався через неурядо розкольників, через вузьке розуміння ними християнської релігії, через те, що вони не вміли відрізнити в ній істотне від зовнішнього, зміст від обряду. Але й ця відповідь не розв'язує всього питання. Припустімо, певні обряди, освячені переказом, місцевою старовиною, могли дістати неподобне їм значення догматів; алеж і авторитет церковної ієрархії, освячений старовиною і до того ж не місцевою, а вселенською, і його визнання необхідне для спасіння: святі отці не спасались і без нього, як без двоперстя. Як старообрядці наважились пожертвувати одним церковним установленням для другого, відважились спастись без керівництва законної ієрархії, ними відкинутої?

Пояснюючи походження розколу, в нас часто з особливим наголосом і деякою зневагою вказують на сліпу прив'язаність старообрядців до обрядів і текстів, до букви писання, як до чогось дуже неважливого в справі релігії. Я не поділяю такого зневажливого погляду на релігійний обряд і текст. Я не богослов і не покликаний розкри-

вати богословський смисл таких предметів. Але релігійний текст і обряд, як і всякий обряд і текст з практичним, життєвим впливом, крім спеціального богословського має ще загальне психологічне значення і з цього боку, як і всяке життєве, тобто історичне явище, може підлягати історичному вивченню. Тільки з цього народно-психологічного боку я і торкаюсь походження розколу.

В релігійних текстах і обрядах виражається суть, зміст віровчення. Віровчення складається з вірувань двох порядків: одні є *істини*, які встановлюють світогляд віруючого, розв'язуючи йому вищі питання світобудови; другі є *вимоги*, які спрямовують моральні вчинки віруючого, вказуючи йому завдання його буття. Ці істини і ці вимоги вищі від пізнавальних засобів логічно мислячого розуму і вищі від природних потягів людської волі, тому ті і другі вважаються згори відкритими. Мислимі, тобто доступні розумінню, формули релігійних істин є *догмати*; мислимі формули релігійних вимог є *заповіді*. Як засвоюються ті й другі, коли вони недоступні ні логічному мисленню, ні природній волі? Вони засвоюються релігійним пізнанням або мисленням і релігійним вихованням. Не бентежтесь від цих термінів: релігійне мислення або пізнання є такий же спосіб людського розуміння, відмінний від логічного або розсудкового, як і розуміння художнє; воно тільки звернене на інші, більш піднесені предмети. Людина далеко не все осягає логічним мисленням і, може, навіть осягає ним найменшу частку осягненого. Засвоюючи догмати і заповіді, віруючий засвоює собі певні релігійні ідеї і моральні спонуки, які так само мало піддаються логічному розборові, як і ідеї художні. Хіба зрозумілий вам музикальний мотив ви підведете під логічні схеми? Ці релігійні ідеї і спонуки є *вірування*. Педагогічним посібником для їх засвоєння служать певні церковні дії, сукупність яких становить відправу. Догмати і заповіді виражені в священних текстах, церковні дії прибрані в певні обряди. Все це лише форми вірувань, оболонка віровчення, а не його суть. Але релігійне розуміння, як і художнє, відрізняється від логічного й математичного тією особливістю, що в ньому ідея або мотив нерозривно зв'язані з формою, що їх виражає. Ідею, виведену логічно, теорему, доведену математично, ми розуміємо, хоч як була б формульована та і друга, хоч якою нам знайомою мовою і яким завгодно зрозумілим стилем або навіть тільки умовним знаком. Не так впливає релігійне і естетичне почуття: тут ідея або мотив за законом психологічної асоціації органічно зро-

Сила релігійних обрядів і текстів

стаються з текстом, обрядом, образом, ритмом, звуком, що виражають їх. Забудете малюнок або музикальне сполучення звуків, яке викликало у вас певний настрій,— і вам не вдасться відтворити цей настрій. Який завгодно чудовий вірш перекладіть прозою, і його чарівність зникне. Священні тексти і богослужбні обряди склалися історично і не мають характеру незмінності і недоторканості. Можна вигадати тексти і обряди кращі, досконаліші від тих, що виховали в нас релігійне почуття, але вони не замінять нам наших гірших. Коли православний руський священник вигукує у вітварі *Горе имеем сердца*, православного віруючого охоплює звичайне для нього піднесення релігійного настрою, яке допомагає йому відкласти всяке життєве піклування. Але нехай той же священник зробить вигук католицького патера *Sursum corda*, той же віруючий, хоч як би добре він знав, що це той самий вигук, тільки латинською мовою і із стилістичного погляду навіть більш енергійний, віруючий не піднесеться духом від цього вигуку, бо не звик до нього. *Так, релігійний світогляд і настрої кожного суспільства нерозривно зв'язані з текстами і обрядами, що їх виховали.*

І психологічна основа

Але, може, такий тісний зв'язок релігійних обрядів і взагалі форм із суттю віровчення сам по собі є тільки хиба релігійного виховання, і віруючий дух може обійтися без цих тяжких обрядових накладок, а тому треба допомагати йому без них обходитись? Так, може, з часом, колинебудь ці накладки і стануть зайвими, коли людський дух шляхом дальшого удосконалювання звільнить своє релігійне почуття від впливу зовнішніх вражінь і від самої потреби в них, коли людина молитиметься «духом і істиною». Тоді і релігійна психологія буде інша, несхожа на ту, яку виховувала практика всіх досі відомих релігій. Але з того часу як люди стали себе пам'ятати, протягом тисячоліть і до наших днів вони не вміли обійтися без обряду ні в релігії, ні в інших життєвих відносинах морального характеру. Треба строго розрізняти спосіб засвоєння істини свідомістю і волею. Для свідомості досить певного зусилля думки і пам'яті, щоб зрозуміти і запам'ятати істину. Але цього дуже мало, щоб зробити істину керівницею волі, напрямницею життя цілих суспільств. Для цього треба прибрати істину у форми, обряди, в цілу будову, яка безперервним потоком належних вражінь приводила б наші думки у певний порядок, наше почуття у певний настрій, довбала б і розм'якшувала нашу грубу волю і таким способом, через безперервне вправляння і навички,

перетворювала б вимоги істини у звичну моральну потребу, у мимовільний потяг волі. Скільки прекрасних істин, що осявали дух людський і здатних освітити і зігріти людське співжиття, загинуло безслідно для нього тільки тому, що вони не встигли вчасно набрати такої будови і з допомогою її не були досить розучені людьми! Так не в одній релігії, так і в усьому. Який завгодно чудовий музикальний мотив не справить на нас належного художнього вражіння в тому простому схематичному вигляді, в якому він народжується в художній уяві композитора; його потрібно розробити, покласти на інструмент або на цілий оркестр, повторити в десятку ладів і варіацій і розіграти перед цілими зборами, де маленьке захоплення кожного слухача заразить його сусідів справа і зліва, і з цих мініатюрних особистих захоплень складеться величезне загальне вражіння, яке кожний слухач понесе з собою додому і багато днів буде ним оборонятись від незгод і пошлостей щоденного життя. Люди, які чули проповідь Христа на горі, давно померли і занесли з собою пережите ними вражіння; але й ми переживаємо частку цього вражіння, бо текст цієї проповіді вставлений у рамки нашої відправи. Обряд або текст — це свого роду фонограф, в якому застиг моральний момент, який колись викликав у людях добрі діла і почуття. Цих людей давно немає, і момент з того часу не повторився; але з допомогою обряду або тексту, в який він сховався від людського забуття, ми в міру бажання відтворюємо його і в міру своєї моральної сприйнятливості переживаємо його вплив. З таких обрядів, звичаїв, умовних відносин і пристойностей, в які вилилися думки і почуття, що виправляли життя людей і були для них ідеалами, поступово шляхом вагань, суперечок, боротьби і крові складалося людське співжиття. Я не знаю, якою буде людина через тисячу років, але відніміть у сучасної людини цей нажитий скарб обрядів, звичаїв і всяких умовностей, що перейшов до нього у спадщину, — і вона все забуде, всього розучиться і повинна буде все починати спочатку.

Але якщо така релігійна психологія всякого церковного суспільства, що воно не може обійтись без обряду і тексту, то чому ніде за обряд і текст не було такого шумного сперечання і не бувало розколу, як це трапилося в нас у XVII ст.? Щоб відповісти на це запитання, треба пригадати деякі явища нашого церковного життя до XVII ст.

До XV ст. руська церква була слухняною дочкою Візантії, своєї митрополії. Звідти вона приймала своїх і Русь і Візантія

митрополитів і єпископів, церковні закони, весь чин церковного життя. Авторитет грецького православ'я багато віків стояв у нас непохитно. Але з XV ст. цей авторитет почав хитатись. Великі князі московські, відчувши своє національне значення, поспішили внести це почуття і в церковні відносини, не хотіли і в церковних справах залежати від сторонньої влади, ні від імператора, ні від патріарха царградського. Вони завели звичай призначати і висвячувати всеросійських митрополитів у себе вдома, в Москві, і тільки з руського духовенства. Провести цю зміну було тим легше, що грецьких ієрархів не шанували на Русі особливо високо. Стародавня Русь високо ставила церковний авторитет і святині грецького Сходу, але грек і шахрай завжди вважалися в нас синонімами. «Був він улесливий, бо був він грек», — говорить наш літопис XII ст. про одного єпископа — грека. Такий погляд склався дуже рано і просто. Насаджувати християнство в далекій і варварській митрополії константинопольського патріархату присилались здебільшого далеко не кращі люди з грецької ієрархії. Відчужені від пастви мовою, поняттями і сановним церемоніалом, вони не могли набути пастирського впливу, вдовольнялись установленням зовнішньої церковної урочистості, ретельністю набожних князів і старанно пересилали на батьківщину руські гроші, на що зважив за потрібне натякнути один поважний новгородський владика XII ст. з руських у пастирському повчанні духовенству свої єпархії. За ієрархію чіплялось багато всякого рядового грека, що приходив пожитись від новоосвічених. А потім грецька ієрархія в XV ст. страшенно принизила себе в очах Русі, прийнявши флорентійську унію 1439 р., погодившись на союз православної церкви з католицькою, створений на соборі у Флоренції. За візантійську ієрархію в нас держалися з таким довір'ям у боротьбі з латинством, а вона, ця ієрархія, сама віддалася римському папі, видала головою східне православ'я, насаджене апостолами, утверджене святими отцями і сімома вселенськими соборами, і коли б великий князь московський Василій Васильович не викрив лиходійного ворога, сатаниного сина грека Ісідора митрополита, що приніс унію в Москву, златинив би він руську церкву, спотворив би стародавнє благочестя, насаджене у нас святим князем Володимиром. Через кілька років Царград був завойований турками. Вже й раніше на Русі звикли поглядати на греків високо і підозріло. Тепер у падінні царградських стін перед безбожними агарянами побачили

на Русі знак остаточного падіння грецького православ'я. Послухайте, як самовпевнено пояснює зв'язок світових подій свого часу. руський митрополит Філіпп I. В 1471 р. він пише новгородцям, що замутилися проти Москви: «І про те, діти, подумайте: Царград непохитний стояв, поки в ньому, як сонце, сяло благочестя, а як тільки покинув він істину та з'єднався з латиною, так і попав у руки поганих». Потьмарилось тоді в очах Русі світло православного Сходу; як упав стародавній перший Рим від ересей і гордості, так тепер упав і другий Рим — Царград від непростійності і безбожних сиродіців. Ці події справили на Русь глибоке, але не безвідрадне вражіння. Старі світила церковні погасли, грецьке благочестя взялося мороком. Самотньою відчула себе православна Русь у всьому піднебесному світі. Світові події мимоволі примушували її протиставляти себе Візантії. Москва скидала з себе агарянське іго майже в той самий час, коли Візантія надівала його на свою шию. Якщо інші царства падали за зраду православ'ю, то Москва непохитно стоятиме, залишаючись вірна йому. Вона — третій і останній Рим, останній і єдиний у світі притулок правої віри, справжнього благочестя. Ці помисли підносили і розширяли історичний кругозір староруських мислителів XVI ст. і наповнювали їх тривожними думами про долю Росії. Батьківщина тоді дістала в їх очах нове високе значення. Руський чернець Філофей писав великому князеві Василю, батькові Грозного: «Внимай тому, благочестивый царь! Два Рима пали, третій — Москва стоит, а четвертому не бывать. Соборная церковь наша в твоём державном царстве одна теперь паче солнца сияет благочестием во всей поднебесной; все православные царства собрались в одном твоём царстве; на всей земле один ты — христианский царь. Вера православная в Царьграде испроказилась махметовой прелестью безбожных агарян, а у нас на Руси паче просияла святых отец учением» — так писали наші книжники XVI ст. І такий погляд став віруванням освіченого староруського суспільства, навіть проник у народну масу і викликав ряд легенд про втечу святих і святинь з обох впалих Римів у новий, третій Рим, у Московську державу. Так склалися у нас в XV — XVI ст. ст. оповіді про приплиття преп. Антонія - римлянина по морю на камені із святинями у Новгород, про чудесне переселення чудотворної тіхвінської ікони божої матері з візантійського Сходу на Русь і ін. До того ж люди, які приїжджали з розореного православного Сходу на Русь просити милостині або при-

тулку, зміцнювали в руських це національне переконання. За царювання Федора Івановича приїхав у Москву по милостиню цареградський патріарх Ієремія, який у 1589 р. висвятив московського митрополита Іова у сан всеросійського патріарха, чим остаточно закріпив давно завершене ієрархічне відособлення руської церкви від константинопольського патріархату. Ніби цей приїжджий ієрарх підслухав задушевні помисли руських людей XVI ст., такі близькі до думок Філофея його слова про заснування патріаршества у Москві, звернені до московського царя: «Воістину в тобі дух святий пробуває і від бога така мисль внушена тобі: ветхий Рим упав від ересей, другим Римом — Константинополем заволоділи агарянські онуки, безбожні турки, твоє ж велике російське царство, третій Рим, всіх перевершило благочестям; ти один у всьому всесвіті іменуєшся християнським царем».

Затьмарення вселенської ідеї

Всі ці явища і вражіння дуже своєрідно настроїли руське церковне суспільство. На початок XVII ст. воно перейнялось релігійною самовпевненістю; але ця самовпевненість вихована була не релігійними, а політичними успіхами православної Русі і політичними нещастями православного Сходу. Основним мотивом цієї самовпевненості була думка, що православна Русь залишилась у світі єдиною володаркою і охоронницею християнської істини, чистого православ'я. З цієї думки за допомогою деякої перестановки поняття національна зарозумілість вивела переконання, що християнство, яким володіє Русь, з усіма його місцевими особливостями і навіть з тубільною мірою його розуміння, є єдине в світі справжнє християнство, що іншого чистого православ'я крім руського нема й не буде. Але за нашим віровченням, охоронниця християнської істини є не яка-небудь помісна, а вселенська церква, що з'єднує в собі не тільки живущих у певний час і певному місці, але й усіх будьколи і будьде живших правовірних. Як тільки руське церковне суспільство визнало себе єдиним охоронцем справжнього благочестя, місцева релігійна свідомість була ним визнана мірилом християнської істини, тобто ідея вселенської церкви замкнулася в тісні географічні межі однієї з помісних церков; вселенська християнська свідомість замкнулася у вузький кругозір людей певного місця і часу. Християнське віровчення, говорив я, прибране в певні форми, виявляється у певних обрядах для безпосереднього розуміння, формулюється в текстах для вивчення і здійснюється на практиці в церковних правилах. Розуміння текстів віровчення і практика церковних пра-

вил поглиблюються і вдосконалюються з успіхами релігійної свідомості і її руйнівної сили — розуму, озброєного вірою. З допомогою обрядів, текстів і правил релігійна думка заглиблюється в тайни віровчення, поступово з'ясовуючи їх собі і спрямовуючи релігійне життя. Ці обряди, тексти і правила, повторюю, не становлять суті віровчення; але за властивістю релігійного розуміння і виховання вони в кожному церковному суспільстві тісно зростаються з віровченням, стають для кожного суспільства формами релігійного світогляду і настрою, важко відділюваними від змісту. А втім, якщо вони в певному суспільстві спотворюються або ухиляються від первісних норм віровчення, є засіб їх виправлення. Таким засобом перевірки і виправлення, корективом розуміння християнської істини для кожного місцевого церковного суспільства є релігійна свідомість вселенської церкви, авторитетом якої виправляються місцеві церковні відхилення. Але як тільки православна Русь визнала себе єдиною володаркою християнської істини, такого способу перевірки для неї не стало. Визнавши само себе вселенською церквою, руське церковне суспільство не могло допустити перевірки своїх вірувань і обрядів з сторони. Як тільки руські православні уми стали на цю точку зору, в них зміцнилась думка, що руська помісна церква має всю повноту християнської вселенської свідомості, що руське церковне суспільство вже сприйняло все, що потрібно для спасіння віруючого, і йому немає чого більше вчитись, немає чого і ні в кого більше запозичати у справах віри, а залишається тільки бережно зберігати сприйнятий скарб. Тоді на місце вселенської свідомості мірилом християнської істини стала національна церковна старовина. Руським церковним суспільством було визнано за правило, що личить молитись і вірувати, як молилися і вірували батьки й діди, що внукам нічого не залишається більше, як зберігати без роздумування дідівський і батьківський переказ. Але цей переказ — розуміння, що зупинилось і застигло: визнати його мірилом істини означало відкинути всякий рух релігійної свідомості, можливість виправлення її помилок і хиб. З хвилини такого визнання всі зусилля руської релігійної думки повинні були спрямуватись не до того, щоб заглиблюватися в таємниці християнського віровчення, засвоювати собі по змозі вірніше і повніше життєву вселенську релігійну свідомість, а виключно до того, щоб зберегти свій наявний місцевий запас релігійного розуміння з усіма місцевими обрядами і захистити його від зміни і нечистого дотику з сторони.

З такого настрою і складу релігійних понять вийшли два важливі наслідки, з якими тісно зв'язалось виникнення розколу: 1) церковні обряди, заповідані місцевою старовиною, набули значення недоторканої і незмінної святині; 2) в руському суспільстві встановилось підозріле і гордовите ставлення до участі розуму і наукового знання в питаннях віри. Ця наука, що проквітала в інших християнських суспільствах,— так стали думати на Русі,— не врятувала ж вона тих суспільств від ересей, світ розуму не перешкодив там померкнути вірі. Неясно пам'ятаючи, що коріння мирської науки криються в язичницькій греко-римській країні, у нас гидливо помишляли, що ця наука все ще живиться нечистими соками такого поганого ґрунту. Тому гидливе і боязке почуття опанувало староруську людину від думки про риторську і філософську еллінську мудрість: все це справа грішного розуму, відданого на самого себе. В одному староруському повчанні читаємо: «Богомерзостен пред богом всякий, кто любит геометрию; а се душевные грехи — учиться астрономии и еллинским книгам; по своему разуму верующий легко впадает в различные заблуждения; люби простоту больше мудрости, не изыскауй того, что выше тебя, не испытай того, что глубже тебя, а какое дано тебе от бога готовое учение, то и держи». У шкільних прописах було таке напучення: «Братия, не высокоумствуйте! Если спросят тебя, знаешь ли философию, отвечай: еллинских борзостей не текох, риторских астрономов не читах, с мудрыми философами не бывах, философию ниже очима видех; учуся книгам благодатного закона, как бы можно было мою грешную душу очистить от грехов». Такий погляд живив самовпевненість незнання: «Аще не учен словом, но не разумом,— писав про себе староруський книжник,— не учен диалектике, риторике и философии, но разум христов в себе имею». Так староруське церковне суспільство втрачало засоби самовиправлення і навіть самі спонуки до нього.

Національ-
но - церков-
на зарозу-
мілість

Я виклав погляди, в яких зміцніло староруське церковне суспільство до XVII ст. У наївній своїй формації це були простонародні погляди, які, проте, захоплювали і масу рядового духовенства, білого і чорного. У правлячій ієрархії вони не виявлялись так грубо, проте підсвідомо входили до складу її церковного настрою. У співслужінні з приїжджим грецьким архієреєм, навіть патріархом, стежачи пильно за кожним його рухом, наші «власні» тут таки з великодушною поблажливістю вказували на припущені ним в окремих місцях відступи від прийнятого

в Москві богослужбного чину: «У нас того чина не ведеться, наша истинная православная христианская церковь не прияла сего чина». Це підтримувало в них свідомість своєї обрядової переваги перед греками, і, задоволені цим, вони вже не думали про спокусу, яку сіяли серед молільників, перериваючи священнодійства обрядовими суперечками. Не було нічого незвичайного в прив'язаності руських до церковних обрядів, в яких вони виховувались; в ній потрібно бачити швидше народно-психологічну неминучість, природно-історичну умову релігійного розуміння, ніж органічну або хронічну недугу руського релігійного почуття; це — просто ознака історичного віку народу. Органічний порок староруського церковного суспільства полягав у тому, що воно вважало себе єдиним істинно правдивим у світі, своє розуміння божества виключно правильним, творця всесвіту виставляло своїм власним руським богом, який нікому більше не належить і не відомий, свою помісну церкву ставило на місце вселенської. Самовдоволено заспокоївшись на цій думці, воно і свою місцеву церковну обрядність визнавало недоторканою святинею, а своє релігійне розуміння нормою і корективом богоснавства. Зустріч цих поглядів з тим, що робилось у державі, посилювала їх збуджений характер.

Ми бачили, що з воцарінням нової династії у нас розпочалися політичні і економічні нововведення, предметом яких було впорядкування народної оборони і державного господарства. Відчувши потребу в нових, запозичених технічних засобах, держава масою закликала іноземців, лютеран і кальвіністів. Правда, їх закликали для навчання солдатів, вилівання гармат, будівництва заводів; все це дуже мало стосувалося моральних понять і ще менше релігійних поглядів. Але староруська людина своїм конкретним мисленням не звикла розрізняти життєві відносини, не вміла і не хотіла поділяти різні сторони життя. Якщо німець командує руськими ратними людьми і вчить їх своїй ратній хитрості, значить, треба і одягатися, і бороду голити по-німецькому, і віру прийняти німецьку, тютюн курити, молоко пити по середах і п'ятницях, а своє стародавнє благочестя покинути. Совість руської людини в роздумі стала між рідною старовиною і Німецькою слободою. Все це настроїло руське суспільство під кінець першої половини XVII ст. надзвичайно тривожно і підозріло, і цей настрій виявлявся при кожній нагоді. В 1648 р., коли молодий цар Олексій збирався женитись, в Москві раптом пішли чутки, що скоро настане кінець стародавньому благочестю

Державні
нововве-
дення

і будуть введені нові іноземні звичаї. При такому настрої спроба виправити церковні обряди і текст богослужбних книг легко могла здатися збентеженому і полохливому церковному суспільству зазіханням на саму віру. Сталося так, що за це виправлення взявся ієрарх, який самим характером своїм здатний був довести цей настрій до крайньої міри напруження. Патріарх Нікон, висвячений у цей сан в 1652 р., сам по собі вартий того, щоб у нарисі походження розколу приділити йому хвилину уваги.

Патріарх
Нікон

Він народився в 1605 р. в селянському середовищі, з допомогою своєї грамотності став сільським священиком, але через обставини життя рано вступив у ченці, загартував себе суворим іспитом пустинного життя в північних монастирях і здатністю сильно впливати на людей здобув необмежене довір'я царя, дуже швидко досяг сану митрополита новгородського і, нарешті, 47 років став всеросійським патріархом. З руських людей XVII ст. я не знаю людини значнішої і свовіднішої за Нікона. Але його не зрозумівш відразу: це — досить складний характер і наперед характер дуже нерівний. У спокійний час, у щоденному поводженні він був тяжкий, капризний, запальний і владолюбний, найбільше самолюбний. Але це навряд чи були його справжні, корінні властивості. Він умів справляти величезне моральне вражіння, а самолюбні люди на це нездатні. За жорстокість у боротьбі його вважали злим; але його тяжило всяке ворогування, і він легко прощав ворогам, якщо помічав у них бажання піти йому назустріч. З упертими ворогами Нікон був жорстокий. Але він забував усе, бачачи людські сльози і страждання; благодійність, допомога слабому або хворому ближньому була для нього не стільки обов'язком пастирського служіння, скільки несвідомим потягом доброї природи. Своїми розумовими і моральними силами він був великий ділок, який бажав і здатний був робити великі справи, але тільки великі. Що вміли робити всі, то він робив найгірше; але він хотів і вмів робити те, за що не вмів узятись ніхто, однаково, добра чи погана то була справа. Його поведінка в 1650 р. з новгородськими бунтівниками, яким він дав себе побити, щоб їх навести на розум, потім під час московського мору 1654 р., коли він у відсутність царя вирвав із зарази його сім'ю, виявляє в ньому рідку відвагу і самовладання. Але він легко розгублювався і втрачав рівновагу від життєвої дрібниці, щоденної нісенітничі; хвилинне вражіння розросталось у цілий настрій. У найважчі хвилини, ним же собі створені і що вимагали повної роботи

думки, він займався дрібницями і через дрібниці ладен був підняти велику шумну справу. Засуджений і засланий у Ферапонтів монастир, він одержував від царя гостинці, і, коли раз цар надіслав йому багато доброї риби, Нікон образився і відповів докором, чому не надіслали овочів, винограду в патоці, яблучок. В гарному настрої він був винахідливий, дотепний, але образений і роздратований, втрачав усякий такт і химери озлобленої уяви приймав за дійсність. У заточенні він узявся лікувати хворих, але не втерпів, щоб не кольнути царя своїми цілющими чудесами, послав йому список вилікуваних, а царському посланцеві говорив, був, мовляв, йому глагол, відібрано, мовляв, у тебе патріаршество, зате дана чаша лікарська: «лікуй болящих». Нікон належав до числа людей, які спокійно зносять страшні болі, але ойкають і впадають у відчай від шпилькового уколу. У нього була слабкість, на яку страждають нерідко сильні, але мало витримані люди: він нудився спокоєм, не вмів терпляче вичікувати; йому постійно потрібна була тривога, захоплення чи то сміливою думкою чи то широкою справою, навіть просто хоча б сваркою з осоружною людиною. Це — ніби парус, що тільки в бурю буває самим собою, а в тишу тріпотить на щоглі непотрібною ганчіркою.

ЛЕКЦІЯ LV

Становище руської церкви при вступі Нікона на патріарший престол.— Його ідея вселенської церкви.— Його новини.— Чим Нікон сприяв церковному розколові.— Латинобоязнь.— Визнання перших старообрядців.— Огляд сказаного.— Народно-психологічний склад старообрядства.— Розкол і освіта.— Сприяння розколу західному впливові.

Становище
церкви

Майже ще у розквіті віку і з непочатим запасом сил Нікон став патріархом руської церкви. Він понав у бурхливий і каламутний вир різнобічних прагнень, політичних задумів, церковних непорозумінь і придворних інтриг. Держава готувалася воювати з Польщею, звести з нею рахунки, що затяглися із Смутного часу, і стримати прикритий її прапором католицький натиск на західну Русь. Для успіху в цій боротьбі Москві потрібні були протестанти, їх військова майстерність і промислові вказівки. Для руської церковної ієрархії виникала двобічна турбота: треба було заохочувати царський уряд до боротьби з католиками і стримувати його від захоплення протестантами. Під гнітом цієї турботи в застоєлому церковному житті з'являються ознаки якогось руху. Готуючись до боротьби, руське церковне суспільство насторожилося, спішило прибраться, почититись, зібратися з силами, уважніше придивитися до своїх хиб: видаються суворі укази проти забобонів, язичницьких звичаїв у народі, безобразного провадіння свят, проти кулачних боїв, непристойних ігрищ, пияцтва і нецтва духовенства, проти безпорядків у відправі. Поспішали по змозі швидше вимести сміття, яке недбало збиралось разом із церковними багатствами 6½ століть. Почали шукати союзників. Якщо державі став потрібен майстер-німець, то церква відчула потребу у вчителі-грекові або київлянині. Ставлення до греків поліпшуються: всупереч колишньому недовірливому і зневажливому поглядові на їх строкате благочестя тепер у Москві визнають їх строго православними. Зносини із схід-

ною ієрархією поживавляються: дедалі частіше з'являються в Москві східні ієрархи з просьбами і пропозиціями; дедалі частіше звертаються з Москви на Схід до грецьких владик з запитами у церковних потребах і нерозуміннях. Руська автокефальна церква з належним благоговінням ставиться до церкви константинопольської, як до своєї колишньої митрополії; до думок східних патріархів у Москві прислухаються як до голосу вселенської церкви; ніякого важливого церковного нерозуміння не розв'язують без їх згоди. Греки йшли назустріч закликам, що йшли з Москви. В той час як Москва шукала світла на грецькому Сході, звідти йшли напоумлення самій Москві стати джерелом світла для православного Сходу, розсадником духовної освіти для всього православного світу, заснувати вище духовне училище і завести грецьку друкарню. В той же час довірливо користувалися працями і послугами київської ученості. Але всі ці духовні сили легше було зібрати, ніж об'єднати, налагодити для дружної роботи. Київські академіки і вчені греки з'являлися в Москву чванливими гістьми, що кололи очі господарям своєю науковою перевагою. Придворні прихильники західної культури, як Морозов і Ртіщев, дорожачи німцями, як майстрами, радо приймали греків і квіблян, як церковних учителів, і допомагали Ніконову попередникові, патріарху Іосифу, який теж тримався об'єднаного напрямку разом з царським духовником Стефаном Воніфатьєвим, клопотався про школу, про переклад і видання освітніх книг, а для проведення в народну масу благопристойних понять і звичаїв Стефан викликав з різних кутків Росії популярних проповідників: священників Івана Неронова з Нижнього, Данила з Костроми, Логгіна з Мурому, Аввакума з Юр'євця Повольського, Лазаря з Романова - Борисоглібська. В цій компанії обертася і Нікон, поки мовчазно, собі на умі, придивляючись до товаришів, своїх перших майбутніх ворогів. Але Ртіщева за наукові нахили зацікавили в ересі, а царський духовник, на вигляд благодушний і тихомірний напутник царя, при першій сутичці вилаяв перед ним патріарха і весь Освящений собор вояками і губителями, сказавши, що в Московській державі і церкви божої зовсім нема, так що патріарх бив чолом цареві по силі Уложення, що присуджувало смертну кару за хулу на соборну і апостольську церкву. Нарешті і добрані духовником співробітники перестали слухатись свого ватажка, говорили з ним «жорстоко і противно», попросту лаялись і з фанатичним самозабуттям в ім'я

того ж руського бога накинулись на патріарха і всіх нововводителів з їх новими книгами, ідеями, порядками і вчителями, не розбираючи ні німців, ні греків, ні киян. Духовник царський мав рацію, сказавши, що в Московській державі нема церкви божої, якщо під церквою розуміти церковно-ієрархічну дисципліну і богослужбний порядок. Тут панували безлад і безчинство. Набожна, витримана в церковності, руська паства нудилася довгим стоянням у храмі. Догоджаючи їй, духовенство самовільно ввело прискорений порядок відправи: читали і співали різне на два, на три голоси або одночасно дячок читав, диякон говорив ектецію, а священик виголоси, так що нічого не можна було розібрати, аби тільки було прочитано і проспівано все належне за служебником. Ще Стеглавий собор строго заборонив таке багатоголосся; але духовенство не слухалось соборної постанови. За таке безчинство досить було карати безчинних священнослужників дисциплінарним стягненням. Але патріарх з наказу царя в 1649 р. скликав у цій справі цілий церковний собор, який, небоючись ремствування духовенства і мирян, затвердив безпорядок. У 1651 р. невдоволення прибічників церковної благопристойності змусило в новому соборі перевірити справу на користь одноголосся. Вищі пастирі церкви боялися своєї пастви і навіть підвладного духовенства, а паства ні за що мала своїх пастирів, які під гнітом мінливих впливів металась в різні боки, не відстаючи в законодавчій розгубленості від державного уряду.

Ідея вселенської церкви

Можна було подивуватись духовній силі Нікона, який зумів серед цієї скаламученої різносторонніми подувами церковної муті виробити і донести до патріаршого престолу ясну думку про церкву вселенську і про відношення до неї помісної церкви руської, коли б він вніс у цю думку більше серйозного змісту. Він вступив в управління руською церквою з твердою рішучістю відновити повну згоду її з церквою грецькою, знищивши всі обрядові особливості, якими перша відрізнялася від останньої. Не бракувало напоумлень, що підтримували в ньому свідомість необхідності цього єднання. Східні ієрархи, які дедалі частіше найжджали в Москву в XVII ст., докірливо вказували руським церковним пастирям на ці особливості, як на місцеві новини, що можуть розладнати згоду між помісними православними церквами. Незадовго до вступу Нікона на патріаршу кафедру сталася подія, яка вказувала на таку небезпеку. На Афоні ченці всіх грецьких монастирів, склавши собор, визнали двоперстя єресью, спалили мо-

сковські богослужební книги, в яких воно було покладено, і хотіли спалити самого старця, в якого знайшли ці книги. Можна вгадувати особисту спонуку, яка заставляла Нікона найбільше дбати про зміцнення тісних стосунків руської церкви із східними, руського патріарха з вселенськими. Він розумів, що мляві реформні наміри патріарха Іосифа і його однодумців не виведуть руської церкви з її безвідрадного становища. Він наочно бачив, яким жалюгідним статистом був на придворній сцені всеросійський патріарх, з власного досвіду знав, як легко наполеглива людина може повернути молодого царя у будьякий бік, і його вибухове самолюбство обурювалось від думки, що і він, патріарх Нікон, може стати іграшкою в руках якогонебудь зарозумілого царського духовника подібно до свого попередника, який до кінця патріаршества ждав з дня на день відставки. На висоті апостольського престолу в Москві Нікон повинен був почувати себе самотнім і шукав опори на стороні, на вселенському Сході, в тісному єднанні із східними співпрестольниками, бо авторитет вселенської церкви при всій трудності цього уявлення для московського церковного розуміння все ж був якимось страховищем для набіжно полохливої, хоч і всевладної московської совісті. За своєю звичкою всяку ідею, всяке почуття, що його захоплювало, розробляти за допомогою уяви, він забував свою нижегородську мордовську батьківщину і хотів примусити себе стати греком. На церковному соборі 1655 р. він оголосив, що хоч він руський і син руського, але його *vira* і переконання грецькі. В тому ж році після урочистої служби в Успенському соборі він на очах усього народу, що молився, зняв із себе руський клобук і надів грецький, що, проте, викликало не посмішку, а сильне ремствування, як виклик усім вірувавшим, що в руській церкві все передано апостолами за натхненням святого духа. Нікон хотів навіть стіл мати грецький. В 1658 р. сам архімандрит грецького монастиря на Нікольській вулиці з келарем «строили кушанье государю патриарху по - гречески» і за те одержали по полтиннику, карбованців по 7 на наші гроші. Укріпившись опорою поза сферою московської влади, Нікон хотів бути не просто московським і всеросійським патріархом, а ще одним із вселенських і діяти самостійно. Він хотів дати дійсну силу титулові «великого государя», який він носив нарівні з царем, однаково, чи була це необережно допущена узурпація чи необережно пожалувана «собінному другові» царська милість. Він ставив священство не тільки врівні

з царством, але й вище за нього. Коли йому докоряли в папізмі, він без замішання відповідав: «Зд̑а добре чому і пацу не шанувати? там верховні апостоли Петро і Павел, а він у них служить». Нікон кинув виклик усьому минулому руської церкви, як і навколишній руській дійсності. Але він не хотів зважати на все це: перед носієм вічної і вселенської ідеї повинно зникати все тимчасове і місцеве. Все завдання в тому, щоб встановити повну згоду і єднання церкви руської з іншими помісними православними церквами, а там уже він, патріарх всея Русі, зуміє зайняти належне місце серед вищої ієрархії вселенської церкви.

Нововведення

Нікон узявся за справу відновлення цієї згоди з властивою йому ревністю і захопленням. Вступаючи на патріарший престол, він зв'язав боярський уряд і народ урочистою присягою дати йому волю впорядкувати церковні справи, дістав свого роду церковну диктатуру. Ставши патріархом, він на багато днів зачинився у книгосховищі, щоб розглянути і вивчити старі книги і спірні тексти. Тут, між іншим, він знайшов грамоту про встановлення патріаршества в Росії, підписану в 1593 р. східними патріархами, в якій він прочитав, що московський патріарх як брат усіх інших православних патріархів у всьому повинен бути з ними згодний і винищувати всяку новину в огряді своєї церкви, бо новини завжди бувають причиною церковного розбрату. Тоді Нікона обійняв великий страх від думки, чи не допустила руська церква якогонебудь відступу від православного грецького закону. Він почав розглядати і звіряти з грецьким слов'янський текст символу віри і богослужебних книг і скрізь знайшов зміни і розбіжності з грецьким текстом. Свідомий свого обов'язку підтримувати згоду з церквою грецькою, він вирішив взятися за виправлення руських богослужебних книг і церковних обрядів. Він почав з того, що своєю владою без собору в 1653 р. перед великим постом розіслав по церквах указ, скільки треба класти земних поклонів при читанні відомої молитви св. Єфрема Сірина, при чому наказував також хреститися трьома перстами. Потім він ополчився проти руських іконописців свого часу, які відступали від грецьких зразків у писанні ікон і засвоювали прийомі католицьких живописців. Далі, при сприянні південно-західних ченців він запровадив на місце стародавнього московського унісонного співу новий київський партесний, а також завів небувалий звичай виголошувати в церкві проповіді власного складання. У стародавній Русі підозріло дивились на такі проповіді, бачили в них

ознаку зарозумілості проповідника; пристойним вважали читати повчання святих отців, хоч звичайно і їх не читали, щоб не затримувати церковної служби. Нікон сам любив і був майстер виголошувати повчання власного складання. З його намови і прикладу і приїжджі київляни почали говорити в московських церквах свої проповіді, іноді навіть на сучасні теми. Легко зрозуміти збентеження, якого повинні були зазнати від цих новин православні руські уми, і без того тривожно настроєні. Розпорядження Нікона показували руському православному суспільству, що воно досі не вміло ні молитись, ні писати ікон і що духовенство не вміло правити службу, як слід. Це збентеження мальовничо висловив один з перших вождів розколу, протопоп Аввакум. Коли вийшло розпорядження про великопісні поклони, «ми,— пише він,— зібрались і задумались: бачимо — зима настає, серце змерзло і ноги задрижали». Збентеження повинно було посилитись, коли Нікон став до виправлення богослужбних книг, хоч цю справу він провів через церковний собор 1654 р. під головуванням самого царя і в присутності Боярської думи: собор постановив при друкуванні церковних книг виправляти їх за стародавніми слов'янськими і грецькими книгами. Богослужбні книги в стародавній Русі погано відрізняли від священного писання. Тому захід Нікона викликав запитання: невже і божественне писання неправе? що ж після цього є правого в руській церкві? Тривога посилювалась ще тим, що всі свої розпорядження патріарх вводив поривчасто і з надзвичайним шумом, не підготовляючи до них суспільство і супроводячи їх жорстокими заходами проти неслухів. Обірвати, вилаяти, проклясти, побити невгодну людину — такі були звичайні прийоми його владного пастирства. Так він зробив навіть з єпископом коломенським Павлом, який заперечував йому на соборі 1654 р.: без соборного суду Павел був позбавлений кафедри, відданий «лютому биению» і засланий, збожеволів і загинув невідомою смертю. Один сучасник розповідає, як Нікон діяв проти нового іконописання. В 1654 р., коли цар був у поході, патріарх наказав вчинити у Москві тряс по будинках і забрати ікони нового письма скрізь, де вони виявляться, навіть у будинках знатних людей. У відібраних ікон виколювали очі і в такому вигляді носили їх по місту, оголошуючи указ, який загрожував суворою карою всім, хто писатиме такі ікони. Незабаром після того в Москві настала моровиця і сонячне затемнення. Москвичі дуже захвилювались, збирали сходки і лаяли патріарха,

говорячи, що мор і затемнення — кара божа за безчестя Нікона, який глумиться з ікон, збирались навіть убити іконоборця. В 1665 р., в тиждень православ'я, патріарх правив в Успенському соборі урочисту службу в присутності двох східних патріархів, антиохійського і сербського, що були тоді в Москві. Після літургії Нікон, прочитавши бесіду про поклоніння іконам, виголосив сильну промову проти нового руського іконопису і віддав церковному відлученню всіх, хто надалі писатиме або триматиме в себе нові ікони. При цьому йому підносили відібрані ікони, і він, показуючи кожну народові, кидав її на залізу підлогу з такою силою, що ікона розбивалась. Нарешті, він наказав спалити несправні ікони. Цар Олексій, який весь час покійно слухав патріарха, підійшов до нього і тихо сказав: «Ні, батюшка, не вели їх палити, а накажи краще зарити в землю».

Сприяння
Нікона
розколові

Найгірше було те, що така запеклість проти звичних церковних звичаїв і обрядів зовсім не виправдувалась переконанням Нікона в їх душошкідливості і у винятковій душоспасенності нових. Як до порушення питань про виправлення книг сам він хрестився двома перстами, так і після допускання в Успенському соборі і сугубу і тригубу алілуїю. Уже наприкінці свого патріаршества в розмові з противником Іваном Нероновим, який скорився церкві, про старі і нововиправлені книги він сказав: «І ті, і другі добрі; однаково, по яких хочеш, по тих і служи». Отже, справа була не в обряді, а в противленні церковній владі. Неронов з одnodумцями і був проклятий на соборі 1656 р. не за двоперстя або стародруковані книги, а за те, що не корився церковному соборові. Питання зводилось з обряду на *правило*, що зобов'язувало керитись церковній владі. На *тій же* підставі і собор 1666 — 1667 рр. наклав клятву на старообрядців. Справа набирала такого змісту: церковна влада принишувала незвичний для пастви обряд; ті, що не корилися наказові, відлучалися не за старий обряд, а за непокірність; але хто розкаювався, того знов в'єднували з церквою і дозволяли йому додержувати старого обряду. Це схоже на спробу таборову тривогу, яка привчас людей бути завжди в бойовій готовості. Але така спроба церковного послуху — пастирська гра релігійною совістю парафіян. Протопоп Аввакум і інші не знайшли в собі такої гнучкої совісті і стали розколовчителями. А якби Нікон з самого початку справи оголосив усій церкві те саме, що він сказав Неронову, який скорився, не було б і розколу. Нікон багато допоміг успіхам розколу тим, що

погано розумів людей, на яких йому доводилось зважати, надто низько цінив своїх перших противників, Неронова, Аввакума і інших своїх колишніх друзів. Це були не тільки популярні проповідники, але й народні агітатори. Свій учительний дар вони показували переважно на вченнях святих отців, особливо Іоанна Златоуста, на *Маргариті*, як називався збірник його повчань. І Неронов, священствуючи в Нижньому, не розставався з цією книгою, читав і тлумачив її з церковної кафедри, навіть на вулицях і майданах, збираючи великі юрби народу. Невідомо, чи багато богословського смислу в цих екзегетичних імпровізаціях, але темпераменту, безперечно, було надмір. До того це був жорстокий обличитель мирських пороків, пияцтва духовних, гроза скоморохів, навіть вовводських зловживань, за що не раз був битий. Коли він став настоятелем Казанського собору в Москві, туди на його відправу сходилась вся столиця, переповнювала храм і паперть, обліплювала вікна; сам цар з сім'єю приходив послухати проповідника. На Неронова схожі були й інші в братії царського духовника. Популярність і прихильність двору наповнили їх непомірною зухвалістю. Звикнувши попросту обходитись з Ніконом до патріаршества, вони тепер почали грубіянити йому, ганьбити його на соборі, доносити на нього цареві. Патріарх відповідав їм жорстокими карами. Муромський протопоп Логгін, благословляючи дружину місцевого вовводи в його домі, запитав її, чи не набілена вона. Ображений господар і гості заговорили: ти, протопоп, ганиш білила, а без них і образи не пишуться. Якщо, заперечив Логгін, речовину, якою пишуться образи, покласти на ваші пики, вам це не сподобається; сам спас, пресвята богородиця і всі святі чесніші своїх образів. У Москву зараз же донос від вовводи: Логгін ганьбив образ спасителя, богородиці і всіх святих. Нікон, не розібравши цієї безглуздої справи, піддав Логгіна жорстокому арештові, щоб помститися за те, що протопоп раніше дорікав йому за гордість і високорозумність. Вносячи особисту ворожнечу в церковну справу, Нікон одночасно і припинював свій пастирський авторитет і прикрашав страждальницьким вінцем своїх противників, а розганяючи їх по Росії, постачав глухим куткам її вмілих сіячів старовір'я. Так Нікон не виправдав своєї диктатури, не впорядкував церковних справ, навпаки, ще більше їх розладнав. Влада і придворні кола погасили в ньому духовні сили, даровані йому щедрою для нього природою. Нічого обновного, реформного не вніс він у

свою пастирську діяльність; найменше було цього у початому ним виправленні церковних книг і обрядів. Коректура — не реформа, і якщо коректурні поправки були прийняті частиною духовенства і суспільства за нові догмати і викликали церковний заколот, то в цьому насамперед винен сам Нікон з усією руською ієрархією: навіщо він починав таку справу, повинний знати, що з неї вийде, і що ж робили руські пастирі протягом століть, якщо не навчили свої пастви відрізнати догмат від сугубої алілуїї? Нікон не перебудовував церковного порядку в якомунебудь новому дусі і напрямі, а тільки заміняв одну церковну форму другою. Саму ідею вселенської церкви, в ім'я якої розпочата була ця шумна справа, він зрозумів надто вузько, по-розкольникському, з зовнішньої обрядової сторони і не зумів ні провести у свідомість руського церковного суспільства ширшого погляду на вселенську церкву, ні закріпити його якоюнебудь вселенською соборною постановою, і завершив усю справу тим, що в очі вилаяв судивших його східних патріархів султанськими невільниками, бродягами і злодіями; вболіваючи за єднанням церкви вселенської, він розколов свою місцеву. Основна струна настрою руського церковного суспільства, косність релігійного почуття, надто міцно натягнута Ніконом, обірвавшись, боляче хльснула і його самого і правлячу руську ієрархію, що схвалила його справу.

Латино-
боязь

Крім власного способу дій Нікон мав ще два допоміжні засоби для боротьби із старовірською впертістю, які при даній ним справі постановці так само вдало сприяли успіхам старовір'я. Поперше, найближчими співробітниками Нікона і провідниками його церковних нововведень були південноруські вчені, про яких знали у Москві, що вони тісно стикалися з польським католицьким світом або такі греки, як згаданий Арсеній, бродяга - перехрест, колишній католик і за чутками навіть бусурман, довірений книжний справщик Нікона, вивезений ним з Соловецького поправного начала, «ссылный чернец темных римских отступлений», як про нього тоді говорили. До того ж запровадження церковних новин супроводилось різкими докорами з боку приїжджих малоросів і греків, спрямованими проти великоросів. Київський чернець, хохол, «нехай», як тоді говорили, на кожному кроці колов очі великоруському суспільству, особливо духовенству, злорадо докоряючи йому за нецтво, безуважно твердячи про його необізнаність з граматиною, риторикою і іншими шкільними науками. Симеон Полоцький урочисто з цер-

ковної кафедри в московському Успенському соборі сповіщав, що премудрість не має в Росії де голову прихилити, що руські навчання цураються і мудрість божу зневажають, говорив про неуків, які сміють називатись учителями, не будши ніде і ніколи учнями: «Поистине это не учителя, а мучители». Під цими неуками розуміли насамперед московських священників. В охоронцях староруського благочестя ці докори викликали роздратовані питання: чи справді вони такі неуки, та й ці привізні шкільні науки чи справді такі вже необхідні для збереження довіреного руській церкві скарбу? Суспільство і без того вже було настроєне тривожно і підозріло в наслідок напливу іноземців, а до цього прибавлялось ще роздратоване почуття національної гідності, ображуване своєю ж православною братією. Нарешті, руські і східні ієрархи на соборі 1666 — 1667 рр., поклавши анафему на двоперстя і інші обряди, визнали Стоглавим собором 1551 р., урочисто оголосили, що «отцы этого собора мудрствовали невежеством своим безрассудно». Отже, руська ієрархія XVII ст. віддала на повний осуд руську церковну старовину, яка для значної частини тодішнього руського суспільства мала вселенське значення. Легко зрозуміти замішання, в яке всі ці явища повергли православні руські уми, виховані в описаному релігійному самозадоволенні і так тривожно настроєні. Це замішання і повело до розколу, як тільки була знайдена розгадка незрозумілих церковних нововведень. Участь у них прийїжджих греків і західноруських учених, яких запідозрювали у зв'язках з латинством, уїдливе нав'язування ними шкільних наук, що процвітали на латинському Заході, поява церковних новин услід за західними новинами, нерозумна пристрасть уряду до запозичень, що здавались непотрібними, з того ж Заходу, звідки накликали і ситно годували стільки сретичного люду, — все це поширило в руському рядовому суспільстві здогад, що церковні нововведення — справа таємної латинської пропаганди, що Никон та його грецькі і київські співробітники є зброя папи, який ще раз задумав златинити руський православний народ.

Досить заглянути в найбільш ранні твори старообрядницької літератури, щоб бачити, що саме такі вражіння і побоювання керували першими борцями розколу і їх послідовниками. В числі цих творів визначне місце займають дві чолобитні, з яких одна була подана цареві Олексію в 1662 р. ченцем Савватієм, а друга в 1667 р. братією Соловецького монастиря, що повстала проти Ніконових

Визнання
перших
старообряд-
ців

нововведенъ. Видавці виправлених богослужбених книг при Ніконі кололи очі прихильникам старих не виправлених книг тим, що вони не знали граматики і риторики. У відповідь на це чернець Савватій пише цареві про нових книжних виправлячів: «Ей, государь! смутились и книги портят, а начали так плутать недавно: свела их с ума несовершенная их грамматика да приезжие нехаи». Церковні нововведення Нікона виправдувались схваленням східних грецьких ієрархів. Але греки давно вже викликали в руському суспільстві підозру щодо чистоти свого православ'я, і у відповідь на звертання до їх авторитету соловецька чолобитна зазначає, що грецькі вчителі самі лоба перехрестити «по подобію», як годиться, не вміють і без хрестів ходять; їм самим слід би вчитись благочестя в руських людей, а не вчити останніх. Церковні нововводители запевняли, що обряди руської церкви не праві; але та сама чолобитна, плутаючи обряд з віровченням і стаючи за руську церковну старовину, пише: «Нині нові віроучителі вчать нас нової і нечуваної віри, ніби ми мордва або черемиса бога не знаюца; мабуть, доведеться нам удруге хреститись, а угодників божих і чудотворців геть з церкви викинути; і так уже іноземці сміються над нами, говорячи, що ми й віри християнської по цей час не знали». Очевидно, церковні нововведення зачіпали найчутливішу струну в настрої руського церковного суспільства, його національно - церковну самовпевненість. Протопоп Аввакум, один з перших і найпалкіший борець за розкол, є найвірнішим тлумачем його основної точки зору і його спонук. У способі дій і в творах цього старообрядницького борця виявляється вся суть староруського релігійного світогляду, як він склався на початок виучуваного часу. Аввакум бачить джерело церковного лиха, що спіткало Русь, у нових західних звичаях і нових книгах: «Ох, бідна Русь! — вигукує він в одному творі, — що це тобі захотілося латинських звичаїв і німецьких вчинків?» І він тієї ж думки, що східні церковні вчителі, яких закликали на Русь навчити і наставити її в церковних нерозуміннях, самі потребують навчання і напоумлення на розум і саме з боку Русі. У своїй автобіографії він змальовує незрівнянну сцену, що сталася на церковному соборі 1667 р., який судив його, саме свою поведінку в присутності східних патріархів. Останні говорять йому: «Ти упертый, протопоп; вся наша Палестина, і серби, і албанці, і римляни і ляхи — всі трьома перстами хрестяться; один ти уперто стоїш на своєму і хрестишся двома перстами; так не го-

дяться». Аввакум заперечив: «Вселенські вчителі! Рим давно впав, і ляхи з ним же загинули, до кінця залишилися ворогами християн; та й у вас православ'я строкате, від насильства турського Махмета немічні ви стали і надалі приїжджайте до нас учитись; у нас божею благодаттю самодержавство і до Нікона - відступника православ'я було чисте і непорочне і церква спокійна». Сказавши це, підсудний відійшов до дверей палати та на бік і повалився, приказуючи: «Посидьте ви, а я полежу». Дехто засміявся, говорячи: «дурень протопоп, і патріархів не шанує». Аввакум продовжував: «Ми виродки Христа ради; ви славні, а ми безчестні, ви сильні, а ми немічні». Основну думку, яка керувала першими вождями розколу, Аввакум висловив так: «Хотя я не смысленный и очень неученый человек, да то знаю, что все, святыми отцами церкви преданное, свято и непорочно; держу до смерти, якоже приях, не прилагаю предел вечных: до нас положено — лежи оно так вовеки веком». Ці риси староруського релігійного світогляду, якому події XVII ст. надали надзвичайно болісного збудження і одностороннього напрямку, цілком перейшли в розкол, лягли в основу його релігійного світогляду.

Так я пояснюю походження розколу. Пригадаємо ще раз викладені спостереження, щоб здати собі справу у цьому факті і його значенні.

Зовнішні злигодні, що спіткали Русь і Візантію, усамітнили руську церкву, ослабивши її духовні стосунки з церквами православного Сходу. Це помутило в руському церковному суспільстві думку про вселенську церкву, підставивши під неї думку про церкву руську, як єдину православну, що замінила собою церкву вселенську. Тоді авторитет вселенської християнської свідомості був підмінений авторитетом місцевої національної церковної старовини. Замкнуте життя сприяло нагромадженню в руській церковній практиці місцевих особливостей, а перебільшена оцінка місцевої церковної старовини надала цим особливостям значення недоторканої святині. Життєві спокуси і релігійні небезпеки, принесені західним впливом, насторожили увагу руського церковного суспільства, а в його керівника абудили потребу збиратися з силами для майбутньої боротьби, оглянутись і прибратись, підкріпитись сприянням інших православних суспільств і для того тісніше зійтися з ними. Так у кращих руських умах близько половини XVII ст. оживилась завмиравша думка про вселенську церкву, що виявилась у патріарха Нікона нетер-

Огляд
сказаного

плячою і поривчастою діяльністю, спрямованою до обрядового зближення руської церкви із східними церквами. Як сама ця ідея, так і обставини її збудження і особливо способи її здійснення викликали в руському церковному суспільстві страшенну тривогу. Думка про вселенську церкву виводила це суспільство з його спокійного релігійного самозадоволення, з національно - церковної зарозумілості. Поривчасте і роздратоване гоніння звичних обрядів ображало національне самолюбство, не давало стривоженому сумлінню одуматися і переломити свої звички і забобони, а спостереження, що латинський вплив дав перший поштовх цим реформним поривам, наповнило уми панічним жахом від догадки, що цим ламанням рідної старовини рухає прихована підступна рука з Рима.

Народно -
психологіч-
ний склад
старообряд-
ництва

Отже, розкол, як релігійний настрій і як протест проти західного впливу, стався від зустрічі реформного руху в державі і церкві з народно - психологічним значенням церковного обряду і з національним поглядом на становище руської церкви в християнському світі. З цих сторін він є явище народної психології і тільки. В народно - психологічному складі старообрядства треба розрізняти три основних елементи: 1) церковна зарозумілість, з вини якої православ'я в нас перетворилось в національну монополію (*націоналізація вселенської церкви*); 2) косність і боязкість богословської думки, яка не вміла засвоїти духу нового чужого знання і злякалася його, як нечистого латинського наслання (*латинобоязь*), і 3) інерція релігійного почуття, яке не вміло відмовитись від звичних способів і форм свого збудження і вияву (*язичницька обрядність*). Але протестуючий протицерковний настрій розколу перетворився в церковний заколот, коли старообрядці відмовилися коритися своїм церковним пастирям за їх гадану прихильність до латинства, а руські церковні ієрархи з двома східними патріархами на московському соборі 1667 р. відлучили непокірних старообрядців від православної церкви за їх противлення канонічній владі церковних пастирів. З того часу розкол і здобув своє буття не тільки як релігійний настрій, але і як особливе церковне суспільство, що відокремилось від пануючої церкви.

Розкол і
освіта

Розкол скоро позначився і на ході руської освіти і на умовах західного впливу. Цей вплив дав прямий поштовх реакції, що породила розкол, а розкол у свою чергу дав побічний поштовх шкільній освіті, на яку він так ополчався. І грецькі і західноруські вчені твердили про народне руське неучтво, як про корінну причину розколу.

Тепер і стали думати про справжню правильну школу. Але якого вона повинна бути типу і напряду? Тут розкол допоміг розділитися поглядам, які раніше зливалися через непорозуміння. Поки перед очима стояли зовнішні єретики, папезники і лютори, для боротьби з ними радо закликали і греків, і київлян, і Єпіфанія Славинецького, що приходив з грецькою мовою, і Симеона Полоцького — з латинською. Але тепер завелися єретики домашні, старовіри, що відпали від церкви за її латинські нововведення, і *хлібопклонники*, що визнавали латинське вчення про час перетворення святих дарів, і заводчиком цієї ереси в Москві вважали латиніста С. Полоцького. Виникла гаряча суперечка про ставлення до обох мов, про те, яка з них повинна лягти в основу православної шкільної освіти. Ці мови були тоді не просто різні граматики і лексикони, а різні системи освіти, ворожі культури, непримиренні світогляди. Латинь — це «свободные учения», «свобода взыскания», свобода дослідження, про яку говорить благословенна грамота парафіянам церкви Іоанна Богослова; це — науки, що відповідають і вищим духовним і щоденним життєвим потребам людини, а грецька мова — це «священна філософія», граматика, риторика, діалектика, як служебні науки, допоміжні засоби для зрозуміння слова божого. Перемогли, звичайно, елліністи. За царювання Федора на захист грецької мови написана була стаття, яка починається постановкою питання і відповіддю на нього: «Учитися ли нам полезнее грамматики, риторики, философии и феологии и стихотворному художеству и отгуду познавати божественная писания, или, не учаясь сем хитростем, в простоте богу угождати и от чтения разум святых писаний познавати,— и что лучше российским людям учиться греческого языка, а не латинского». Латинське вчення за цією статтею безумовно шкідливе й згубне, загрожує двома великими небезпеками: «прослышав о принятии этого учения в Москве, лукавые иезуиты подкрадутся со своими неудобопознаваемыми силлогизмами и душегубительными аргументами», і тоді з Великою Росією повториться те саме, чого зазнала Мала, де «быша мало не все униаты — редци останася во православии»; потім, якщо в народі, особливо в «простаках», почують про латинське вчення, не знаю, пише автор, якого ждати добра, «точию избави боже всякие противности». В 1681 р. при московській друкарні на Нікольській відкрито було училище з двома класами для вивчення грецької мови в одному і слов'янської в другому. Керував цією друкарською школою

ієромонах Тимофій, який довго жив на Сході, з двома вчителями - греками. До школи вступило 30 учнів з різних сословій. У 1686 р. їх було вже 233 чоловіка. Потім заведена була і вища школа, слов'яно-греко-латинська академія, відкрита в 1686 р. в Заїконоспаському монастирі на Нікольській же. Керувати нею закликані були греки брати Ліхуди. Сюди перевели старших учнів друкарського училища, яке стало ніби нижчою філією академії. В 1685 р. учень Пелоцького Сільвестр Медведєв підніс правительці царівні Соф'ї привілеґій або статут академії, складений ще при царі Федорі. Характер і завдання академії ясно визначені деякими пунктами статуту. Вона відкривалась для людей всіх сословій і давала службові чини вихованцям. На посади ректора і вчителів допускалися тільки руські і греки; західноруські православні вчені могли займати ці посади тільки за свідченням достовірних благочестивих людей. Суворо заборонялось держати домашніх учителів іноземних мов, мати вдома і читати латинські, польські, німецькі і інші єретичні книги; за цим, як і за іновірною пропагандою серед православних, наглядала академія, яка судила і обвинувачуваних у хулі на православну віру, за що винних спалювали. Так тривалі клопоти про московський розсадник вільних учень для всього православного Сходу завершались церковно-поліційним навчальним закладом, який став первообразом церковної школи. Поставлена на сторожі православ'я від усіх європейських єретиків, без підготовчих шкіл, академія не могла проникнути своїм просвітительним впливом в народну масу і була безпечна для розколу.

Сприяння
розколу
західному
впливові

Сильніше впливав розкол на користь західного впливу, яким був викликаний. Церковна буря, піднята Ніконом, далеко не захопила всього руського церковного суспільства. Розкол почався серед руського духовенства, і боротьба перший час іншла власне між руською правлячою ієрархією і тією частиною церковного суспільства, яка була захоплена опозицією проти обрядових новин Нікона, веденою агітаторами з підлеглого білого і чорного духовенства. Навіть не вся правляча ієрархія була спочатку за Нікона: єпископ, коломенський Павел у засланні вказував ще на трьох архієреїв, які подібно до нього зберігали стародавнє благочестя. Одностайність тут встановлювалася тільки в міру того, як церковна суперечка пересувалась з обрядового ґрунту на канонічний, перетворювалася у питання про противлення пастви законним пастирям. Тоді в правлячій ієрархії всі зрозуміли, що справа не в старо-

давньому або новому благочесті, а в тому, чи залишитись на єпископській кафедрі без пастви чи піти з паствою без кафедри подібно до Павла коломенського. Маса суспільства разом з царем ставилась до справи двоїсто: приймали нововведення з обов'язку церковного послуху, але не співчували нововводителів за його відворотний характер і спосіб дій, співчували жертвам його нетерпимості, але не могли схвалювати непристойних вихваток його нестямних противників проти властей і установ, які звикли вважати опорами церковно - морального порядку. Поважних людей не могла не повернути в роздум сцена в соборі при розстриженні протопопа Логгіна, який після зняття з нього однорядки і каптана з лайкою плював через поріг у вітвар в очі Нікону і, зірвавши з себе сорочку, кинув її в обличчя патріархові. Мислящі люди старалися вдуматись у суть справи, щоб знайти для свого сумління точку опори, якої не давали пастирі. Ртіщев, батько ревнителя наук, говорив одній з перших страждальниць за стару віру княгині Урусовій: бентежить мене одно — не відаю, чи за істину терпите. Він міг спитати і себе, чи за істину їх мучать. Навіть диякон Федір, один з перших борців за розкол, в тюрмі наклав на себе піст, щоб дізнатися, що є неправого в стародавньому благочесті і що правого в новому. Інші з тих, що сумнівалися, ішли в розкол; більша частина заспокоювалась на угоді з совістю, залишались щиро віддані церкві, але відокремлювали від неї церковну ієрархію і повну байдужість до останньої прикривали звичним зовнішньо-шанобливим ставленням. Правлячі державні сфери були рішучіші. Тут надовго запам'ятали, як глава церковної ієрархії хотів стати вище за царя, як він на вселенському судилищі в 1666 р. ганьбив московського носія верховної влади, і, визнавши, що від цієї ієрархії крім смути ждати нічого, мовчазно, без слів, загальним настроєм вирішили залишити її на саму себе, але до діяльної участі в державному управлінні не допускати. Цим закінчилась політична роль староруського духовенства, завжди погано поставлена і ще гірше виконувана. Так була усунута одна з головних перешкод, які заважали успіхам західного впливу. Через те що в цій церковно - політичній кризі суперечка царя з патріархом невловимими вузлами сплелася з церковною смутою, піднятою Ніконом, то її вплив на політичне значення духовенства можна визнати побічною послугою розколу західному впливові. Розкол зробив йому і більш пряму послугу, ослабивши вплив іншої перешкоди, що заважала реформі Петра, яка здійснювалася під цим впли-

вом. Підозріле ставлення до Заходу поширене було у всьому руському суспільстві, і навіть у керівних колах його, які особливо легко підпадали західному впливові, рідна старовина ще не втратила своєї чарівності. Це затримувало реформний рух, ослабляло енергію нововводителів. Розкол принизив авторитет старовини, підняв в ім'я її заколот проти церкви, а по зв'язку з нею і проти держави. Більша частина руського церковного суспільства тепер побачила, які погані почуття і нахили може виховувати ця старовина і якими небезпеками загрожує сліпа до неї прив'язаність. Керівники реформного руху, які ще вагалися між рідною старовиною і Заходом, тепер з полегшеною совістю рішучіше і сміливіше пішли своїм шляхом. Особливо сильний вплив у цьому напрямі зробив розкол на самого реформатора. В 1682 р., незабаром після обрання Петра в царі, старообрядці повторили свій заколотний рух в ім'я старовини, старої віри (суперечка в Грановитій палаті 5 липня). Цей рух, як вражіння дитинства, на все життя врізався в душу Петра і нерозривно зв'язав в його свідомості уявлення про рідну старовину, розкол і заколот: старовина — це розкол; розкол — це заколот; отже, старовина — це заколот. Зрозуміло, в яке відношення до рідної старовини ставив реформатора такий зв'язок уявлень.

ЛЕКЦІЯ LVІ

Цар Олексій Михайлович.— Ф. М. Ргіщев.

Ми бачили *рухи*, що відбувалися в руському суспільстві XVII ст. Нам залишається глянути на *людей*, що стояли тоді на чолі його. Це необхідно для повноти спостереження. З протилежних течій, що хвилювали руське суспільство, одна відштовхувала його до старовини, а друга тягла вперед, в темну далину невідомої чужини. Ці протилежні впливи народжували і поширювали в суспільстві невизначні почуття і настрої. Але в окремих людях, що ставали попереду суспільства, ці почуття і прагнення з'ясовувались, перетворювались у свідомі ідеї і ставали практичними завданнями. До того ж такі показні, типові особи допоможуть нам повніше вивчити склад життя, що їх виховало. В таких особах цільно збирались і опукло проступали такі інтереси і властивості їх середовища, які губились у щоденному вжитку, спорадично бродячи по посередніх людях, розкиданими і безсилимими випадковостями. Я зупиню вашу увагу тільки на небагатьох людях, що йшли на чолі реформного руху, яким підготовлялась справа Петра. В їх ідеях і завданнях, ними поставлених, найясніше виявляються істотні результати цієї підготовки. То були ідеї і завдання, які прямо ввійшли у реформну програму Петра, як заповіт його попередників.

Перше місце між цими попередниками належить безперечно батькові реформатора. В цій особі відбився перший момент реформного руху, коли вожді його ще не думали поривати із своїм минулим і ламати існуюче. Цар Олексій Михайлович прийняв у реформному русі пезу, що відповідала такому поглядіві на справу: однією ногою він ще міцно впирався в рідну православну старовину, а другу вже заніс було за її рису, та так і залишився в цьому нерішучому перехідному положенні. Він виріс разом з поколінням, яке нужда вперше примусила дбайливо і тривожно поглядати на еретичний Захід, сподіваючись знайти там

Цар
Олексій
Михайло-
вич

засоби для виходу з домашніх утруднень, не зрікаючись понять, звичок і вірувань благочестивої старовини. Це було в нас єдине покоління, що так думало: так не думали раніше і перестали думати потім. Люди попередніх поколінь боялися брати у Заходу навіть матеріальні вигоди, щоб ними не пошкодити морального заповіту батьків і дідів, з яким не хотіли розставатись, як із святинею; після в нас стали охоче нехтувати цим заповітом, щоб тим смачніші були матеріальні вигоди, запозичувані у Заходу. Цар Олексій і його однолітки не менше предків дорожили своєю православною старовиною, але деякий час вони були впевнені, що можна красуватися в німецькому каптані, навіть дивитися на іноземну потіху, «комедійне дійство», і при цьому зберегти недоторканими ті почуття і поняття, які необхідні, щоб з побожним страхом помишляти про можливість порушити піст у хрещенський святвечір до зорі.

Цар Олексій народився в 1629 р. Він пройшов певний курс староруської освіти або *словесного учення*, як тоді говорили. За заведеним порядком тодішньої педагогіки на шостому році його посадили за буквар, навмисне для нього складений патріаршим дяком за замовленням діда патріарха Філарета, — відомий староруський буквар з титлами, заповідями, коротким катихізисом і т. д. Учив царевича, як це було заведено при московському дворі, дяк одного з московських приказів. Через рік перейшли від азбуки до читання часовника, місяців через п'ять до псалтиря, ще через три взялися вивчати діяння апостолів, через пів року стали вчити писати, на дев'ятому році півчий дяк, тобто регент дворцевого хору почав розучувати охтой (октоїх), нотну богослужбну книгу, від якої місяців через вісім перейшли до вивчення «страшного пенія», тобто церковних співів страсної седмиці, особливо важких своїм наспівом, — і років десяти царевич був готовий, пройшов увесь курс староруської гімназичної освіти: він міг жваво прочитати в церкві часи і не без успіху співати з дячком на криласі по крюкових нотах стихирі і канони. При цьому він до найменших подробиць вивчив чин церковної відправи, в чому міг посперечатися з будь-яким монастирським і навіть соборним уставщиком. Царевич попереднього часу, мабуть, на цьому і зупинився б. Але Олексій виховувався в інший час, у людей якого настійно стукалась у голову невиразна потреба ступнути далі, в таємничу область еллінської і навіть латинської мудрості, мимо якої, боязко цураючись і хрестячись, пробігав благочестивий руський

грамотій попередніх віків. Німець з своїми нововигаданими хитрощами, який уже забрався у ряди руських ратних людей, проникав і в дитячу кімнату царського дворця. В руках дитини Олексія була вже «потіха» — кінв німецької роботи і німецькі «карти» — картинки, кушлені в Овочному ряду за 3 алтини 4 деньги (карбованців півтора на наші гроші), і навіть дитячі лати, зроблені для царевича майстром німчином Петром Шальтом. Коли царевичеві стало років 11 — 12, він мав уже маленьку бібліотеку, що складалася переважно з подарунків діда, дядів і вчителя, в якій було томів 13. Здебільшого це були книги священного письма і богослужебні; але між ними вже була граматика, друкована в Литві, космографія і в Литві ж виданий якийсь лексикон. До того ж головним вихователем царевича був боярин В. І. Морозов, один з перших руських бояр, що сильно захопився західноєвропейським. Він увів в навчальну програму царевича спосіб наочного навчання, знайомив його з деякими предметами за допомогою німецьких гравірованих картинок; він же ввів і іншу ще сміливішу новину в московський царський дворець — одяг цесаревича Олексія і його брата в німецьку одягу.

У зрілі роки цар Олексій являв собою у вищій мірі принаadne поєднання добрих рис вірної старовині староруської людини з нахилом до корисних і приємних нововведень. Він був зразком набожності, того поважного, точно розміреного і твердо розученого благочестя, над яким так багато і довго працювало релігійне почуття стародавньої Русі. З усяким ченцем міг він посперечатись у вмінні молитись і поститись: у великий і усненський піст по неділях, вівторках, четвергах і суботах цар їв раз на день, і їжа його складалася з капусти, гурзів і ягід — все без олії; по понеділках, середах і п'ятницях у всі пости він не їв і не пив нічого. В церкві він стояв іноді годин по п'ять і по шість зряду, клав по тисячі земних поклонів, а в деякі дні і по півтори тисячі. Це був істинний староруський богомалець, що гармонійно і цільно сполучав у подвигу душевного спасіння працю тілесну з напруженням релігійного почуття. Ця набожність робила могутній вплив і на державні поняття і на життяві відносини Олексія. Син і наступник царя, що користувався обмеженою владою, але сам цілком самодержавний владар, цар Олексій міцно тримався того величного погляду на царську владу, який виробило старе московське суспільство. Переказ Грозного звучить у словах царя Олексія: «Бог благословил и предал нам, государю, править и рассуждать люди своя

на востоке и на западе и на юге и на севере вправду». Але свідомість самодержавної влади у своїх виявах пом'якшувалась набожною лагідністю, глибокою покорою царя, який намагався не забути в собі людини. У царя Олексія нема й тіні самонадійності, того дражливого і помисливого, образливого владолюбства, на яке страждав Грозний. «Лучше слезами, усердием и низостью (смирением) перед богом промысл чинить, чем силой и славой (надменностью)», — писав він одному із своїх воевод. Це сполучення влади і лагідності допомагало цареві ладнати з боярами, яким він при своєму самодержавстві відступав широку участь в управлінні; ділитися з ними владою, діяти з ними разом було для нього звичкою і правилом, а не жертвою або досадною поступкою обставинам. «А мы великий государь, — писав він князеві Микиті Одоєвському в 1652 р., — ежедневно прошим у создателя и у пречистой его богоматери и у всех святых, чтобы господь бог даровал нам, великому государю, и вам, боярам, с нами единомышленно люди его световы управить вправду всем ровно». Збереглася дуже характерна у своєму роді записочка царя Олексія, коротенький конспект того, про що гадалось говорити на засіданні Боярської думи. Цей документ показує, як цар готувався до думських засідань: він не тільки записав, які питання запропонувати на обговорення бояр, але й намітив, про що говорити самому, як розв'язати те чи інше питання. Про дещо він довідався, записав цифри; про дещо він ще не склав думки і не знає, як висловляться бояри; про інше він має нетверду думку, від якої відмовиться, якщо почнуть заперечувати. Зате про деякі питання він має тверді міркування і буде уперто за них стояти в раді: це саме питання простої справедливості і службової добросовісності. Астраханський воевода, за чутками, відступив калмикам православних полонених, ними захоплених. Цар вирішив написати йому «с грозою и с милостью», а якщо чутка справдиться, покарати його на смерть або принаймні відтяти руку і заслати в Сибір. Ця записочка найбільш наочно змальовує простоту і прямоту відносин царя із своїми радниками, як і уважність до своїх урядових обов'язків.

Суспільні звичаї і поняття в деяких випадках перемалювали добрі властивості і потяги царя. Владна людина в стародавній Русі так легко забувала, що вона не єдина людина на світі, і не помічала рубежа, до якого сягає її воля і за яким починається чуже право і загальнообов'язкова пристойність. Староруська набожність мала досить

обмежене поле дії, підтримувала релігійне почуття, але слабо стримувала волю. Від природи жвавий, вразливий і рухливий, Олексій був запальний, легко втрачав самовладання і давав зайву волю язикові і рукам. Якось, у пору вже напружених відносин до Нікона, цар, обурюваний зарозумілістю патріарха, через церковний обряд посварився з ним у церкві у велику п'ятницю і вилаяв його звичайною тоді лайкою московських сильних людей, не виключаючи і самого патріарха, обізвавши Нікона мужиком, ... сином. Другого разу в любимому своєму монастирі Сави Сторожевського, який він недавно збудував, цар святкував пам'ять святого засновника монастиря і оновлення монастиря в присутності патріарха антиохійського Макарія. На урочистій заутрені читець почав читання з життя святого звичайним вигуком: *благослови, отче!* Цар зіскочив з крісла і закричав: «Що ти говориш, мужик, ... син, *благослови, отче?* Тут патріарх; говори: *благослови, владико!*» Протягом служби цар ходив серед ченців і вчив їх читати оте, співати ось так; якщо вони помилялись, з лайкою виправляв їх; поводив себе уставщиком і церковним старостою; світив і гасив свічки; знімав з них нагар; під час служби не переставав розмовляти з приїжджим патріархом, що стояв поруч; був у храмі, як дома, немов на нього ніхто не дивився. Ні добрість природи, ні думка про достоїнність сану, ні зусилля бути набожним і порядним ні на вершок не підносили царя вище найгрубішого з його підданих. Релігійно - моральне почуття розбивалось об невихований темперамент, і навіть добрі поривання душі набували непристойного вияву. Запальність царя найчастіше викликала зустрічю з моральним неподобством, особливо із вчинками, в яких виявлялись хвастощі і гордовитість. Хто на похвальбі ходить, завжди осоромлений буває — таке було життєве спостереження царя. В 1660 р. князь Хованський був розбитий у Литві і втратив майже всю свою двадцятитисячну армію. Цар запитував у думі бояр, що робити. Боярин І. Д. Мілославський, тесть царя, який не бував у походах, несподівано заявив, що якщо цар пожалує його, дасть йому командування військом, то він скоро приведе полоненим самого короля польського. «Как ты смеешь, — закричав на нього цар, — ты, страдник, худой человечиска, хвастаться своим искусством в деле ратном! когда ты ходил с полками, какие победы показал над неприятелем?» Говорячи це, цар зіскочив, дав старикові ляпаса, насмакав йому бороду і, стусанами виштохнувши його з палати, з силою зачинив за ним двері. На хвалька або

шибеника пар розгнівається, можливо, навіть пустить у діло кулаки, якщо винний під руками, і вже неодмінно вилає досхоchu: Олексій був майстер лаятись тією вишуканою лайкою, якою вмів лаятись тільки обурена і незлопам'ятлива руська добродушність. Скарбник Савиного Сторожевського монастиря отець Микита, випивши, побився із стрільцями, що стояли в монастирі, прибавив їх десятника (офіцера) і наказав викинути за монастирський двір стрілецьку зброю і одяг. Цей вчинок обурив царя, «до слез ему стало, во мгле ходил», за його власним визнанням. Він не стерпів і написав грізний лист буйному ченцеві. Характерний самий адрес послання: «От царя и великого князя Алексея Михайловича всея Руси врагу божию и богоненавистцу и хриstopродавцу и разорителю чудотворцева дому и единомысленику сатанину, врагу проклятому, ненадобному шпыню и злому пронырливому злодею казначею Миките». Але приплив царського гніву розбивався об думку, яка ніколи не покидала царя, що на землі ніхто не безгрішний перед богом, що на його суді всі однакові, і царі і піддані: у хвилини найсильнішого роздратовання Олексій ні в собі, ні у винному підданому старався не забути людини. «Да и то себе ведай, сатанин ангел,— писав цар у листі до скарбника,— что одному тебе да отцу твоему диаволу годна и дорога твоя здешняя честь, а мне, грешному, здешняя честь аки прах, и дороги ли мы перед богом с тобою и дороги ли наши высокосердечные мысли, доколе бога не боимся». Самодержавний государ, який міг здмухнути з лиця землі отця Микиту, як порошинку, пише далі, що він із слізьми проситиме милості у чудотворця преп. Сави, щоб оборонив його від непутящого скарбника: «На оном веке рассудит нас бог с тобою, а oprичь того мне нечем от тебя оборониться». При доброті і м'якості характеру ця повага до людської гідності і у підданому справляла чарівний вплив на своїх і чужих і заслужила Олексієві прізвисько «тишайшого царя». Іноземці не могли надивуватись тому, що цей цар при безмежній владі своїй над народом, який звук до повного рабства, не зазіхнув ні на чие майно, ні на чие життя, ні на чию честь (слова австрійського посла Мейєрберга). Погані вчинки інших тяжко впливали на нього найбільше тому, що поклали на нього відворотний йому обов'язок карати за них. Гнів його був відхідливий, проходив хвилиним спалахом, не йдучи далі загроз і стусанів, і цар перший ішов назустріч до потерпілого з прощенням і примиренням, стараючись приголубити його, щоб не сердився. Страждаючи

гладкістю, цар раз покликав німецького «дохтура» пу-
стити собі кров. Відчувши полегшення, він, за звичкою діли-
тися всяким задоволенням з іншими, запропонував і своїм
вельможам зробити ту ж операцію. Не погодився на це
один боярин Стрешньов, родич царя по матері, посилаючись
на свою старість. Цар скипів і прибив старика, приказу-
ючи: «Твоя кров дорожча за мою чи що? Чи ти вважаєш
себе кращим від усіх?» Але скоро цар і не знав, як задо-
брити ображеного, які подарунки послати йому, щоб не
сердився, забув образу.

Олексій любив, щоб навколо нього всі були веселі і
задоволені: найнестерпнішою була йому думка, що хтось
ним не вдоволений, ремствує на нього, що він когонебудь
обмежує. Він перший почав ослабляти строгість заведе-
ного при московському дворі чопорного етикету, що робив
такими тяжкими і напруженими придворні відносини. Він
низходив до жарту з придворними, їздив до них запросто
в гості, запрошував їх до себе на вечірні бенкети, поїв,
близько входив в їх домашні справи. Вміння розуміти
становище інших, розуміти і приймати до серця їх горе
і радість було однією з кращих рис у характері царя. Треба
читати його утішні листи до князя Одоевського з нагоди
смерті його сина і до Ордіна - Нащокіна з приводу втечі
його сина за кордон,— треба читати ці задушевні листи,
щоб бачити, на яку височінь делікатності і моральної чуй-
ності могла підняти навіть нестійку людину ця здатність
перейматися чужим горем. В 1652 р. син князя Одоевського,
що служив тоді воєводою у Казані, помер від гарячки майже
на очах у царя. Цар написав старикові батьку, щоб уті-
шити його, і, між іншим, писав: «И тебе бы боярину на-
шему через меру не скорбеть, а нельзя, чтобы не поскор-
беть и не поплакать, и поплакать надобно, только в меру,
чтобы бога не прогневить». Автор листа не обмежився
докладним розповіданням про несподівану смерть і рясним
потокком розважань батькові; закінчивши лист, він не втер-
пів, ще приписав: «Князь Никита Иванович! не горюй,
а уповай на бога и на нас будь надежен». У 1660 р. син
Ордіна - Нащокіна, молода людина, що подавала великі
надії, якій іноземні вчителі запаморочили голову розпо-
віданнями про Західну Європу, утік за кордон. Батько був
страшенно сконфужений і вбитий горем, сам сповістив
царя про своє нещастя і просив відставки. Цар умів розу-
міти такі становища і написав батькові задушевний лист,
в якому захищав його від нього самого. Між іншим він
писав: «Просиш ти, щоб дати тобі відставку; з чого ти

взяв просити про це? думаю, що від безмірної печалі. І що дивного в тому, що наробив дурниць твій син? від недоумства так вчинив. Людина він молода, захотілось подивитись на світ божий та його діла; як птах політає туди й сюди і, налітавши, прилітає в своє гніздо, так і син ваш пригадає своє гніздо і свою духовну прив'язаність і скоро до вас вернеться».

Цар Олексій Михайлович був безкраю добра людина, славна руська душа. Я ладен бачити в ньому крапцю людину стародавньої Русі, принаймні, не знаю іншої староруської людини, яка справляла б приємніше вражіння,— але тільки не на престолі. Це був досить пасивний характер. Природа або виховання були виною того, що в ньому розвинулись переважно ті властивості, які мають таку ціну у щоденному життєвому обиході, вносять стільки світла і тепла в домашні відносини. Але при моральній чуйності цареві Олексію бракувало моральної енергії. Він любив людей і бажав їм всякого добра, бо не хотів, щоб вони своїм горем і скаргами розладжували його тихі особисті радощі. В ньому, якщо можна так висловитись, було багато того морального сибаритства, яке любить добро, бо добро викликає приємні відчуття. Але він був мало здатний і мало схильний щонебудь відстоювати або проводити, як і з будьчим довго боротись. Поруч з обдарованими і чесними ділками він ставив на важливі пости людей, яких сам цинив дуже низько. Спостерігачі неупереджені, але й небезсторонні, виносили несполучні вражіння, з яких складалася така загальна думка про царя, що це був би найдобріший і наймудріший цар, якби не слухався поганих і дурних радників. В царі Олексії не було нічого бойового; найменше мав він охоти і здатності рухати вперед, підганяти і спрямовувати людей, хоч і любив іноді власноручно «смирить», тобто відлупити несправного або недобросовісного слугу. Сучасники, навіть іноземці, визнавали в ньому багаті природні обдаровання; сприйнятливість і допитливість допомогли йому набути чудової на той час начитаності не тільки в божественному, але й у світському письмі; про нього говорили, що він «навичен многим философским наукам»; дух часу, потреби хвилини також будили думку, задавали нові питання. Це збудження позначилось в літературних нахилах царя Олексія. Він любив писати і писав багато, більше, ніж будьхто з староруських царів після Грозного. Він намагався викласти історію своїх воєнних походів, робив навіть спроби у віршуванні: збереглося кілька написаних ним рядків, які могли здаватись

авторові віршами. Найбільше залишив він листів до різних осіб. У цих листах багато добродушності, веселості, іноді задушевного суму, і просвічує тонке розуміння щоденних людських відносин, влучна оцінка життєвих дрібниць і посередніх людей, але непомітно ні тих сміливих і влучних оборотів думки, ні тієї іронії,— нічого, чим так рясні послання Грозного. У царя Олексія все миле, багатомовне, іноді живе і образне, але взагалі все стримане, м'яке, тьмяне і трохи солодкувате. Автор, очевидно, людина порядку, а не ідеї і захоплення, готового розладнати порядок в ім'я ідеї; він готовий був захоплюватись усім хорошим, але нічим виключно, щоб ні в собі, ні навколо себе не порушити спокійної рівноваги. Склад його розуму і серця з дивною точністю відбивався в його повній, навіть гладкій фігурі, в низьким лобом, білим лицем, облямованим красивою бородою, в пухлими рожевими щоками, руським волоссям, в лагідними рисами обличчя і м'якими очима.

Саме цьому цареві довелося стояти в потоці найважливіших внутрішніх і зовнішніх рухів. Різносторонні відносини, старовинні і недавні, шведські, польські, кримські, турецькі, західноруські, соціальні, церковні, як навмисне, у це царювання загострилися, зустрілися і переплуталися, перетворилися у невідкладні питання і вимагали розв'язання, не додержуючи своєї історичної черги, і над усіма ними як загальний ключ до їх розв'язання стояло основне питання: чи залишатися вірним рідній старовині, чи брати уроки в чужих? Цар Олексій розв'язав це питання по-своєму: щоб не вибирати між старовиною і нововведеннями, він не поривав з першою і не відвертався від останніх. Звички, родинні і інші стосунки прив'язували його до стародумів; потреби держави, чуткість до всього хорошого, особисте співчуття тягли його на бік розумних і енергійних людей, які в ім'я народного блага хотіли вести справи не по-старому. Цар і не перешкоджав цим новаторам, навіть підтримував, але тільки до першого вагання, до першого енергійного заперечення з боку стародумів. Захоплюваний новими подувами, цар у багато чому відступав від старозавітного порядку життя: їздив у німецькій кареті, брав із собою дружину на полювання, водив її і дітей на іноземну потіху, «комедійні дійства» з музикою і танцями, поїв доп'яна вельмож і духовника на вечірніх бенкетах, при чому німчин у сурми сурмив і в органи грав; дав дітям учителя, західноруського вченого ченця, який повів навчання далі часослова, псалтиря і октоїха, учив царевичів мов латинській і польській.

Але цар Олексій не міг стати на чолі нового руху і дати йому певний напрям, знайти потрібних для того людей, вказати їм шляхи і способи дії. Він був не від того, щоб зривати квітки іноземної культури, але не хотів бруднити рук у чорній роботі її сівби на руському ґрунті.

Не зважаючи, проте, на свій пасивний характер, на своє добродушно-нерішуче ставлення до питань часу, цар Олексій багато допоміг успіхові реформного руху. Своїми часто безладними і непослідовними поривами до нового і своїм умінням усе згладжувати і улагоджувати він приручив полохливу руську мисль до впливів, що йшли з чужої сторони. Він не дав провідних ідей для реформи, але поміг виступити першим реформаторам з їх ідеями, дав їм можливість відчутти себе вільно, виявити свої сили і відкрив їм досить простору дорогу для діяльності; не дав ні плану, ні напряму реформам, але створив реформний настрій.

Ф. М. Рті-
щев

Ми познайомимось з одним з таких ділків реформного напряму, до того з одним з найближчих співробітників царя Олексія, ніби схожим на нього основними рисами свого характеру, і однак же—яка різниця в їх доборі, загальному складі і виявленні схожих властивостей!

Майже весь час царювання Олексія Михайловича невідлучно був при ньому, служачи по дворцевому відомству, його близький постільник, а потім дворецький і вихователь («дядька») старшого царевича Олексія, Федір Михайлович Ртіщев. Він був майже одноліток царя Олексія, народився роками чотирма раніше за нього (1625 р.) і помер років за три до його смерті (1673 р.). Стороннім спостерігачам він був мало помітний: не виступав уперед, залишатися в тіні було його життєвою звичкою. Добре ще, що якийсь сучасник залишив нам невелике *житіє* Ртіщева, схоже швидше на похвальне слово, ніж на біографію, але з кількома цікавими рисами життя й характеру цього «милостивого мужа», як його називав біограф. Це був один з тих рідких і трохи химерних людей, в яких зовсім нема самолюбства. Наперекір природним інстинктам і споконвічним звичкам людей Ртіщев у заповіді Христа любити ближнього, як самого себе, виконував тільки першу частину: він і самого себе не любив заради ближнього—цілком євангельська людина, права щока якої просто, без хвастощів і розрахунку, підставлялась тому, хто вдарив по лівій, ніби це було вимогою фізичного закону, а не подвигом покори. Ртіщев не розумів образи і помсти, як дехто не знає смаку у вині і не розумів, як це можна

пити таку неприємну річ. Якийсь Іван Озеров, що колись був облагодіяний Ртіщевим і при його сприянні здобув освіту в Київській академії, потім став його ворогом. Ртіщев був його начальником, але не хотів користуватися своєю владою, а намагався вгамувати його ворожнечу упертою покорою і доброзичливістю; він приходив до його житла, тихо стукав у двері, йому відмовляли, а він знову приходив. Виведений з терпіння такою настійною і досадною лагідністю, господар впускав його до себе, лаявся і кричав на нього. Не відповідаючи на лайку, Ртіщев мовчки йшов від нього і знову приходив з привітом, ніби нічого не сталося. Так тривало до смерті упертого недруга, якого Ртіщев і поховав, як ховають добрих друзів. З усього морального запасу, почерпнутого стародавньою Руссю з християнства, Ртіщев виховав у собі найважчу і найбільш споріднену староруській людині доблесть — смиренну мудрість. Цар Олексій, що зріс разом із Ртіщевим, звичайно, не міг не прив'язатись до такої людини. Своім впливом царського улюбленця Ртіщев користувався, щоб бути миротворцем при дворі, усувати ворожнечі і сутички, стримувати сильних і зарозумілих або непоступливих людей на зразок боярина Морозова, протопопа Аввакума і самого Нікона. Така важка роль тим легше вдавалася Ртіщеву, що він умів говорити правду без образи, нікому не колов очей особистою перевагою, був зовсім чужий родовідній і чиновній пихи, ненавидив місницьку лічбу, відмовився від боярського сану, запропонованого йому царем за виховання царевича. Сполучення таких властивостей справляло вражіння рідкої розважливості і непохитної моральної твердості; розважливостю, як зауважує царський посол Мейсрберг, Ртіщев, ще не маючи 40 років, переважав багатьох стариків, а Ордін - Нащокін вважав Ртіщева найміцнішою людиною з придворних царя Олексія; навіть козаки за правдивість і обхідливість бажали мати його в себе царським намісником, «князем малоросійським».

Для успіху реформного руху було дуже важливо, що Ртіщев стояв на його боці. Носячи в собі кращі начала і заповіти староруського життя, він розумів його потреби і хиби і став у першому ряді діячів реформного напрямку, а справа, за яку ставав такий ділок, не могла бути ні погоною; ні безуспішною. Він один з перших підняв голос проти відомих уже нам богослужбних безчинств. Більше ніж будьхто при царі Олексії дбав він про заведення в Москві освіти з допомогою київських вчених, і йому на-

віть належав почин у цій справі. Щохвилини на очах у царя і користуючись його повним довір'ям, Ртіщев, проте, не став временщиком і не залишився байдужим глядачем рухів, що піднімалися навколо нього. Він брав участь у найрізноманітніших справах за дорученням або з власного почину, управляв наказами, раз у 1655 р. успішно виконав дипломатичне доручення. Тільки де проявлялась спроба виправити, поліпшити стан справ, Ртіщев був тут із своїм сприянням, клопотанням, порадою, йшов назустріч усякій об'єктивній потребі, нерідко сам порушував її і відразу відсторонявся, відходив на другий план, щоб не обмежувати ділків, ні в кого не перебивав дороги. Миролюбний і доброзичливий, він не терпів ворожнечі, злоби, ладнав з усіма видатними ділками свого часу: і з Ордіним - Нащокіним, і з Ніконом, і з Аввакумом, і з Славинецьким, і з Полоцьким при всій несхожості їх характерів і напрямів; старався вдержати старовірів і ніконіан в області богословської думки, книжного спору, не допускаючи їх до церковного розбрату, влаштовував у своєму домі дебати, на яких Аввакум «ляявся з відступниками», особливо з С. Полоцьким, до знемоги, до сп'яніння.

Якщо вірити звістці, що думка про мідні гроші була подана Ртіщевим, то треба визнати, що його урядовий вплив сягав за межі дворцевого відомства, в якому він служив. Проте, не державна діяльність у точному розумінні слова була справжньою справою життя Ртіщева, якою він залишив по собі пам'ять: він обрав собі не менш важке, але менш видне і більш самовіддане поприще — служіння страждущому і нужденному людству. Біограф передає кілька зворушливих рис цього служіння. Супроводячи царя в польському поході (1654 р.), Ртіщев по дорозі підбирав у свій екіпаж жебраків, хворих і калік, так що від тісноти і сам повинен був пересідати на коня, не зважаючи на багаторічну хворобу ніг, у попутних містах і селах організував для цих людей тимчасові госпіталі, де утримував і лікував їх на свій рахунок і на гроші, дані йому на цю справу царицею. Так само і в Москві він велів збирати по вулицях п'яних і хворих у спеціальний притулок, де утримував їх до витверезіння і вилікування; а для невиліковних хворих, дуже старих і убогих організував богадільню, яку також утримував на свій рахунок. Він витрачав великі гроші на викуп руських полонених у татар, допомагав іноземним полоненим, які жили в Росії, і в'язням, які сиділи в тюрмі за борги. Його людинолюбність впливала не з самого тільки співчуття до безпомічних людей, але й

з почуття громадської справедливості. Це був дуже добрий вчинок Ртіщева, коли він подарував місту Арзамасу свою приміську землю, яка городянам була вкрай потрібна, але якої не могли купити, хоч у Ртіщева був вигідний приватний покупець, що пропонував йому за неї близько 14000 крб. на наші гроші. В 1671 р., почувши про голод у Вологді, Ртіщев відправив туди валку з хлібом, ніби доручену йому деякими христілюбцями для роздачі жебракам і убогим на помин душі, а потім переслав бідуючому місту близько 14000 карбованців на наші гроші, продавши для того частину свого одягу і утварі. Ртіщев, очевидно, розумів не тільки чужі нужди, але й неадаптивність суспільного ладу і чи не перший діяльно висловив своє ставлення до кріпосного права. Біограф описує його піклування про своїх дворових людей і особливо про селян: він старався розмірювати роботи і оброки селян з їх засобами, підтримував їх господарства позичками; продаючи одно своє село, зменшив його ціну, примусивши покупця заприсягтися, що він не посилить їх панщанних робіт і оброків; перед смертю всіх дворових відпустив на волю і благав своїх спадкоємців, дочку і зятя, тільки про одно — на помин його душі по змозі краще поводитись з заповіданими їм селянами, «бо, — говорив він, — вони нам є брати».

Невідомо яке вражіння справило на суспільство ставлення Ртіщева до своїх селян; але його благодійні подвиги, очевидно, не залишилися без впливу на законодавство. За царювання Олексієвого наступника порушене було питання про церковно - державну благодійність. За указом царя провели у Москві розбір жебраків і убогих, що жили з милостині, і справді безпомічних помістили на казенне утримання у двох влаштованих для того богадільнях, а здорових послали на різні роботи. На церковному соборі, скликаному в 1681 р., цар запропонував патріархові і єпископам влаштувати такі ж притулки і богадільні по всіх містах, і отці собору прийняли цю пропозицію. Так приватний почин впливової і доброї людини ліг в основу цілої системи церковноблагодійних закладів, які поступово виникали з кінця XVII ст. Тим особливо і важлива діяльність тодішніх державних людей реформного напрямку, що їх особисті помисли і приватні зусилля перетворювались у законодавчі питання, які розроблялись у політичні напрями або в державні заклади.

ЛЕКЦІЯ LVII

А. Л. Ордін-Нащокін.

З ряду співробітників царя Олексія різкою фігурою виступає найвизначніший з московських державних людей XVII ст.— А. Л. Ордін - Нащокін.

Московська державна людина XVII ст.! Самий цей вислів може здатися зловживанням сучасною політичною термінологією. *Державна людина* — адже це значить розвинений політичний ум, здатний спостерігати, розуміти і спрямовувати суспільні рухи, з самостійним поглядом на питання часу, з розробленою програмою дій, нарешті, з певним простором для політичної діяльності — цілий ряд умов, присутності яких ми зовсім не звикли припускати у старій Московській державі. Так, до XVII ст. цих умов, справді, непомітно в державі московських самодержців, і важко шукати державних людей при їх дворі. Хід державних справ тоді спрямовувався заведеним порядком та государевою волею. Особистий ум ховався за порядком, особа служила тільки знаряддям государевої волі; але й порядок і сама ця воля підкорялись ще надзвичайно сильному впливові звичаю, переказу. В XVII ст., проте, московське державне життя почало прокладати собі інші шляхи. Старий звичай, заведений порядок захитались; почався сильний попит на ум, на особисті сили, а воля царя Олексія Михайловича для загального блага готова була підкоритись всякому сильному і з добрими замірами уму.

А. Л. Ор-
дін - Нащо-
кін

Цар Олексій, сказав я, створив у руському суспільстві XVII ст. реформний настрій. Перше місце в ряді державних ділків, захоплених таким настроєм, безперечно належить найблискучійшому з співробітників царя Олексія, найенергійнішому провісникові реформних прагнень його часу, бояринові Афанасію Лаврентійовичу Ордіну - Нащокіну. Цей ділок подвійно цікавий для нас, бо вів подвійну підготовку реформи Петра Великого. Поперше, ніхто

з московських державних ділків XVII ст. не висловив стільки, як він, реформних ідей і планів, які потім здійснив Петро. Потім, Ордіну - Нащокіну довелося не тільки діяти по - новому, але й самому створювати обстановку своїй діяльності. Походженням своїм він не належав до тих кіл суспільства, серед яких йому довелося діяти. Привілеєйованим розсадником політичних ділків у Московській державі було старе родовите боярство, яке зневажливо дивилося на масу провінціального дворянства. Ордин - Нащокін був чи не першим провінціальним дворянином, який проклав собі шлях в коло цієї пихатої знаті, а за ним уже потягся рядок його провінціальної братії, що скоро розбив щільні лави боярської аристократії.

Афанасій Лаврентійович був син дуже скромного псковського поміщика; в Псковському і в близькому Торопецькому повітах тулилося ціле фамільне гніздо Нащокіних, яке йшло від однієї визначної служилої людини при московському дворі XIV ст. З цього гнізда, що захиріло після свого родоначальника, вийшов і наш Афанасій Лаврентійович. Він став відомий ще за царя Михаїла: його не раз призначали у посольські комісії для розмежування кордонів із Швецією. На початку Олексієвого царювання Ордин - Нащокін уже вважався на батьківщині визначним ділком і усердним слугою московського уряду. Ось чому під час псковського бунту 1650 р. заколотники мали намір вбити його. При приборканні цього бунту московськими полками Ордин - Нащокін показав багато усердя і вміння. З того часу він пішов угору. Коли в 1654 р. розпочалася війна з Польщею, йому доручений був надзвичайно важкий пост: з малими військовими силами він повинен був сторожити московський кордон з боку Литви і Лівонії. Він прекрасно виконав покладене на нього доручення. В 1656 р. розпочалась війна з Швецією і сам цар рушив у похід під Ригу. Коли московські війська взяли одно з лівонських міст на Двіні, Кокенгаузен (старовинний руський Кукейнос, що колись належав полоцьким князям), Нащокін був призначений воеводою цього і інших новозавойованих міст. У цій посаді Ордин - Нащокін робить дуже важливі воєнні і дипломатичні справи: сторожить кордон, завойовує лівонські городки, листується з польською владою; ні одна дипломатична справа не робиться без його участі. В 1658 р. його зусиллями укладене було Валівсарське перемир'я з Швецією, умови якого перевищили сподівання самого царя Олексія. В 1665 р. Ордин - Нащокін сидів воеводою в рідному своєму Пскові. Нарешті,

він став у пригоді московському урядові найбільш важливою і тяжкою службою: після стомливих восьмимісячних переговорів з польськими уповноваженими він уклав у січні 1667 р. в Андрусові перемир'я з Польщею, що поклато край спустошливій для обох сторін тринадцятирічній війні. В цих переговорах Нащокін показав багато дипломатичної кмітливості і вміння ладнати з іноземцями і витягав у поляків не тільки Смоленську і Сіверську землю і східну Малоросію, але й із західної Київ з округою. Укладення Андрусовського перемир'я поставило Афанасія дуже високо у московському уряді, принесло йому гучну дипломатичну славу. Роблячи всі ці справи, Нащокін швидко піднімався по чиновній драбині. Городовий дворянин *по отечеству*, походженням, після укладення згаданого перемир'я він був пожалуваний у *бояре* і призначений головним управителем Посольського приказу з гучним титулом «царской большой печати и государственных великих посольских дел оберэгателя», тобто став державним канцлером.

Така була службова кар'єра Нащокіна. Його батьківщина мала деяке значення в його долі. Псковський край, прикордонний з Лівонією, здавна був у тісних стосунках із сусідніми німцями і шведами. Раннє знайомство з іноземцями і часті стосунки з ними давали Нащокіну можливість уважно спостерігати і вивчити найбільшчі до Росії країни Західної Європи. Це полегшувалося ще тим, що замолоду Ордіну - Нащокіну якое пощастило здобути добру освіту: він знав, говорили, математику, мови латинську і німецьку. Службові обставини заставили його познайомитись і з польською мовою. Так він рано і ґрунтовно підготувався до ролі ділка у зносинах Московської держави з європейським Заходом. Його товариші по службі говорили про нього, що він «знает немецкое дело и немецкие обычаи знает же». Уважне спостереження над іноземними порядками і звичка порівнювати їх з вітчизняними зробили Нащокіна ревним прихильником Західної Європи і жорстоким критиком вітчизняного побуту. Так він відмовився від національної замкнутості і виключності і виробив своє особливе політичне мислення: він перший проголосив у нас правило, що «доброму не стыдно навикать и со стороны, у чужих, даже у своих врагов». Після нього залишився ряд паперів, службових донесень, записок або доповідей цареві з різних політичних питань. Це дуже цікаві документи для характеристики як самого Нащокіна, так і реформного руху його часу. Видно, що автор балакун і

спритне перо; недарма навіть вороги визнавали, що Афанасій умів «слагательно» — складно писати. В нього була і інша, ще рідкіша риса: тонкий, чіпкий і місткий ум, що вмів швидко схоплювати дане становище і комбінувати по-своєму умови хвилини. Це був майстер своєрідних і несподіваних політичних побудов. З ним було важко сперечатися. Вдумливий і дотепний, він іноді виводив з терпіння іноземних дипломатів, з якими вів переговори, і вони йому ж дорікали за трудність мати з ним справу: не пропустити ні найменшої хиби, ніякої непослідовності в дипломатичній діалектиці, зараз зажене на слизьке і поставить в безвихідь необачного або короткозорого противника, отруїть йому чисті наміри, самим же ним підказані, за що якимось дорікали йому польські комісари, які з ним переговорювались. Такий напрям ума сполучався в нього з невгамовною совістю, із звичкою колоти очі людям їх некмітливістю. Бурчати за правду і здоровий розум він вважав своїм обов'язком і навіть мав від того велике задоволення. В його листах і доповідях цареві найрізкіше звучить одна нота: всі вони були повні безнастанних і часто дуже жовчних скарг на московських людей і московські порядки. Ордин-Нащокін вічно на все ремствує, всім невдоволений: урядовими установами і приказними звичаями, військовим устроєм, звичаями і поняттями суспільства. Його симпатії і антипатії, мало поділювані іншими, створювали йому ніякове, двозначне становище в московському суспільстві. Прихильність його до західноєвропейських порядків і осуд своїх подобалися іноземцям, що з ним зближались, і вони поблажливо визнавали в ньому «недурного наслідувача» своїх звичаїв. Але це ж саме наробило йому багато ворогів між своїми і давало привід його московським недоброзичливцям сміятися з нього, називати його «іноземцем». Двозначність його становища ще посилювалась його походженням і характером. Свої й чужі визнавали в ньому людину гострого розуму, з яким він піде далеко; цим він зачіпав багато зустрічних самолюбств і тим більше, що він ішов не звичайною дорогою, до якої призначений був походженням, а жорстока і трохи задиркувата вдача його не пом'якшувала цих сутичок. Нащокін був чужий серед московського службового світу і як політичний новик повинен був з бою брати своє службове становище, почувавши, що кожний його крок уперед збільшує число його ворогів, особливо серед московської боярської знаті. Таким становищем виробилась його своєрідна маніра поводитись серед ворожих йому кіл суспільства.

Він знав, що його єдина опора — цар, який не любив гордовитості, і, стараючись забезпечити собі цю опору, Нащокін прикривався перед царем від своїх недругів виглядом загнутого скромника, покорою до самозневаги. Він невисоко цінить свою «службишку», але не вище ставить і службу своїх знатних ворогів і скрізь гірко на них скаржиться. «Перед всіма людьми, — пише він цареві, — за твоє государево дело никто так не возненавижен, как я», називає себе «облихованным и ненавидимым человеком, не имеющим, где преклонить грешную голову». При всякому утрудненні або сутичці із впливовими недругами, він просить царя відставити його від служби, як невідходячого і невмілого слугу, від якого може тільки потерпіти державний інтерес. «Государево дело ненавидят ради меня, холопа твоего», — пише він цареві і просить «откинуть от дела своего омерзелого холопа». Але Афанасій знав собі ціну, і про його скромність можна було сказати, що це — удавана покора паче гордості, яка не заважала йому вважати себе прямо людиною не від світу цього. «Если бы я от мира был, мир своего любил бы», — писав він цареві, скаржачись на загальну до себе недоброзичливість. Думним людям гідко слухати його донесення і поради, бо вони не бачать стежки правди і серце їх «одебелело завистью». Зла іронія звучить в його словах, коли він пише цареві про урядову перевагу боярської знаті порівняно із своєю худородною особою. «Думным людям никому не надобен я, не надобны такие великие государственные дела... У таких дел пристойно быть из ближних бояр: и роды великие, и друзей много, во всем пространный смысл имеют и жить умеют; отдаю тебе, великому государю, мое крестное целование, за собою держать не смею по недостатку умишка моего».

Цар довго і настійливо підтримував норовливого і запального ділка, терпляче вислуховував його нудні скарги і докори, запевняв його, що йому нема чого боятись, що його нікому не видадуть, загрожував його недругам великими опалами за ворогування з Афанасієм і надавав йому значний простір для діяльності. Завдяки цьому Ордин-Нащокін дістав можливість не тільки виявити свої адміністративні і дипломатичні таланти, а й виробити, навіть почасті здійснити свої політичні плани. В листах своїх до царя він більш ганьбить існуюче або полемізує з противниками, ніж викладає свою програму. Проте в його паперах можна набрати значний запас ідей і проєктів, які при належній практичній розробці могли стати і стали

надовго провідними засадами внутрішньої і зовнішньої політики.

Перша ідея, на якій уперто стоїть Нащокін, полягала в тому, щоб у всьому брати приклад з Заходу, все робити «с примеру сторонних, чужих земель». Це — вихідна точка його реформних планів; але не все потрібно брати без розбору в чужих. «Яке нам діло до іноземних звичаїв,— говорив він: — їх одяг не по нас, а наш не по них». Це був один з небагатьох західників, які подумали про те, що можна і чого не треба запозичати, які шукали узгодження загальноєвропейської культури з національною самобутністю. Потім Нащокін не міг помиритися з духом і звичками московської адміністрації, діяльність якої непомірно керувалась особистими рахунками і відносинами, а не інтересом державної справи, дорученої тому чи іншому ділкові. «У нас,— пише він,— люблять справу або ненавидять її, залежно не від справи, а від людини, яка її робить: мене не люблять, а тому й справою мою нехтують». Коли цар виявляв Нащокіну невдоволення за його нелади з тим чи іншим знатним задрісником, Афанасій відповідав, що особистої ворожнечі в нього немає, але «о государеве деле сердце болит и молчать не дает, когда в государеве деле вижу чье нерадение». Отже, справа в ділі, а не в особах— ось друге правило, яким керувався Нащокін. Головним його поприщем була дипломатія, і це був дипломат першої величини, за визнанням сучасників, навіть іноземців; принаймні, він чи не перший з руських державних людей заставив іноземців поважати себе. Англісець Коллінс, лікар царя Олексія, прямо називає Нащокіна великим політиком, який не поступиться жодному з європейських міністрів. Зате і він поважав свою справу. Дипломатія становить, на його думку, головну функцію державного управління, і тільки гідні люди можуть братися за таку справу. «На государственные дела,— писав він,— подобает мысленные очеса устремлять беспорочным и избранным людям к расширению государства со всех сторон, а это есть дело одного Посольского приказа».

У Нащокіна були свої дипломатичні плани, своєрідні погляди на завдання зовнішньої московської політики. Йому довелося діяти в ту хвилину, коли руба були поставлені найдражливіші питання, що живили непримиренну ворожнечу Московської держави з Польщею і Швецією: питання про Малоросію, про Балтійський берег. Обставини поставили Нащокіна в самий вир зносин і сутичок, викликаних цими питаннями. Але в нього не запаморочилась

голова у цьому вирі: в заплутаних справах він умів відділити важливе від шумного, принадне від корисного, мрії від досяжного. Він бачив, що в тодішньому становищі і при наявних засобах Московської держави для нього нерозв'язне в повному обсязі питання малоросійське, тобто питання про новоз'єднання південно - західної Русі з Великоросією. Ось чому він схилився до миру і навіть до тісного союзу з Польщею і хоча добре знав, як він висловлювався, «зело шаткий, бездушный і непостоянный польский народ», але від союзу з ним ждав різноманітних вигід. Між іншим, сподівався він, що турецькі християни, молдавани і волохи, почувши про цей союз, відокремляться від турків, і тоді всі діти східної церкви, що живуть від самого Дунаю аж до меж Великої Росії і нині роз'єднані ворожою Польщею, зіллються в численний християнський народ, протегований православним царем московським, і самі собою прищипляться шведські підступи, можливі тільки при русько - польських чварах. У 1667 р. польським послам, що приїхали в Москву для підтвердження Андрусовського договору, Нащокін в піднесеній промові розвивав свої мрії про те, якою великою славою вкрились би всі слов'янські народи і які великі справи увінчалися б успіхом, коли б племена, які населяють наші держави і майже всі говорять по - слов'янському від Адріатичного до Німецького моря і до Північного океану, з'єдналися, і яка слава жде обидві держави в майбутньому, коли вони, стоячи на чолі слов'янських народів, з'єднаються під однією державою.

Клопочучись про тісний союз з одвічним ворогом і навіть мріючи про династичне з'єднання з Польщею під владою московського царя або його сина, Нащокін робив надзвичайно крутий поворот у зовнішній московській політиці. Він мав свої міркування, що виправдували таку зміну в ході справ. Малоросійське питання в його очах було поки справою другорядною. Якщо, писав він, черкаси (козаки) зраджують, то чи варті вони того, щоб стояти за них? Справді, з приєднанням східної Малоросії головний вузол цього питання розв'язувався: Польща переставала бути небезпечною для Москви, яка твердо стала на верхньому і середньому Дніпрі. До того ж не можна було назавжди вдержати тимчасово відступлений Київ і приєднати західну Малоросію, не вчинивши міжнародної неправди, не порушивши Андрусовського перемир'я. А Нащокін був одним з рідких дипломатів, що мали дипломатичну сумлінність, якість, з якою і тоді неохоче мирилась дипломатія. Він нічого не хотів робити без правди: «Лучше воистину

принять злому животу моему конец и вовеки свободну быть, нежели **противно** правды делати». Тому, коли гетьман **Дорошенко** в західною Малоросією, відокремившись від Польщі, передався турецькому султанові, а потім виявив згоду стати під високу руку царя московського, **Нащокін** на запит з Москви, чи можна прийняти **Дорошенка** в підданство, відповідав рішучим протестом проти такого порушення договорів, висловив навіть обурення, що до нього звертаються з такими некоректними запитами. На його думку, справу треба було повести так, щоб самі поляки, розумно зваживши свої і московські інтереси, для зміцнення русько-польського союзу проти бусурманів і для заспокоєння України добровільно віддали Москві і Київ і навіть усю західну Малоросію, «а нагло писать о том в Польшу невозможно». Ще до перемир'я в Андрусові **Нащокін** переконував царя, що з польським королем «надобно мириться в меру», на помірних умовах, щоб поляки не шукали потім першої нагоди помститися: «Взяти Полоцьк та Вітебськ, а якщо поляки почнуть упиратись, то й цих міст не треба». У доповіді про необхідність тісного союзу з Польщею у **Нащокіна** вирвався навіть необережний натяк на можливість відступитися і від усієї Малоросії, а не від західної тільки, заради зміцнення союзу. Але цар гаряче повстав проти такої легкодухості свого улюбленця і дуже енергійно висловив своє обурення. «Эту статью,— відповідав йому цар,— отложили и велели выкинуть, потому что непристойна, да и для того, что обрели в ней полтора ума, один твердый разум да половину второго, колеблемого ветром. Собаке недостойно есть и одного куска хлеба православного (полякам не личить владіти і західною Малоросією): только то не по нашей воле, а за грехи учинится. Если же оба куска святого хлеба достанутся собаке — ох, какое оправдание примет допустивший это? Будет ему воздаянием преисподний ад, прелютый огонь и немилосердные муки. Человече! иди с миром царским средним путем, как начал, так и кончай, не уклоняйся ни направо, ни налево; господь с тобою!» І вперта людина здалася на набожне зітхання свого царя, якого інколи прямо не слухалась, міцно вхопилась і за другий кусок православного хліба, витягавши у поляків в Андрусові разом із східною Малоросією ще Київ з західною.

Помисли про з'єднання всіх слов'ян під дружним керівництвом Москви і Польщі були політичною ідилією **Нащокіна**. Як практичного ділка, його більше цікавили інтереси більш ділового порядку. Його дипломатичний погляд

був звернений у всі сторони, всюди уважно видивляючись або дбайливо готуючи нові придатки для казни і народу. Він старався завести торгіві зносини з Персією і Середньою Азією, з Хівною і Бухарою, споряджав посольство в Індію, дивився і на Далекий Схід, на Китай, помішляв про проведення козацької колонізації Поамур'я. Але в цих шуканнях на першому плані, звичайно, залишалась в його очах найближча західна сторона, Балтійське море. Керуючись народногосподарськими міркуваннями не менше, ніж національно - політичними, він розумів торгово - промислове і культурне значення цього моря для Росії, і тому його увага була посилено звернена на Швецію, саме на Лівонію, яку, на його думку, слід добути за всяку ціну: від цього придбання він ждав величезної користі для руської промисловості і казни царя. Захоплюваний ідеями свого ділка, цар Олексій дивився у той же бік, клопотався про повернення колишніх руських володінь, про придбання «морських пристановиць», — гаваней Нарви, Івань - города, Орешка і всієї течії ріки Неви з шведською кріпостцею Канцями (Ніеншанц), де пізніше виник Петербург. Але Нащокін і тут ширше дивився на справу; він доводив, що через дрібниці не слід випускати з уваги головної мети, що Нарва, Орешек — все це неважливі пункти; треба пробратися прямо до моря, придбати Ригу, пристань якої відкриває найближчий і прямий шлях у Західну Європу. Утворити коаліцію проти Швеції, щоб відібрати в неї Лівонію — це була заповітна думка Нащокіна, що становила душу його дипломатичного плану. Для цього він клопотався про мир з ханом кримським, про тисний союз з Польщею, жертвуючи західною Малоросією. Ця думка не увінчалась успіхом; але Петро Великий цілком успадкував ці помисли батькового міністра.

А втім, політичний кругозір Нащокіна не обмежувався питаннями зовнішньої політики. Нащокін по - своєму дивився і на порядок внутрішнього управління в Московській державі: він був невдоволений як будовою, так і ходом цього управління. Він повставав проти зайвої регламентації, що панувала в московському управлінні. Тут все держалося на найбільш обмежувальній опіці вищих центральних установ над підлеглими виконавцями: виконавчі органи були сліпими знаряддями даних їм згори наказів. Нащокін вимагав певного простору для виконавців. «Не во всем дожидаться государева указа, — писав він: — везде надобно воеводское рассмотрение», тобто дія на власний розсуд уловноваженого. Він вказував на при-

клад Заходу, де на чолі війська ставиться тямущий полководець, який сам розсилає укази підлеглим начальникам, а не вимагає на всяку дрібницю указу з столиці. «Где глаз видит и ухо слышит, тут и надо промысел держать неотложно», писав він. Але вимагаючи самостійності для виконавців, він покладав на них і велику відповідальність. Не за указом, не за звичаєм і рутинною, а відповідно до обставин хвилини повинна діяти адміністрація. Таку діяльність, що ґрунтується на особистій кмітливості ділка, Нащокін називав «промыслом». Груба сила мало значить: «Лучше всякой силы промысл; дело в промысле, а не в том, что людей много; и много людей, да промышленника нет, так ничего не выйдет; вот швед всех соседних государей безлюднее, а промыслом над всеми верх берет; у него никто не смеет отнять воли у промышленника; половину рати продать да промышленника купить — и то будет выгоднее». Нарешті, в адміністративній діяльності Нащокіна помічавмо рису, яка найбільше підкупає нас на його користь: це — при вимогливості і виконливості безприкладна в московському управлінні уважність до підлеглих, участь серця, почуття людяності у ставленні до підлеглих, прагнення берегти їх сили, ставити їх у таке становище, в якому вони з найменшою затратою зусиль могли б дати найбільше користі державі. Під час шведської війни в підкореному краї по Західній Двіні руські рейтарі і донські козаки заходилися грабувати і мучити жителів, хоч ті вже присягнули московському цареві. Нащокін, сидячи тоді вояководою в Кукейносі, обурювався до глибини душі таким розбійницьким способом ведення війни; у нього серце обливалося кров'ю від скарг розорюваного населення. Він писав цареві, що йому доводиться посилати допомогу і проти ворогів і проти своїх грабіжників. «Лучше бы я на себе раны видел, только бы невинные люди такой крови не терпели; лучше бы согласился я быть в заточении обратном, только бы не жить здесь и не видеть над людьми таких злых бед». Цар Олексій найбільше здатний був оцінити цю якість в своєму співробітнику. У грамоті 1658 р., підносячи Нащокіна до думних дворян, цар хвалить його за те, «что он алчных кормит, жаждающих поит, нагих одевает, до ратных людей ласков, а вора́м не спускает».

Такі адміністративні погляди і прийоми Нащокіна. Він робив кілька спроб практичного застосування своїх ідей. Спостереження над життям Західної Європи привели його до усвідомлення головної хиби московського держав-

ного управління, яка полягала в тому, що це управління спрямоване було виключно на експлуатацію народної праці, а не на розвиток продуктивних сил країни. Народного-сподарські інтереси приносились у жертву фіскальній меті і цінилися урядом лише як допоміжні засоби казни. З цього усвідомлення випливали вічні розмови Нащокіна про розвиток промисловості і торгівлі в Московській державі. Він чи не раніше від інших засвоїв думку, що народне господарство само по собі повинно скласти один з найголовніших предметів державного управління. Нащокін був одним з перших політико - економів на Русі. Але щоб промисловий клас міг діяти продуктивніше, треба було звільнити його від гніту приказної адміністрації. Управляючи Псковом, Нащокін спробував застосувати тут свій проект міського самоуправління, взятий «з прикладу сторонніх, чужих земель», тобто Західної Європи. Це вданий у своєму роді випадок в історії місцевого московського управління XVII ст., який не позбавлений навіть деякого драматизму і яскраво характеризує як самого Нащокіна, його винуватця, так і порядки, серед яких йому доводилося діяти. Приїхавши у Псков в березні 1665 р., новий воевода застав у рідному місті велике безладдя. Він побачив велике ворогування між посадськими людьми: крапці, заможніші купці, користуючись своєю силою в міському громадському управлінні, кривдили «середних і мелких людшек» у розкладці податей і в нарядах на казенні служби, вели міські справи «своим изволом», без відома решти громади; ті і інші розорялись від позовів і приказної неправди; зза німецького рубежа у Псков і з Пскова за рубіж провозили товари без мита; маломіцні торгівці, не маючи обігового капіталу, потай брали у німців гроші на підряд, скуповували якнайдешевше руські товари і як свої продавали, точніше, передавали їх своїм довірителям, вдовольняючись мізерним комісійним заробітком, «из малого прокормления», цим вони до незмоги збивали ціни руських товарів, сильно підривали справжніх капіталістів, боргували невіплатно іноземцям, розорялись. Нащокін незабаром по приїзді запропонував псковській посадській громаді ряд заходів, які земські старости Пскова, зібравшись з кращими людьми у земській ізбі (міській управі) «для общего всенародного совету» повинні були обговорити з усяким усердям. Тут з участю воеводи вироблені були «статьї о градском устроении», свого роду положення про громадське управління міста Пскова з пригородами в 17 статтях. Положення було схвалене в

Москві і заслужило милостиву похвалу царя воєводи за службу і дбання, а псковським земським старостам і всім посадським людям «за их добрый совет и за раденье во всяких добрых делех».

Найважливіші статті положення стосуються перебудови посадського громадського управління і суду та впорядкування зовнішньої торгівлі, одного з найдіяльніших нервів економічного життя Псковського краю. Посадська громада міста Пскова обирає з його середовища на три роки 15 чоловік, з яких п'ятеро по черзі протягом року ведуть міські справи в земській ізбі. У віданні цих «земських виборних людей» зосереджуються міське господарське управління, нагляд за питним продажем, митним збором і торговими зносинами псковичів з іноземцями; вони ж і судять посадських людей в торгових і інших справах; тільки найважливіші карні злочини: зрада, розбій і душоубство, залишаються підсудні воєводам. Так, псковський воєвода добровільно поступався значною часткою своєї влади на користь міського самоуправління. В особливо важливих міських справах чергова третина виборних радиться з рештою і навіть закликає на раду кращих людей з посадської громади.

Нащокін бачив головні хиби руської торгівлі в тому, що «руські люди в торгівлі слабі один перед одним», нестійкі, не звикли діяти дружно і легко потрапляють у залежність від іноземців. Головні причини цієї нестійкості — брак капіталів, взаємне недовір'я і відсутність прийняттого кредиту. На усунення цих хиб і були спрямовані статті псковського положення про торгівлю з іноземцями. Маломіцні торговці розподіляються «по свойству и знакомству» між великими капіталістами, які наглядають за їх промислами. Земська ізба видає їм з міських сум позички для купівлі руських вивізних товарів. Для торгівлі з іноземцями заводяться під Псковом два двотижневі ярмарки з безмитним торгом, від 6 січня і від 9 травня. До цих ярмарків дрібні торговці на одержану позичку при підтримці капіталістів, до яких приписані, скуповують вивізні товари, записують їх у земській ізбі і передають своїм принципалам; ті сплачують їм покупу вартість прийнятих товарів для нової закупівлі до наступного ярмарку і роблять їм «наддачу» до цієї покупної ціни «для прокормління», а продавши іноземцям довірений товар за встановленими великими цінами, видають своїм клієнтам належну їм «полную прибыль», компанійський дивіденд. Таке влаштування торгового класу повинно було зосере-

дити обіг зовнішньої торгівлі у небагатьох міцних руках, які були б спроможними держати на належній висоті ціни тубільних товарів.

Такі своєрідні торгові товариства розраховані були на можливість дружного зближення верхнього торгового шару з посадською масою, значить, на втихомирення тієї громадської ворожнечі, яку застав Нащокін у Пскові. Розрахунок міг ґрунтуватись на обопільних вигодах обох сторін, патронів і клієнтів: сильні капіталісти давали добрий прибуток маломіцним компанійцям, а останні не псували цін сильним. Важливо і те, що ці товариства були при міській управі, яка ставала позичковим банком для маломіцних і контролем для їх патронів: посадська громада міста Пскова при залежності від нього пригородів діставала можливість через свій судово - адміністративний орган керувати зовнішньою торгівлею всього краю. Але суспільний розбрат став на перешкоді успіхові реформи. Маломіцні посадські псковичі прийняли нове положення, як царську милість, але «прожиточные люди» багачі, міські верховоди, вчинили йому протидіяння і знайшли собі підтримку в столиці. Можна собі уявити, як «ненавидимо» зустрінуте було починання Нащокіна московським боярським і приказним світом; тут у ньому вбачили тільки зухвале зазіхання на споконвічні права і звички воевод і дяків на догоду тяглої посадської мужви. Можна подивуватись, як встиг Нащокін за 8 місяців воеводства не тільки обдумати ідею і план складної реформи, але й облагодити морочливі подробиці її виконання. Наступник Нащокіна у Пскові князь Хованський, чванливий поборник боярських домагань, «тараруй», як його прозвали в Москві, базікало і хвалько, якого «всяк дурнем називав», за висловом царя Олексія, виставив цареві псковську справу Нащокіна у такому світлі, що цар скасував її, не зважаючи на свій відзив про князя, поступаючись своїй слабості — розв'язувати справи за останнім вражінням.

Нащокін не любив здаватися ні ворогам, ні ворожим обставинам. Він так вірив у свою псковську реформу, що допустився самоомани при своєму критичному розумі, так добре виправленому на вивченні чужих помилок. У псковськом міськом положенні він висловлює надію, що коли ці псковські «градские права в народе постановлены и устроены будут», на те дивлячись, жителі й інших міст будуть сподіватись, що і їх пожалують таким же устроєм. Але в Москві вирішили прямо навпаки: у Пскові не личить бути окремому місцевому порядкові, «такому уставу.

буть в одному Пскове не уметь». Проте, в 1667 р., ставши начальником Посольського приказу, у вступі до проведеного ним тоді Новоторгового статуту Нащокін не відмовив собі в задоволенні, хоч зовсім марному, повторити свої псковські думки про видачу позичок малозаможним торговцям з московської митниці і міських земських ізб, про те, щоб маломіцні торгові люди склалися з великими капіталістами для підтримання високих цін на руські товари і т. д. В цьому статуті Нащокін зробив ще крок уперед у своїх планах упорядкування руської промисловості і торгівлі. Вже в 1665 р. псковські посадські люди клопоталися в Москві, щоб їх у всіх справах відали в одному приказі, а не волочитись би їм по різних московських установах, терплячи даремні образи і розорення. В Новоторговому статуті Нащокін провів думку про особливий приказ, який відав би купецьких людей і служив би їм у прикордонних містах обороною від інших держав і у всіх містах захистом і управою від воеводських утисків. Цей *Приказ купецьких справ* мав стати попередником заведеної Петром Великим Московської ратуші або Бурмістерської палати, яка відала все міське торгово - промислове населення держави.

Такі реформні плани і спроби Нащокіна. Можна подивуватись широті і новині його задумів, різноманітності його діяльності: це був плодовитий ум з прямим і простим поглядом на речі. В яку б сферу державного управління не потрапляв Нащокін, він піддавав суворій критиці установлені в ній порядки і давав більш або менш ясний план її перебудови. Він зробив кілька воєнних спроб, помітив хибі у військовому устрої і запропонував проект його перебудови. Кінну міліцію городових дворян він визнавав зовсім непридатною з бойового погляду і вважав необхідним замінити її навченим іноземного строю ополченням з піших і кінних «даточних людей», рекрутів. Очевидно, це — мимохідь висловлена думка про регулярну армію, комплектувану рекрутськими наборами з усіх сословій. Що б не задумувалось нового в Москві: чи то заведення флоту на Балтійському або Каспійському морі, налагодження закордонної пошти, навіть просто розведення гарних садів з виписаними зза кордону деревами і квітами, — при всякій новій справі стояв або вважався неодмінно Ордін - Нащокін. Один час по Москві ходили навіть чутки, ніби він переглядає руські закони, займається перебудовою всієї держави і саме в дусі децентралізації, в розумінні ослаблень столичної приказної опіки над місцевими управлін-

цями, з якою Нащокін воював усе своє життя. Можна пошкодувати, що йому не вдалося зробити всього, що він міг зробити, його непоступливий, непокірливий характер поклав передчасний край його державній діяльності. У Нащокіна не було повної згоди з царем у поглядах на завдання зовнішньої політики. Залишаючись цілком коректним дипломатом, винуватець Андрусовського договору твердо стояв за точне його виконання, тобто за можливість повернення Києва Польщі, що цар вважав небажаним, навіть прямо грішною справою. Ці незгоди поступово охолоджували государя до його улюбленця. Призначений у 1671 р. для нових переговорів з Польщею, в яких йому доводилось зруйнувати власну справу, ламати договір з поляками, скріплений лише рік тому його присягою, Нащокін відмовився виконати доручення, а в лютому 1672 р. ігумен псковської Крипецької пустині Тарасій постриг Афанасія в ченці під ім'ям Антонія. Він записав собі на пам'ять день своєї відставки, 2 грудня 1671 р., коли цар при всіх боярах його «милостиво отпустил и от все мирские суеты свободил явно». Останні мирські турботи ченця Антонія були зосереджені на організованій ним у Пскові богадільні. Він помер у 1680 р.

Ордин - Нащокін у багато чому попередив Петра і перший висловив багато ідей, які здійснив реформатор. Це був сміливий, самовпевнений бюрократ, який знав собі ціну, але при цьому дбайливий і доброзичливий до керіваних, з діяльним і діловим умом; у всьому і передусім він мав на увазі державний інтерес, загальне благо. Він не заспокоювався на рутині, скрізь зірком підмічав хиби існуючого порядку, вірно знаходив засоби для їх усунення, чуйно вгадував завдання, що стояли на черзі. Маючи сильний практичний розум, він не ставив далеких цілей, надто широких завдань. Уміючи знайти в різноманітних сферах діяльності, він старався влаштувати всяку справу, користуючись наявними засобами. Але твердячи без утаву про хиби чинного порядку, він не торкався його основ, думав виправляти його частинами. В його умі неясні реформні пориви Олексієвого часу вперше стали вливатися у вигляді проекти і складатися в зв'язний план реформи, але це не був радикальний план, що вимагав загальної ломки: Нащокін далеко не був новатором без розрахунку. Його реформна програма зводилася до трьох основних вимог: до поліпшення урядових установ і службової дисципліни, до вибору сумлінних і вмілих управителів і до збільшення казенного прибутку, державних доходів через піднесення

народного багатства шляхом розвитку промисловості і торгівлі.

Я почав читання зауваженням про можливість появи в нас державної людини в XVII ст. Якщо ви вдумаетесь в мінливість, в думки, в почуття, у всі перипетії описаної державної діяльності далеко не рядового ума і характера, у боротьбу Ордіна - Нащокіна з оточуючими його умовами, то зрозумієте, чому такі щасливі випадковості були в нас такі рідкі.

При всій несхожості характерів і діяльностей одна спільна риса зближувала Ртіщева і Ордіна - Нащокіна: обидва вони були нові люди свого часу і робили кожний нову справу — один у політиці, другий у моральному побуті. Цим вони відрізнялись від царя Олексія, який вріс у староруську старовину всім своїм розумом і серцем і тільки розважався новизною, прикрашаючи з її допомогою свою обстановку або улагоджуючи свої політичні відносини. Ртіщев і Нащокін у самій цій старовині вміли знайти нове, відкрити незаймані і невикористані її засоби і пустити їх в обіг на загальне благо. Західні зразки і наукові знання вони спрямовували не проти вітчизняної старовини, а на охорону її життєвих основ від неї самої, від вузького і черствого її розуміння, вихованого в народній масі поганим державним і церковним керівництвом, від рутини, що їх мертва. Нащокін — дипломат, настійливо і лайливо проводив думку, що зовнішні успіхи, дипломатичні і воєнні, німці, якщо не підготовляються і не підтримуються вдосконаленням внутрішнього устрою; що зовнішня політика повинна служити розвитку продуктивних сил країни, але не виснажувати їх; а багатий царедворець Ртіщев поповнював думку свого задиристого друга, лагідно внушаючи своїм способом дій, що і економічні успіхи малоцінні, коли немає головних умов впорядкованого співжиття, які побудовані на справедливості відносин суспільних класів: освічене релігійно - моральне почуття, не затемнюване вигаданими обрядами і забобонами, і благодійність, що виявляється не в самих випадкових особистих поривах, а перетворена в громадську установу. Самотні воїни в полі, Ртіщев і Нащокін, проте, не вопіяли в пустині; обидва ще держалися міцно старозаповітних форм і співчуттів: один заснував монастир, другий кінчив монастирем, але їх ідеї, напівзрозумілі і напіввизнані сучасниками, добралися до іншого часу і допомогли зрозуміти староруські перекручення політичного і релігійно - морального життя.

Ртіщев
і Ордін -
Нащокін

ЛЕКЦІЯ LVIII

Князь В. В. Голіцин. — Підготовка і програма реформи.

Князь
В. В. Го-
ліцин

Молодшим з попередників Петра був князь В. В. Голіцин, і він відходив від дійсності значно далі за старших. Ще молода людина, він був уже визначною особою в урядовому колі при царі Федорі і став одним з найвпливовіших людей при царівні Соф'ї, коли вона після смерті старшого брата стала правителькою держави. Владолюбна і освічена царівна не могла не помітити розумного і освіченого боярина, і князь Голіцин особистою дружбаю зв'язав свою політичну кар'єру з цією царівною. Голіцин був палкий прихильник Заходу, для якого він відмовився від багатьох заповітних переказів руської старовини. Подібно до Нащокіна він вільно розмовляв по - латині і по - польськи. В його великому московському будинку, який іноземці вважали одним з найпишніших в Європі, все було влаштовано на європейський лад; у великих залах простінки між вікнами були заставлені великими дзеркалами; по стінах висіли картини, портрети руських і іноземних государів і німецькі географічні карти в позолочених рамах; на стелях намальована була планетна система; багато годинників і термометр художньої роботи довершали оздоблення кімнат. У Голіцина була значна і різноманітна бібліотека з рукописних і друкованих книг руською, польською і німецькою мовами; тут між граматиками польської і латинської мови стояли київський літописець, німецька геометрія, Алкоран у перекладі з польської, чотири рукописи про влаштування комедій, рукопис Юрія Сербеніна (Кріжаніча). Дім Голіцина був місцем зустрічі для освічених іноземців, що приїжджали в Москву, і в гостинності до них господар ішов далі за інших московських любителів іноземного, приймав навіть єзуїтів, з якими ті не могли миритись. Звичайно, така людина могла стояти тільки на боці реформного руху і саме в латинському, західноєвропейському, не ліхудовському напрямі. Один

з наступників Ордіна - Нащокіна по управлінню Посольським приказом, князь Голіцин розвивав ідеї свого попередника. При його сприянні відбувся в 1686 р. Московський договір про вічний мир з Польщею, за яким Московська держава взяла участь в коаліційній боротьбі з Туреччиною в союзі з Польщею, Германською імперією і Венецією і цим формально вступила в концерт європейських держав, за що Польща назавжди утверджувала за Москвою Київ і інші московські придбання, тимчасово відступлені за Андрусовським перемир'ям. І в питаннях внутрішньої політики князь Голіцин ішов попереду колишніх ділків реформного напрямку. Ще при царі Федорі він був головою комісії, якій доручено було скласти план перебудови московського військового строю. Ця комісія запропонувала ввести німецький стрій у руське військо і скасувати місництво (закон 12 січня 1682 р.). Голіцин без угаву твердив боярам про необхідність учити своїх дітей, виклопотав дозвіл посилати їх у польські школи, радив запрошувати польських гувернерів для їх освіти. Безсумнівно, широкі реформні плани роїлися в його голові. Шкода, що ми знаємо тільки їх уривки або неясні начерки, записані іноземцем Невіллем, польським посланцем, що приїхав у Москву в 1689 р. незадовго до падіння Соф'ї і Голіцина. Невілл бачився з князем, говорив з ним по-латині про сучасні політичні події, особливо про англійську революцію, міг від нього дещо чути про стан справ у Москві і старанно збирав про нього московські чутки і відомості. Голіцина дуже цікавило питання про московське військо, хибя якого він добре відчув, не раз командуючи полками. Він, як каже Невілл, хотів, щоб дворянство їздило за кордон і вчилася там військового мистецтва, бо він думав замінити добрими солдатами взятих у даточні і непридатних до справи селян, землі яких залишалися без обробітку на час війни, а замість їх некорисної служби оподаткувати селянство помірною поголовною податтю. Отже, даточні рекрути з холопів і тяглих людей, якими поповнювали дворянські полки, усувались, і армія, всупереч думці Ордіна - Нащокіна, зберігала строго сословний дворянський склад з регулярним строем під командою навчених військовій справі офіцерів теж з дворян. Військово-технічна реформа в думках Голіцина зв'язувалась з переворотом соціально-економічним. Реформування держави Голіцин думав почати звільненням селян, віддавши їм оброблювані ними землі з вигодою для царя, тобто казни, за допомогою щорічної податі, що за його розрахунком збільшувало

прибуток казни більше ніж на половину. Іноземець дечого не дочув і не з'ясував умов цієї поземельної операції. Через те що на дворянах залишалась обов'язкова і спадкова військова служба, то, очевидно, за рахунок поземельного державного оброку з селян передбачалося збільшити дворянські оклади грошового жалування, які повинні були служити винагородою за втрачені поміщиками прибутки з селян і за землі, що відійшли до них. Отже, за планом Голіцина операція викупу кріпосної праці і надільної землі селян здійснювалась через заміну капітальної викупної суми безперервним прибутком служилих землевласників, який вони одержували від казни у вигляді підвищеного жалування за службу. При цьому необмежена законом поміщицька сваволя в експлуатації кріпосної праці замінювалась певним поземельним казенним податком. Подібні думки про розв'язання кріпосного питання почали повертатися в руські державні уми не раніше, як через півтора століття після Голіцина. Ще багато чого чув Невілля про плани цього вельможі, але, не передаючи всього чужого, іноземець обмежується загальним трохи ідилічним відзивом: «Якби б я захотів написати все, що довідався про цього князя, я ніколи б не кінчив; досить сказати, що він хотів населити пустині, збагатити жебраків, дикунів перетворити в людей, боягузів у хоробрих, пастушачі курені в кам'яні палати». Читаючи оповіді Невіллія в його донесенні про Московію, можна подивуватись сміливості реформних задумів «великого Голіцина», як величає його автор. Ці задуми, передані іноземцем уривчасто, без внутрішнього зв'язку, показують, проте, що в основі їх лежав широкий і очевидно досить обдуманий план реформ, що стосувався не тільки адміністративного і економічного порядку, але й сословного устрою держави і навіть народної освіти. Звичайно, це були мрії, домашні розмови з близькими людьми, а не законодавчі проекти. Особисті відносини князя Голіцина не дали йому можливості навіть почати практичну розробку своїх реформних задумів: зв'язавши свою долю з царівною Соф'єю, він впав разом з нею і не брав участі в реформній діяльності Петра, хоча був найближчим його попередником і міг би бути добрим його співробітником, якщо не кращим. У законодавстві слабо відбився дух його планів: пом'якшені умови холопства за борги, скасовані закопування чоловіків-бивців і смертна кара за бунтівливі слова. Посилення каральних заходів проти старообрядців не можна ставити цілком на рахунок уряду царівни Соф'ї; то було професіональне заняття цер-

ковних властей, в якому державному управлінню доводилося звичайно бути лише каральним знаряддям. На той час церковні гоніння виростали в старообрядницькому середовищі бузувирів, по слову яких тисячі обдурених палили себе заради спасіння своїх душ, а церковні пастирі заради того спалювали проповідників самоспалення. Нічого не міг зробити і для кріпосних селян уряд царівни, що страхала буйних стрільців дворянами, поки не настала можливість пристрашити дворян стрільцями і козаками. Проте несправедливо було б заперечувати участь ідей Голіцина в державному житті; тільки її треба шукати не в нових законах, а в загальному характері 7 - річного правління царівни. Свояк і шурина царя Петра, отже, противник Соф'ї, князь Б. І. Куракін залишив у своїх записках прекрасний відзив про це правління. «Правление царевны Софьи Алексеевны началось со всякою прилежностью и правосудием всем и ко удовольствию народному, так что никогда такого мудрого правления в Российском государстве не было; и все государство пришло во время ее правления через семь лет в цвет великого богатства; также умножилась коммерция и всякие ремесла, и науки почали быть воссоставлять латинского и греческого языку... и торжествовала тогда довольность народная». Свідчення Куракіна про цвіт великого багатства, здається, підтверджується і звісткою Невілля, що в дерев'яній Москві, яка нараховувала тоді в собі до півмільйона жителів, в міністерство Голіцина збудовано було понад три тисячі кам'яних будинків. Необережно було б подумати, що сама Соф'я своїм способом дій вимусила в противника такий хвальний відзив про своє правління. Ця гладка і некрасива напівдівчиця з великою незграбною головою, з грубим обличчям, широкою і короткою талією, яка в 25 років здавалася 40 - річною, владолюбству пожертвувала сумлінням, а темпераментові соромом; але, досягнувши влади шляхом ганебних інтриг і кривавих злочинів, вона як принцеса, «великого ума і великий політик», за словами того ж Куракіна, маючи потребу виправдати свій захват, здатна була слухати порад свого першого міністра і «голланта», теж людину «ума великого і любимого всіма». Він оточив себе співробітниками, цілком йому відданими, все незнатними, але діловими людьми на зразок Неплюєва, Касогова, Змеєва, Українцева, з якими і досяг відзначених Куракіним урядових успіхів.

Князь Голіцин був прямим продовжувачем Ордіна-Нащокіна. Як людина другого покоління і виховання, він

ішов далі останнього у своїх реформних планах. Він не мав ні розуму Нащокіна, ні його урядових талантів і ділових навичок, але був книжно освіченіший, менше за нього працював, але більше думав. Думка Голіцина, менш стримувана досвідом, була сміливіша, глибше проникала в існуючий порядок, торкаючись самих його основ. Його мислення було освоєне з загальними питаннями про державу, про її завдання, про будову і склад суспільства; недарма в його бібліотеці був якийсь рукопис «о гражданском житии или о поправлении всех дел, яже належат обще народу». Він не вдовольнявся, подібно до Нащокіна, адміністративними і економічними реформами, а думав про поширення освіти і віротерпимості, про свободу совісті, про вільний в'їзд іноземців до Росії, про поліпшення соціального ладу і морального побуту. Його плани ширші, відважніші від проектів Нащокіна, але зате більш ідилічні за них. Представники двох суміжних поколінь, обидва вони були родоначальниками двох типів державних людей, які виступають у нас у XVIII ст. Всі ці люди були або нащокінського, або голіцинського кшталту: Нащокін — родоначальник практичних ділків петрового часу; в Голіцині помітні риси ліберального і трохи мрійного катерининського вельможі.

Я закінчив огляд підготовки реформи Петра; дозвольте мені звести підсумки сказаного.

Підготовка
і програма
реформи

Ми бачили, з якими коливаннями йшла підготовка. Руські люди XVII ст. робили крок уперед і потім зупинилися, щоб подумати, що вони зробили, чи не занадто далеко ступнули. Судорожний рух вперед і роздум з полохливим огляданням назад — так можна визначити культурну ходу руського суспільства в XVII ст. Обдумуючи кожний свій крок, вони пройшли менше, ніж самі думали. Думка про реформу викликана була в них потребами народної оборони і державної казни. Ці потреби вимагали обширних реформ у державному устрої і господарському побуті, в організації народної праці. В тій і іншій справі люди XVII ст. обмежились боязкими спробами і нерішучими запозиченнями у Заходу. Але серед цих спроб і запозичень вони багато сперечались, сварились і в цих суперечках про дещо подумали. Їх військові і господарські потреби зіткнулися з їх заповітними віруваннями і закоренілими звичками, з їх віковими забобонами. Виявилось, що їм потрібно більше, ніж вони можуть і хочуть, ніж підготовлені зробити, що для забезпечення свого політичного і економічного існування їм необхідно переробити свої по-

няття і почуття, весь свій світогляд. Так вони опинилися у незручному становищі людей, які відстали від власних потреб. Їм потрібно було технічне знання, військове і промислове, а вони не тільки не мали його, але й були доти впевнені, що воно непотрібне і навіть гріховне, бо не веде до душевного спасіння. Яких же успіхів досягли вони в цій подвійній боротьбі із своїми потребами і з самими собою, із своїми власними упередженнями?

Для задоволення своїх матеріальних потреб вони в державному порядку зробили не особливо багато вдалих змін. Вони понаскликали кілька тисяч іноземців, офіцерів, солдатів і майстрів, з їх допомогою сяк - так поставили значну частину своєї раті на регулярну ногу і то погану, без належних пристосувань, і збудували кілька фабрик і збройових заводів, а з допомогою цієї підправленої раті і цих заводів після великого клопоту і зусиль насилу вернули дві втрачених області, Смоленську і Сіверську, і ледве вдержали в своїх руках половину Малоросії, що добровільно їм віддалася. Ось і всі істотні плоди їх 70 - річних жертв і зусиль! Державного порядку вони не полішили, навпаки, зробили його тяжчим від колишнього, відмовившись від земського самоуправління, відособленням сословій посиливши суспільний розбрат і пожертвувавши свободою селянської праці. Зате в боротьбі із самими собою, із своїми звичками і упередженнями вони здобули кілька важливих перемог, полегшивши цю боротьбу наступним поколінням. Це була їх безперечна заслуга в справі підготовки реформи. Вони підготовляли не стільки саму реформу, скільки себе самих, свої уми і сумління до цієї реформи, а це менш видна, але не менш важка і необхідна робота. Спробую вказати в короткому переліку ці їх розумові і моральні завоювання.

Поперше, вони призналися, що багато чого не знали з того, що треба знати. Це була найважча перемога їх над собою, над своїм самолюбством і своїм минулим. Староруська думка посилено працювала над питаннями морально-релігійного порядку, над дисципліною сумління і волі, над підкоренням ума на послух вірі, над тим, що вважалось спасінням душі. Але вона нехтувала умовами земного існування, бачачи в ньому законне царство долі і гріха, і тому з безсилою покорою віддавала його на волю грубого інстинкту. Вона сумнівалась, як це можна внести і чи варто вносити добро в земний світ, який, за писанням, у злі лежить, отже, і приречений у злі лежати, і була впевнена, що наявний життєвий порядок так само мало

залежить від людських умов, так само незмінний, як і порядок світовий. Ось цю віру в фатальну незмінність життєвого порядку і почав коливати двосторонній вплив, що йшов зсередини і ззовні. Внутрішній вплив виходив із струсів, зазнаних державою в XVII ст. Смутний час вперше й боляче вдарив по сонних руських умах, примусив здатних мислити людей розкрити очі на навколишнє, глянути прямим і ясним поглядом на своє життя. У письменників того часу, у келаря А. Паліцина, у дяка І. Тимофєєва, у князя І. Хворостініна яскраво просвічує те, що можна назвати історичною думкою,— нахил вникнути в умови руського життя, в самі основи суспільних відносин, що склалися, щоб знайти тут причини пережитих злигоднів. І після смуту до кінця віку дедалі більші державні тяготи підтримували цей нахил, живлячи невдоволення, що проривалося у ряді заколотів. На земських соборах і в особливих нарадах з урядом виборні люди, вказуючи на всілякі непорядки, виявляли вдумливе розуміння сумної дійсності у пропонованих засобах її виправлення. Очевидно, думка рушила і намагалася потягти за собою застояле життя, не бачачи в ньому більше згори встановленого, недоторканого порядку. З другого боку, західний вплив приносив до нас поняття, які спрямовували думку на умови і вигоди саме земного співжиття і ставили його вдосконалення самостійним і важливим завданням держави і суспільства. Але для цього потрібні були знання, яких не мала і якими нехтувала стародавня Русь, особливо вивчення природи і того, чим вона може служити потребам людини: звідси посилений інтерес руського суспільства XVII ст. до космографічних і інших подібних творів. Сам уряд підтримував цей інтерес, починаючи думати про розробку незайманих багатств країни, розшукуючи всякі мінерали, для чого потрібне було те саме знання. Новий подув захоплював навіть таких кволих людей, як цар Федір, що уславився як великий любитель усяких наук, особливо математичних, і який, за свідченням Сільвестра Медведєва, дбав не тільки про богословську, але й про технічну освіту: він збирав у свої царські майстерні «художників усякого майстерства і рукоділля», платив їм добре жалування і сам старанно стежив за їх роботами. Думка про необхідність такого знання з кінця XVII ст. став пануючою ідеєю передових людей нашого суспільства, скарги на його відсутність в Росії — загальним місцем у зображенні її стану. Не подумайте, що це усвідомлення або ця скарга негайно повели до засвоєння потрібного

знання, що це знання, ставши черговим питанням, скоро перетворилось в насущну потребу. Далеко ні: у нас надзвичайно довго і обережно збиралися взятися за розв'язання цього питання: все XVIII ст. і більшу частину XIX ст. міркували і сперечалися про те, яке знання придатне нам і яке небезпечно. Але пробуджена потреба ума скоро змінила ставлення до існуючого життєвого порядку. Як тільки освоїлись із думкою, що з допомогою знання можна влаштувати життя краще, ніж воно йде, відразу почала падати впевненість у незмінності життєвого порядку і виникло бажання влаштуватися так, щоб жилося краще; виникло це бажання перш, ніж встигли дізнатись, як його влаштувати. У знання увірували перш, ніж встигли опанувати його. Тоді взялися переглядати всі кутки існуючого порядку і, як у будинку, давно не ремонтваному, скрізь знаходили занедбаність, ветхість, сміття, недогляди. Сторони життя, що здавалися раніш найбільш міцними, перестали викликати довір'я до своєї тривкості. Досі вважали себе сильними вірою, яка без граматики і риторики здатна осягати розум христовий, а східний ієрарх Паїсій Лігарід вказував на необхідність шкільної освіти для боротьби з розколом, і руський патріарх Іоакім, вторячи йому, в спрямованому проти розколу творі писав, що багато з благочестивих людей ухилились в розкол через скудість ума, через брак освіти. Так ум, освіта були визнані опорами благочестя. Перекладач Посольського приказу Фірсов в 1683 р. переклав псалтир. І цей чиновничок міністерства закордонних справ визнає необхідним оновити церковний порядок з допомогою знання. «Наш російський народ,— пише він,— грубий і невчений; не тільки прості, але й духовного чину люди істинні відомості і розуму в св. письмі не шукають, учених людей ганять і брєтниками називають».

У пробудженні цієї простодушної віри в науку і цієї довірливої надії за її допомогою все виправити, на мою думку, і полягав головний моральний успіх у справі підготовки реформи Петра Великого. Цією вірою і надією керувався в своїй діяльності і реформатор. Та ж віра підтримувала нас і після реформатора всякий раз, коли ми, змагаючи в гонитві за успіхами Західної Європи, готові були впасти з думкою, що ми не народжені для цивілізації, і з запеклістю кидалися в самозневагу.

Але ці моральні надбання дісталися людям XVII ст. не даремно, внесли новий розлад у суспільство. До того часу руське суспільство жило впливами тубільного по-

ходження, умовами свого власного життя і вказівками природи своєї країни. Коли на це суспільство повіяла іноземна культура, багата досвідом і знаннями, вона, зустрівшись з доморослими порядками, вступила з ними в боротьбу, хвилюючи руських людей, плутаючи їх поняття і звички, ускладнюючи їх життя, надаючи йому посиленого і нерівного руху. Роблячи збудження в думках припливом нових понять і інтересів, іноземний вплив уже в XVII ст. викликав явище, яке ще більше заплутувало руське життя. До того часу руське суспільство відзначалося однорідністю, цілістю свого морально-релігійного складу. При всій різниці суспільних становищ староруські люди своїм духовним образом були дуже схожі один на одного, задовольняли свої духовні потреби з одних і тих же джерел. Боярин і холоп, грамотій і неписьменний запам'ятовували неоднакову кількість священних текстів, молитв, церковних співів і мирських бісівських пісень, казок, старовинних переказів, неоднаково ясно розуміли речі, неоднаково строго зачували свій життєвий катихізис. Але вони твердили один і той же катихізис, у певний час однаково легковажно грішили і з однаковим страхом божим приступали каїтись і причащались до найближчого дозволу «на вся». Такі одноманітні згини автоматичного сумління допомагали староруським людям добре розуміти один одного, складати однорідну моральну масу, встановлювали між ними деяку духовну згоду *в*зупереч соціальному розбратові і робили наступні покоління періодичним повторенням раз усталеного типу. Як у царських палатах і боярських хоробах вигадливою різьбою і позолотою прикривався простенький архітектурний план селянської дерев'яної хати, так і в вигадливому викладі руського книжника XVI—XVII ст. ст. прозирає невибагливий спадковий духовний зміст «сельского невегласа, проста умом, простейша же разумом». Західний вплив зруйнував цю моральну цілість староруського суспільства. Він не проникав у народ глибоко, але у верхніх його класах, за самим становищем своїм найбільш відкритих для зовнішніх подувів, він поступово набував панування. Як тріскається скло, нерівномірно нагріване в різних своїх частинах, так і руське суспільство, неоднаково переймаючись західним впливом у всіх своїх шарах, розколосилося. Розкол, що стався в руській церкві XVII ст., був церковним відбиттям цього морального роздвоєння руського суспільства під впливом західної культури. Тоді стали в нас один проти одного два світогляди, два ворожих порядки

понять і почуттів. Руське суспільство поділилось на два табори — на шановників рідної старовини і прихильників новини, тобто іноземного, західного. Керівні класи суспільства, які залишилися в огряді православної церкви, стали перейматись байдужістю до рідної старовини, яку обстоював розкол, і тим легше віддавались іноземному впливові. Старообрядці, викинуті за церковну ограду, стали тим упертіше ненавидіти привізні нововведення, приписуючи їм псування давньопраславної руської церкви. Ця байдужість одних і ця ненависть других ввійшли до духовного складу руського суспільства, як нові пружини, що ускладнили суспільний рух, тягли людей в різні боки.

Особливо щасливою умовою для успіху реформних прагнень треба визнати діяльну участь окремих осіб в їх поширенні. То були останні і кращі люди стародавньої Русі, що наклали свій відбиток на прагнення, які вони вперше проводили або тільки підтримували. Цар Олексій Михайлович пробудив загальний і невизначений потяг до новини й удосконалення, не пориваючи з рідною старовиною. Добродушно благословляючи реформні починання, він приручав до них полохливу руську думку, самою своєю добродушністю заставляючи вірити в їх моральну безпеку і не втрачати віри у свої сили. Боярин Ордін - Нащокін не відзначався ні такою добродушністю, ні набожною прив'язаністю до рідної старовини і своїм невгамовним бурчанням на все руське міг нагнати нудьгу і сум, заставити опустити руки. Але його чесна енергія мимоволі захоплювала, а його ясний розум надавав невизначним реформним поривам і помислам вигляду таких простих, чітких і переконливих планів, в розумність і здійсненність яких хотілося вірити, користь яких була всім очевидна. З його вказівок, здогадів і спроб вперше стала складатися цільна реформна програма, не широка, але досить виразна програма реформи адміністративної і народногосподарської. Інші менш видатні ділки поповнювали цю програму, вносячи в неї нові мотиви або поширюючи її на інші сфери державного і народного життя, і таким способом посували справу реформи. Ртіщев намагався внести моральний мотив в державне управління і порушив питання про налагодження громадської благодійності. Князь Голіцин мрійними розмовами про необхідність різносторонніх реформ будив дрімавшу думку правлячого класу, який визнавав існуючий порядок цілком задовільним.

Цим я закінчую огляд явищ XVII ст. Він весь був епохою, що підготовляла реформи Петра Великого. Ми вивчили

справи і бачили ряд людей, вихованих новими подувами XVII ст. Але це були тільки найбільш видатні люди реформного напрямку, за якими стояли інші, менш значні: бояри Б. І. Морозов, Н. І. Романов, А. С. Матвєєв, ціла фаланга київських учених і осторонь — прихідець і вигнанець Юрій Крижаніч. Кожний з цих ділків, які стояли в першому і другому ряді, проводив якунебудь реформну тенденцію, розвивав якунебудь нову думку, іноді цілий ряд нових думок. Судячи по них, можна подивуватися багатству реформних ідей, які нагромадились у збуджених умах того бентежного віку. Ці ідеї розвивалися нашвидку, без взаємного зв'язку, без загального плану: але зіставивши їх одні з одними, бачимо, що вони складаються самі собою у досить струнку реформну програму, в якій питання зовнішньої політики зчіплялися з питаннями воєнними, фінансовими, економічними, соціальними, освітніми. Ось найважливіші частини цієї програми: 1) мир і навіть союз з Польщею; 2) боротьба з Швецією за східний балтійський берег, з Туреччиною і Кримом — за південну Росію; 3) завершення перебудови війська в регулярну армію; 4) заміна старої складної системи прямих податків двома податками, подушною і поземельною; 5) розвиток зовнішньої торгівлі і внутрішньої обробної промисловості; 6) запровадження міського самоуправління з метою піднесення продуктивності і добробуту торгово-промислового класу; 7) звільнення кріпосних селян із землею; 8) заведення шкіл не тільки загальноосвітніх з церковним характером, але й технічних, пристосованих до потреб держави, — і все це за іноземними зразками і навіть з допомогою іноземних керівників. Легко помітити, що сукупність цих реформних завдань є не що інше, як реформна програма Петра: ця програма була вся готова ще до початку діяльності реформатора. В тому і полягає значення московських державних людей XVII ст.: вони не тільки створили атмосферу, в якій виріс і якою дихав реформатор, але й накреслили програму його діяльності, яка в деяких відношеннях ішла навіть далі від того, що він зробив.

ПРИМІТКИ ДО ТОМА III

Лекція ХLI

У викладі подій кінця XVI ст., зокрема в оцінці діяльності Бориса Годунова, Ключевський близько йде за Соловйовим (Соловьев, кн. I, стор. 545 і далі, 663 і далі, 681 і далі).

До стор. 14. Назва подій перших років XVII ст. «смутю» «смутними часами» — див. Котошихін, «О России в царствование царя Алексея Михайловича», стор. 3 (вид. 4).

До стор. 14. Твір А. Поссевіна — «Moscovia». Весь латинський текст, що стосується до цього епізоду, наведений у Соловйова (кн. II, 323, прим. 2).

До стор. 14. Свій відзив про царя Федора Івановича канцлер литовський Лев Сапега висловив у листі до папського легата в Польщі, Болоньєті, від 10 липня 1584 р. в Москві — див. «Historica Russiae Monumenta» II, № 3.

До стор. 16. Відзив князя Катирева - Ростовського про Федора — див. «Русск. ист. библ.», т. XIII, стор. 620 і 708; інших два відзиви, наведені вслід за відзивом Катирева, належать дякові Іванові Тимофєєву: «Руск. ист. библ.», т. XIII, стор. 289 і 292.

До стор. 17. Відзив Флетчера про Федора — див. його твір «О государстве русском», 2 вид., СПб., 1905, стор. 122.

До стор. 17. Відзиви про Бориса: Котошихін, «О России» (вид. 4), стор. 2; Катирева - Ростовського, «Русск. ист. библ.», т. XIII, стор. 563, 630, 631.

До стор. 17. Оцінка Катиревим - Ростовським урядової діяльності Бориса при Федорі — «Русск. ист. библ.», т. XIII, стор. 562 — 563 і 630.

До стор. 18. Відгомін оповідань, що були поширені в Москві про маленького царевича Дмитрія — див. у «Сказании» Авраамія Паліцина, «Русск. ист. библ.», т. XIII, стор. 477 і 975; див. також Флетчер, стор. 21, і Буссов, «Московская хроника» (Устрялов, «Сказания иностранцев о Дмитрие Самозванце», 1, 3 — 4).

До стор. 18. Справжня слідча справа про вбивство царевича Дмитрія вперше надрукована була в «Собр. гос. грам. и догов.», II, № 60. Фототипічно видана В. К. Клейном разом з додатковими дослідженнями оригіналу в «Зап. Моск. археол. инст.», т. XXV, М., рік. 13, XVI+131 стор.

До стор. 19 і 20. Відзиви про позитивні якості царя Бориса — див. у Катирева - Ростовського «Русск. ист. библ.», т. XIII, стор. 563, 620, 630, 631, 708; у Івана Тимофєєва, там же, стор. 339 і далі; в Авраамія Паліцина, там же, стор. 477 і 975; «Нов. летоц.», 50, статті про смуту — в Хронографа 1617 р. («Русск. ист. библ.», т. XIII, стор. 1278, 1283).

До стор. 19. Про неписьменність Бориса Годунова говорить «Новий летописец». Це повідомлення спростоване знахідкою підпису Бориса під однією грамотою датському королю (Щербачев, «Датский архив» в «Чт. Общ. ист. и др. рос.», 1893, № 575, стор. 159). Знімок з підпису Бориса літографічно відтворений в «Московских ведомостях», 1889, № 38. Про його нелюбов і неадаптивність до військової справи говорить Іван Тимофєєв («Русск. ист. библ.», т. XIII,

стор. 331) і Хронограф 1670 р. (там же, стор. 1283). «Об исправлении всех нужных царству вещей zelo печешся» — Палицын, «Сказание», «Русск. ист. библ.», т. XIII, стор. 477 і 975 (там же, стор. 128).

До стор. 20. Джерела звістки про те, що Борис, очевидно, готував указ про визначення повинності селян на користь землевласників, вяснити не вдалось. Виникає згогад, що на цю думку могла навести Ключевського наказна пам'ять Годунова селянам його вотчини Вельського стану Дмитровського повіту, зміст якої наводиться Соловйовим (т. II, стор. 649). Чутки і поголоски про царя Бориса взяті Ключевським почасті з найбільш ворожого Борисови твору, так званого «Иного сказання», почасті з «Временника» дяка Івана Тимофеева, який, між іншим, і називає Бориса «работарем» (позитивні відзиви Івана Тимофеева про Бориса — «Русск. ист. библ.», т. XIII, стор. 339 і далі).

Лекція ХІІ

На початку лекції Ключевський висловлює думку, якою він далі керується в огляді подій 1598 — 1613 рр. «Відмінною особливістю смути є те, що в ній послідовно виступають всі класи руського суспільства, і виступають в тому самому порядку, в якому вони лежали в тодішньому складі руського суспільства, як були розміщені за своїм порівняльним значенням у державі на соціальній лествиці чинів. На вершині цієї лествиці стояло боярство; воно й почало смуту».

До стор. 24. Звістка з татішевських паперів взята без критики в Соловйова, т. II, стор. 689, прим. I; там вказане і місце їх знаходження [фонд б. арх. Мин. ин. дел. (нині в «ГАФКЭ»), портфелі Міллера]. Копія соборної постанови, або затвердженої грамоти, про обрання на престол царя Бориса, яка дійшла до нас, надрукована в «Актах Археогр. эксп.», II, № 6 і 7.

До стор. 25. «Сторонник В. Шуйського» — упорядник так званого «Иного сказання», памфлету, складеного в 1606 р. в оточенні тількищо обраного царем Шуйського («Русск. ист. библ.», т. XIII, стор. 13).

Насправді текст такий: «Князи же Шуйские едины не хотяху его на царство, узнах его, что быти от него людем и себе гонению» («Русск. ист. библ.», т. XIII, стор. 12).

«Проныр лукавый» — назва, дана Борисові в «Ином сказании» («Русск. ист. библ.», т. XIII, стор. 12).

До стор. 26. Під руськими сучасниками розуміється упорядник Хронографа. «Сего ради на се от всех русския земли начальников негодование наведе и многих напастных воли злобурченные ветры восташа нань», «Русск. ист. библ.», т. XIII, стор. 1283 — 1284. Дослідження про заздоровну молитву за царя Бориса, що належить А. С. Орлову, надруковане в «Чт. Общ. ист. и др. росс.» за 1913 р.

До стор. 27. Слова Бориса боярам, що самозванець висунутий ними, передані Буссовим в його «Московской хронике» (Устрялов, «Сказания иностранцев о Дмитрии Самозванце», т. I, стор. 39).

До стор. 28. Повідомлення про протегування В. Щелкалова Лжедмитрію взяті в Соловйова, т. II, стор. 745, прим. I.

До стор. 28. Про визнання Басманова повідомляє Буссов (Устрялов, «Сказания иностранцев о Дмитрии Самозванце», т. I, стор. 75 і далі).

Повідомлення про соборний суд над Василієм Шуйським спирається на стор. 110 «Нового летописца» («Полн. собр. русск. летоп.», XIV, стор. 67).

До стор. 29. Оповідання про посольство Безобразова повторює розповідь Соловйова. Записки гетьмана Жолкевського «О Московской войне» видані 2 рази; 2 - е вид.; СПб., 1876.

До стор. 29. Слова В. Шуйського про причини вигнання ним Лжедмитрія і слова про те, що поляки б'ють бояр і царя є, очевидно, перифраз розповіді Соловйова (т. II, стор. 796).

Опис зовнішнього образу Василя Шуйського, заповичений у князя Катирева - Ростовського («Русск. ист. библи.» т. XIII, стор. 622 і 710).

До стор. 30. Підхресний запис царя Василя і його грамоти — див. «Чин венчання на царство царя Василя Шуйського» («Акты Археогр. эксп.», т. 1); текст цілувальної записки — «Собр. гос. грам. и догов.», II, № 4», Акты Археогр. эксп., II, № 44, і в «Іншій сказанні» («Русск. ист. библи.», т. XIII, стор. 74 і далі).

До стор. 35 і далі. Договір 4 лютого 1610 р. надрукований у «Сборнике Муханова», М., 1836, і в «Сб. Русск. ист. общ.», т. СХІІ, стор. 64.

До стор. 37. Договірний запис гетьмана Жолкевського в боярами про обрання Владислава і договірний запис - відповідь з руської сторони Жолкевському надруковані в «Собр. гос. грам. и догов.», II, № 199 і 200.

До стор. 37. Звістка про грамоту Прокопія Ляпунова в повдоровленні на царстві до М. В. Скопіна - Шуйського наводиться в «Новом Летописце» («Полн. собр. русск. летоп.», т. XIV, ст. 200, стор. 92 — 93).

До стор. 39. Текст приговору першого ополчення 30 червня 1611 р. — див. І. Є. Забеліна «Минин и Пожарский», вид. 3 - е, М., 1896, стор. 269 — 278. Можливо, що Ключевський, викладаючи його зміст, користувався більш детально викладом Соловйова (т. II, стор. 993 — 997).

До стор. 40. Зміст прокламації Болотнікова, що зберігся тільки у перекладі його ворогів, взятий з «Актов Археогр. эксп.», II, № 57 і 58 і в «Нового Летописца» («Полн. собр. русск. летоп.», XIV, стор. 71).

Лекція XLIII

Лекція XLIII поденуди має багато спільного з XVIII розділом «Боярской думы», в окрема, це стосується питання про запис царя Василя Шуйського.

До стор. 45. Памфлет 1611 р. є «Повість о чудесном видении в Нижнем - Повгороде» («Русск. ист. библи.», т. XIII, стор. 951 — 955).

До стор. 48. Притча про бездітну вдову — див. «Временник Ивана Тимофеева», «Русск. ист. библи.», т. XIII, стор. 454 — 459.

До стор. 49. Свідчення Авраамія Паліцина про пристрасть вельмож до поневолення і про небажання годувати челядь під час голоду — див. «Русск. ист. библи.», т. XIII, стор. 981 — 982.

До стор. 52. Розпорядження Пожарського, щоб ополченню не ставати під Москвою разом з козаками, — див. «Новый Летописец», стор. 310 («Полн. собр. русск. летоп.», XIV, стор. 124).

До зауваження Ключевського, що великі справи робили тільки неслужилі люди — чернець Паліцин і торгівець м'ясом Мінін — щодо Паліцина є натяжкою: Паліцин родом дворянин, який несамохіть постригся у зв'язку з політичними подіями 1587 р. Є відомості, що до того він був воеводою в одному з окраїнних міст.

До стор. 54. Думка галицького дворянина і донського отамана про обрання М. Романова надрукована Забеліним в його книзі «Минин и Пожарский», стор. 310, додаток XVI. Про зв'язки Романових з тушинцями — див. Платонова «Московское правительство при первых Романовых» (в «Сборнике статей по русской истории»).

До стор. 55. «Старший сын Никиты Романовича Федор Никитич, молодой, красивый, подающий блестящие надежды, для которого я составил, как умел, латинскую грамматику славянскими буквами, доставившую ему большое удовольствие...» — Дж. Горсей, «Записки о Московии XVI ст.», СПб., 1909, стор. 77.

«И яко сих ради Никитичей Юрьевых... и за всего мира безумное молчание, еже и о истине к царю не смеюще глаголати о неповинных погибели омрачи господь небо облаки...» («Сказание» Авраамія Паліцина, «Русск. ист. библи.», т. XIII, стор. 479). Трохи іншими словами ту саму думку наводить Паліцин в іншій редакції «Сказання» (там же, стор. 977).

До стор. 56. Виписку, що наводиться в Хронографі, див. «Русск. ист. библ.», т. XIII, стор. 1320.

Відзив Паліцина про Михаїла Романова див. там же; стор. 1247. Думку Івана Тимофєєва про наступницький зв'язок старої і нової династії див. там же (ст. 465 — 468).

Лист Ф. І. Шеремєтєва до князя В. В. Голіцина — див. А. Барсуков, «Род Шеремєтєвых», кн. 2, стор. 311, прим. 415, і Марєвич, «Избрание на царство М. Ф. Романова» («Журн. Мин. нар. просв.», 1891, № 9).

Лекція XLIV

Лекція близько йде за XVIII і XIX розділами «Боярской думы». Окремі подробиці фактичного характеру взяті в Соловйова.

До стор. 60. Вислів «и за всего мира безумное молчание» — див. «Сказание» Паліцина, СПб, XIII, стор. 479.

До стор. 60. Слова Шуйського Сунбулова наводяться в XVIII розділі «Боярской думы», тексти взяті в Карамзіна, т. XII, прим. 354, і в А. Попова («Изборник», стор. 198).

Дані про посольство князя Григ. Волконського в Польщу в 1606 р. див. у Соловйова, т. II, стор. 835.

До стор. 61. Йде мова про статтю першу «Судебника».

До стор. 61. Слова Воротинського — див. Соловйов, т. III, стор. 1077.

До стор. 63. Мова йде про місничку справу Чихачова і князя Шаховського 1620 р.: «бояре приговорили челобитчика Чихачева бить кнутом, по думный дьяк, Томило Луговской, сказал боярам: долго этого ждаты, да, взявши палку, стал бить Чихачева по спине и по ногам, а боярин Иван Никитич Романов другой палкой бил также по спине и по ногам, и оба приговаривали — не по делом бьешь челом, знай свою меру» (Соловьев, II, ст. 1306 — 1307).

До стор. 65. Питання про обмеження Михаїла і про ставлення його до Боярської думи і земського собору — див. «Боярская дума», розд. XVIII (вид. 5), стор. 375 — 379 і додаток VII, де вказані джерела. «Известия псковской повести псковитянина» — див. «Прибавления к псковским летописям», Полн. собр. русск. летоп., V, стор. 64.

До стор. 70. Звітка Олеарія про соборне обрання царя Олексія — див. соч. Олеарія, пер. Ловягина, СПб, 1906, стор. 254.

Дві протилежні звістки про те ж у Когошихіна, «О России в царствование царя Алексея Михайловича» (вид. 4 - е, стор. 4 і 126).

До стор. 72. Відомості про боярський проект 1681 р. про встановлення невмихних намісників являють собою скорочений виклад змісту відповідного місця «Боярської думи» (розділ XXIV, вид. 5 - е, стор. 491 — 492), де вказані і першоджерела, на яких ґрунтувався Ключевський.

До стор. 75. «Иноземці, які приїхали в Московію незабаром після воцаріння Михаїла» (1615 р.). Згодом тут розуміється донесення нідерландських послаників 1615 і 1616 рр., надруковані в «Сб. Русск. ист. общ.», XXIV, СПб, 1878.

До стор. 76. Повідомлення Паліцина про хлібні запаси, якими користувалися протягом 14 років — див. «Сказание» в «Русск. ист. библ.», стор. 481 — 482 і 979 — 980.

До стор. 76 — 77. Дані про економічний стан різних повітів Московської держави в 1620 р. взяті, очевидно, не тільки в десятинях, але й в довірних і писцевих книг того часу, наприклад в Бєлєвської писцевої книги 1632 р. («Бєлєвская вивд.», вид. Н. А. Благіна, тт. II і III, М., 1858).

Лекція XLV

Лекції XLV і XLVI відведені двом основним питанням — зовнішній політиці взагалі і зокрема українському питанню, тобто становищу, яке ство-

рилося на Україні після Люблінської унії, козацько - селянським повстанням першої половини XVII ст. і складним відносинам між Москвою, Польщею і Україною після 1648 р. У викладі про зносини в державами Західної Європи Ключевський додержується Соловйова. У характеристиці України і Білорусії до Люблінської унії, тобто в епоху існування окремої Литовсько - Руської держави, він, головним чином, спирається на праці М. К. Любавського «Областное деление и местное управление Литовско - Русского государства» (М., 1892) и «Литовско - русский сейм» (М., 1901) і Г. Ф. Карпова «История борьбы Московского государства с Польско - Литовским» («Чт. Общ. ист. и др. росс.», 1886, кн. 3 і 4, а також на Соловйова, т. X.)

У викладі дальшої історії України в XVII ст. Ключевський додержується Соловйова, і, певно, Карпова «Критический разбор разработки главнейших русских источников до истории Малороссии относящихся, за время 8 генваря 1654 года по 30 мая 1672 года», М., 1870. «Переговоры об условиях объединения Малороссии с Великороссией» («Журн. Мин. нар. просв.», 1871, № 11 і 12), «Начало исторической деятельности Хмельницкого», М., 1873, і «В защиту Б. Хмельницкого» («Чт. Общ. ист. и др. росс.», 1889, кн. I).

До стор. 79. Окружна грамота бояр 1612 р.— див. «Собр. гос. грам. и догов.», т. II.

До стор. 91. Чолобитна кримського вихідця Сменца 1589 і 1604 рр.

До стор. 92. Здогад М. К. Любавського про походження Запорізької січі, певно, викладений в одному з його літографованих курсів початку XX ст.

Лекція XLVI

Загальні зауваження — див. лекцію XLV.

До стор. 101. Московська відповідь Богданові Хмельницькому 1649 р. перед Зборовським договором вята в «Истории России» Соловйова, II, т. X, стор. 1586.

До стор. 104. Слова Хмельницького «Не того мені хотілося» — у Соловйова (там же, стор. 1590).

До стор. 106. Записка Ордіна - Нащоніна цареві Олексію детально викладена Соловйовим: III, т. XI, розділ III, стор. 161 — 162.

До стор. 107. Розмова царя з грецькими купцями — у Каптерева.

Зміст договору 1672 р. між Москвою і Польщею детально викладений у Соловйова, III, т. XII, розд. I, стор. 404 і далі. Оригінал— Полное собрание законов, т. I, № 513.

Лекція XLVII

Основна думка Ключевського у питанні про походження і складення Соборного уложення, якому присвячена лекція, може бути виражена такими ж його словами: «Безсумнівно, заколоти (1648 р.), не будши первісною причиною ровпочатої кодифікаційної роботи, проте, відбилися на її ході: урядовий переляк віпсував справу» (стор. 143).

До стор. 113. Відзив у «Псковском летописце» про царювання Михаїла — див. «Поли. собр. русск. летоп.», V, стор. 65, «Прибавления к псковским летописям».

У статті 98 Судебника 1550 р. сказано: «А которые будут дела новые, а в сем Судебнике не написаны, а как те дела с государева доклада и со всех бояр приговору вершатся, и те дела в сем Судебнике приписывати».

Деякі указні книги приказів — див. Владимирського - Будагова «Хрестоматія по истории русского права», вищ. III (Уставная книга Разбойного приказа, книга приказа Холопьего суда, Ведомства назначев, Земского и Поместного приказов). Указна книга Помісного приказу надрукована також В. І. Сторожевим в VI т. «Описания документов и бумаг Моск. арх. мин. юстиции».

До стор. 115. Відзвів Котошихіна про царя Михаїла — див. «О России в царствование Алексея Михайловича», вид. 4, стор. 126.

До стор. 116. Народні відзиви про Олексія Михайловича вяті в розшукової справи Савинки Корепіна (ГАФКЭ, «Прик. дела старых лет», 1649, № 49), надруковані К. В. Базілевичем (див. дал. прим.).

Найважливіші документи про Московський і інші заколоти 1648 р. видані в збірнику «Городские восстания в Московском государстве в XVII ст.», складеному професором К. В. Базілевичем, М., 1936.

До стор. 116. Відзвів Нікона про те, що Собор 1648 — 1649 рр. був скликаний «боязни ради...»

До стор. 116. Приговор 16 липня 1648 р. і вся подальша зовнішня історія складання Уложення викладені за текстом вступної частини Соборного уложення.

До стор. 119. Про укавні книги приказів, згадуваних Ключевським, див. стор. 139.

Литовський статут надрукований: 1 - ий, 1529 р., — в т. XVIII «Временника Общ. ист. и др. росс.», 2 - ий, 1566 р., — там же, т. XXIII; 3 - ий, 1588 р. — там же, т. XXIII.

До стор. 124. Слова: «Московского государства всяких чинов людям от большего и до меньшого чину суд и расправа была во всяких делах всем равна» — у вступній частині Уложення.

До стор. 125. Наведені слова в X розд. Уложення вяті із статті 1 - ої цього розділу.

Лекція XLVIII

Лекція складена, головно, спираючись на законодавчий матеріал указних книг приказів, на Уложення і на пізніші законодавчі постанови, що ввійшли в перші три томи Повної збірки законів. Значно використаний автором також твір Котошихіна.

До стор. 134. Характеристика приказу «государевых Тайных дел», що існував при царі Олексії Михайловичі, складена до докладного вивчення архівної спадщини цього приказу. Ключевський спирається переважно на звістки про нього, що їх наводить Котошихін (вид. 4 - е, стор. 52, 85). Справжнє коло відомства приказу Таємних справ і його значення при царі в'ясовані вже далеко пізніше в дослідженні А. І. Заозерського «Царь Алексей Михайлович», СПб, 1917, вид. 2, під назвою «Царская вотчина XVII в.». Соцэґиз, М., 1937.

Про коло відомства Рахівничого приказу — у Котошихіна, стор. 117.

До стор. 138. Дозвіл приймати в холопи тільки відставних дворян — див. Судебник 1550 р., стор. 81. Закон 1558 р. — див. указну книгу Відомства скарбників (Владимирський - Буданов, «Хрестоматія», вип. III, стор. 20), указ 1/IX 1667 р. приказу Холоп'ячого суду. Про заборону приймати в холопи будьяких дворян і дітей боярських говорять Уложення, розд. XX, стор. 4 — 3.

До стор. 140. Йдеться про ст. 97 Судебника.

Лекція XLIX

В лекції XLIX Ключевський переходить до аналізу стану експлуатованих груп населення XVII століття, що включають холопів і селян. В цій лекції він користується, головно, тими джерелами, на яких побудовані розділи II — IV його спеціального дослідження «Подушная подать и отмена холопства в России» (збірник «Опыты и исследования», стор. 336 — 416) і розділи II і III іншого дослідження — «Происхождение крепостного права» (там же, стор. 225 — 341).

До стор. 144. Про служили кабаля — див. Судебник 1550 р., ст. 78. Указ 1560 р. — див. указну книгу Відомства скарбників, XVI (Владимирський - Буданов, «Хрестоматия по истории русского права», III, стор. 26 — 27) і «Акты исторические», I, № 154 і 221.

До стор. 145. Звістка Флетчера про право кредитора продавати членів сім'ї боржника — див. «О государствене русском», СПб, 1905, розд. X, стор. 59. Та ж звістка наведена Ключевським в дослідженні про походження кріпосного права («Опыты и исследования», стор. 239).

До стор. 146. Указ 25 квітня 1597 р. — див. указну книгу приказу Холоп'яго суду, I (Владимирський - Буданов, «Хрестоматия», т. III, 86. Книга надрукована в «Акт. исторических», I, № 221; II, № 44, 63, 85; III, № 92).

До стор. 147. Відзвів Авраамія Паліцина — див. «Русск. ист. библ.», XIII, стор. 482 — 483 і 981 — 982.

До стор. 155. Указ Василя Шуйського 1607 р. — див. у Татищева. Указ 1641 р. про подовження строку розшуку втікачів до 10 років — «Акты исторические», III, № 92, XXIII. Наказ про перепис 1646 р. — див. «Акты Археогр. эксп.», т. IV, № 14.

До стор. 161. Думка Посошкова, що «Поміщики своїм селянам не вічні володільці», — див. «О скудости и богатстве», вид. Погодіна (М., 1842), стор. 183.

Лекція I

Історія земських соборів в XVII ст., розвиток якої Ключевський виводить з утворення сословій, становить головний зміст лекції, будучи разом з тим ніби коротким продовженням і закінченням його спеціального дослідження про «Состав представительства на земских соборах древней Руси», доведеного ним тільки до кінця XVI століття (збірник «Опыты и исследования», стор. 417 — 551). В лекції дуже відчувається вплив думок Чичеріна (пор. його «О народном представительстве», М., 1866).

До стор. 169. Грамота з осудом з Розрядного приказу — Латкін, «Материалы по истории земских соборов», стор. 80.

До стор. 174. Пропозиція уряду на Соборі 1634 р. — з «Собр. гос. грам. и догов.», III, № 99 (також стор. 255, 261).

Дії Собору 1642 р. — «Собр. гос. грам. и догов.», III, № 113. Виклад див. у Соловйова, II, т. IX, розділ IV, стор. 1254 — 1259.

До стор. 175. Вимагання 600 тисяч карбованців від Строганових Собором 1616 р. — див. «Акты Археогр. эксп.», III, № 81.

До стор. 182. Просьба англійського уряду в 1617 р. про дозвіл англійським купцям їздити Волгою в Персію була формульована Джоном Меріком в його переговорах в московськими боярами. Переговори у цій справі викладені в Соловйова, II, т. IX, розд. I, стор. 1125 — 1126.

Лекція II

Лекція II містить аналіз історії фінансів і оподаткування. У багатьох місцях її відчувається відбиток спеціальних досліджень у цих питаннях, які в'явилися на початку 90 - х років XIX ст., а саме книги Лаппо - Данілевського «Организация прямого обложения в Московском государстве со времен смуты до эпохи преобразования», СПб, 1890, і досліджень Мілюкова «Спорные вопросы финансовой истории Московского государства», СПб., 1892, і «Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII в. и реформа Петра Великого», СПб., 1892, перший розділ якого присвячений економічному стану Московської держави в XVII ст.

До стор. 187. Кошторисні списки 1631 р. Про кошторисні списки — див. Лаппо - Данілевського «Организация прямого обложения», СПб., 1890, стор.

272 — 273; Мілюкова «Спорные вопросы финансовой истории Московского государства», СПб., 1892, стор. 151 — 153, і його ж «Государственное хозяйство России», СПб., 1892.

Звістка Рейтенфельса про військовий парад — «Сказание Рейтенфельса вел. герцогу Тосканскому», М., 1886, пер. Станкевича, стор. 128 (кн. III, розділ III).

До стор. 187. Звістка Котошихіна про відсутність військового строю у дворянської кінноти і в кінних ополчень інонаціоналів Поволжя — див. Котошихін — стор. 130, 131. Основні дані про військо також викладені за Котошихіним.

До стор. 188. «О росписи ратным людям» 1681 р. відомості взяті в Мілюкова, «Государственное хозяйство России», стор. 38.

До стор. 194. Звістка про те, що Ф. М. Ртіцев був головним ініціатором випуску мідних грошей, іде від Майрберга (див. «Путешествие в Московию», 1874, стор. 200). Докладно питання про мідні гроші висвітлене в найновішому дослідженні К. В. Базілевича («Денежная реформа Алексея Михайловича», «Иzv. Академии наук СССР», ИОН, 1935, № 3).

До стор. 197. Про живущу четверть — див. Лаппо - Данілевського «Организация прямого обложения», СПб., 1890, стор. 245 — 256, Мілюкова «Спорные вопросы финансовой истории Московского государства», СПб., 1892, стор. 115 — 119 і його ж «Государственное хозяйство России», стор. 13 — 15.

До стор. 202. Про зарахування задворних людей в тягло (див. Мілюкова «Спорные вопросы финансовой истории Московского государства», стор. 83 — 88). Підсумки перепису 1678 р. надруковані Мілюковим — «Государственное хозяйство России», стор. 202.

До стор. 204. Про діяльність земського собору 1614 р. див. Латкіна, «Земские соборы», стор. 150.

До стор. 205. Думка Рейтенфельса про московські податки — див. «Сказание герцогу Тосканскому о Московии», кн. II, розділ 19 (М., 1906, пер. Станкевича).

До стор. 206. Дані про прибутки Московської держави, що їх наводить Невілл, — див. його твір «Relation curieuse et nouvelle de la Moscovie. La Naue 1696», російський переклад А. І. Браудо «Записки де ла Невилля о Московии 1689 г.» в «Русск. Старине», 1891, № 9 і 11. Котошихін дає суму прибутків окремо по приказах. Підрахунок їх дає Ключевський, «Роспись доходов 1680 г.», — див. у Мілюкова «Государственное хозяйство России...», стор. 74' — 79 і 549 — 577.

Лекція LII

У своєму курсі Ключевський обходить мовчанкою великі повстання XVII ст., наприклад, повстання Раїна, про яке тільки мимохідь згадує в лекції LII (стор. 209 і 233), і також мимохідь торкається московських повстань 1648 і 1662 рр. Спостереження над невдоволеннями, що широко розбулися в XVII столітті, він обмежує дуже вузьким колом, виводячи, як приклади, кілька окремих осіб.

Матеріал для характеристики князя Ів. Андр. Хворостініна взятий в указу царя Михайла і патріарха Філарета про прощення Хворостініна («Собр. гос. грам. и догов.», III, № 90).

В основу характеристики діяльності Нікона покладені: Соловйов, III, т. XI, розділ IV, стор. 209 — 272, книга Гіббенста «История исследования дела патриарха Никона» (2 т., СПб., 1882 — 1884), «История русской церкви» митрополита Макарія, т. XII, твір Каптерева «Никон и его противники в деле исправления церковных книг» і біографія Нікона, написана його кліриком Шушеріним, «Известия о рождении, воспитании и житии святейшего Никона, патриарха всея Руси» (М., 1871) і із «Материалов по истории раскола», вид. Субботіним.

Відомості про Котошихіна заповичені переважно в послідовних передмов до перших видань його твору, відтворених і в четвертому виданні 1906 р., і безпосередньо в твору самого Котошихіна.

Основний твір Кріжаніча «Разговоры о владательству», або «Политичные думы», виданий під назвою «Русское государство в половине XVII в.» П. А. Бессоновым в додат. до № 1 журналу «Беседа» за 1859 р. і окремо, М., 1860; спеціальне дослідження Белокурова про Кріжаніча було надруковане в «Чт. Общ. ист. и др. росс.» за 1893 р. і окремо.

До стор. 208. Звістка про царевича Дмитрія Михайловича і його отруєння взяті в твору Котошихіна (вид. 4 - е, стор. 4).

Лекція LIII

У цій лекції Ключевський крім власних спостережень і досліджень міг використати деякі спеціальні дослідження, зокрема, працю Д. Цветаєва «Протестанты в России» (дані про Німецьку слободу), праці академіка Тіхонравова про театр «Начало русского театра» і «Первое десятилетие русского театра» (Твори, т. II) і працю П. П. Пекарського «Наука и литература при Петре Великом».

До стор. 229. Відзиви Івана Тимофєєва (див. «Русск. ист. библ.», т. XIII, стор. 261 — 266 і 463).

До стор. 233. Запрошення Олеарія на руську службу — див. «Собр. гос. грам. и догов.», III, № 110.

До стор. 235. Звістки Олеарія про Німецьку слободу: LXV (кн. III, розд. 32, пер. Ловягіна, СПб, 1906, стор. 343 — 351). Звістки Мейєрберга «Путешествие в Московію», стор. 177.

До стор. 236. Звістка Ліхачова про спектакль у Флоренції взята із ста-тейного списку посольства, що його Соловйов виявив серед документів кол. Московського архіву Міністерства іноземних справ. Див. Соловйова, III, т. XII, розд. IV, стор. 540, 541.

Про «Негораздое устройство» будинків у Москві — у Котошихіна, стор. 147 (вид. 4 - е).

До стор. 237. Звістка про музику за столом царя Олексія, див. у Пекарського, «Наука и литература при Петре Великом», СПб, 1863.

До стор. 238. Про спектаклі при дворі царя Олексія, див. вказані вище твори Тіхонравова і Пекарського.

До стор. 243. Про діяльність Ф. М. Ртіщева див. прим. до лекції LVI.

До стор. 245. Звістки про руського посланика в Польщі Тяпкіна і його сина взяті в Соловйова, III, т. XII, стор. 500 і 516.

Лекція LIV

В лекції LIV і наступній за нею LV Ключевський спинається на реакції проти західного впливу і в цьому зв'язку на розколді. Обидві ці лекції Ключевський, за його власними словами, особливо докладно читав у Московській духовній академії, тоді як в університетському курсі він значно скорочував їх, а іноді і вовсім випускав, так само як він це робив щодо лекцій XXXIV — XXXVI про монастирі (див. примітки до II тома). Лекції LIV і LV у значній мірі ґрунтуються на церковно-історичних матеріалах, глибоким знавцем яких був Ключевський.

До стор. 246. Виклад слідчої справи про Луку Голосова і його товаришів взятій повністю у Соловйова, II, т. X, розд. II, стор. 1525.

До стор. 255. Послання митрополита Філіппа I новгородцям в 1471 р. — див. «Акты исторические», I, № 280, 291; Соловйов, I, т. V, розд. I, стор. 1369.

До стор. 255. Послання псковського ченця Філофея до великого князя Василя Івановича — див. Малініна «Старец Елизарова монастиря Филофей и его послания» (Київ, 1901) і Дьяконова «Власть московских государей», СПб., 1889.

До стор. 255. Дані про життє Антонія Римлянина — у Ключевського, «Древнерусские жития святых как исторический источник», М., 1871, стор. 306 і далі, і «Первая новгородская летопись» («Поли. собр. русск. летоп.», III, стор. 4 — 6).

Оповідь про тіхвінську ікону, очевидно, взята з рукописного матеріалу. Слова константинопольського патріарха Ієремії, звернені в 1589 р. до царя Федора Івановича, викладені в Уложенній грамоті про заснування патріаршества в Росії, «Собр. гос. грам. и догов.», II, № 59.

До стор. 260. Характеристика Нікона спирається на джерела, згадані у прямиках до лекції LII.

Лекція LV

Загальні зауваження — див. лекцію LIV.

До стор. 266. Грамота про заснування в Росії патріаршества надрукована в «Собр. гос. грам. и догов.», II, № 59.

До стор. 267. Слова Аввакума про розпорядження Нікона про поклони — див. прим. до лекції LII.

До стор. 268. Дії церковного Собору 1666 — 1667 рр. — «Собр. гос. грам. и догов.», IV, № 52 — 53.

До стор. 271. Соловецкая челобитная — див. Соловйов, III, т. XI, розділ IV, стор. 206 — 207.

До стор. 272. Слова Аввакума «Ох, бідна Русь...» — в «Жития Аввакума», вперше виданого Н. С. Тихонравовим у 1898 р., перевиданого Бороздіним у додатку до дослідження «Протопоп Аввакум».

Розмова Аввакума із вселенськими патріархами на Соборі 1666 — 1667 рр. — див. у матеріалах Субботіна.

Лекція LVI

Лекції LVI — LVIII присвячені характеристиці головних політичних діячів другої половини XVII ст. — «представительных типических лиц» епохи, за термінологією Ключевського. Характеристика Олексія Михайловича ґрунтується, головню, на збереженому широкому листуванні Олексія Михайловича приватного і інтимного характеру, в якому виявляється з достатньою яскравістю його характер як людини. Листи царя Олексія видані П. Бартевським під назвою «Собрание писем царя Алексея Михайловича», М., 1856, і в «Письма русских государей», в. V. М., 1896.

Текст більшості листів, що їх наводить Ключевський, і загальна оцінка характеру царя, схожа в оцінкою самого Ключевського, але менш яскрава, дані в Соловйова, III, т. XII, розд. V, стор. 605 — 613.

Характеристика Ртищева ґрунтується на його «Житии», надрукованому Н. І. Новіковим в т. XVIII «Древней российской вивлиофики» у 80 - х роках XVIII ст. Ртищеву присвячена значна частина спеціальної статті Ключевського «Добрые люди древней Руси», надрукованої спочатку в «Богословском вестнике» за 1892 р., № 1, а потім у II томі збірника статей. Характеристика Ордіна - Нащокіна ґрунтується на уважному аналізі його службової кар'єри, на аналізі практичних заходів, що він проводив, і на його листах та доповідних записках цареві. Цей матеріал в основному наведений в «Истории России» Соловйова, який брав його з архіву і наводив довгі виписки з оригінальних рукописних текстів. З деяких даних можна думати, що Ключевський і сам переглядав відповідні архівні документи.

Характеристика В. В. Голіцина ґрунтується, головнo, на звістках про Голіцина, поданих іноземцем Невіллем (див. прим. до стор. 206), і почасті на записках петровського дипломата князя Б. І. Куракіна «Гистория о царе Петре Алексеевиче» («Архив князя Куракина», I, стор. 40 і далі, СПб., 1890).

До стор. 282. «Лист до одного з своїх возвод»: йдеться про лист царя, написаний в 1668 р. бояринові князю Григорію Семеновичу Куракіну (див. Соловйов, III, т. XII, розд. V, стор. 606). Не відмічені окремо листи — див. у «Собрании писем», виданих Бартевним.

До стор. 283. Інцидент в Іллею Дан. Мілославським викладений Соловйовим (III, т. XII, розд. V, стор. 605, 606). Основне джерело Мейєрберг «Путешествие в Московію», стор. 168 — 169.

До стор. 284. Лист до скарбника Савина Сторожевського монастиря Микити надрукований у Соловйова, III, т. XII, розд. V, стор. 608 — 609.

До стор. 284. Відзвів Мейєрберга про царя Олексія «Путешествие в Московію», стор. 115.

До стор. 285. Утешительное письмо к Одоевскому — Соловйов, III, т. XII, розд. V, стор. 609 — 610.

До стор. 285. Утешительное письмо к Ордину - Нащокину — Соловйов, III, т. XI, розд. I, стор. 67 — 69.

До стор. 289. Відзвів Мейєрберга про Ртищева — «Путешествие в Московію», стор. 69; думка українців про Ртищева — Соловйов, III, т. XI, розд. II, стор. 105; «Крепче иных ближний окольный Фед. Мих. Ртищев» — Соловйов, III, т. XI, розд. III, стор. 173. Ртищеву присвячена значна частина статті Ключевського «Добрые люди древн. Руси» (II вб. статей).

Лекція LVII

До стор. 296. Листи Ордіна - Нащокіна до царя Олексія наведені у Соловйова, II, т. X, розділ IV, стор. 1078; III, т. XI, розд. I, стор. 59, 63, 70 — 72; розд. III, стор. 171 — 174.

До стор. 297. Твір Коллінса — «Русский вестник», 1841, № 7 — 9 і «Чт. Общ. ист. и др. росс.», 1846.

До стор. 297. Дипломатичні ідеї Нащокіна — див. Соловйов, III, т. XI, розд. III, стор. 161 — 162, 170 — 174.

До стор. 301. Лист цареві в Кукейноса (Царевичева - Дмитриева города) — див. Соловйов, II, т. X, розділ IV, стор. 1707 — 1709.

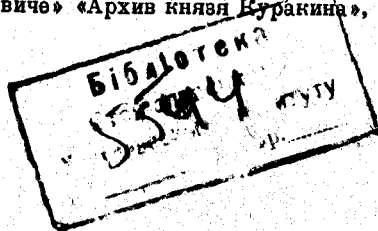
До стор. 302. Пеновський устрій детально викладений у Соловйова, III, т. XIII, розд. I, стор. 716 — 722.

До стор. 305. Новоторговий статут — див. Полное собрание законов, I, № 408, 2IV 1667, «Собр. гос. грам. и догов.», IV, № 55.

Лекція LVIII

До стор. 310. Невілль був у Москві в 1689 р.; про його записки див. прим. до лекції LI.

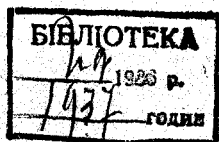
До стор. 311. Відзвів князя Б. І. Куракіна про час правління Соф'ї і Голіцина (див. «Гистория о царе Петре Алексеевиче» «Архив князя Куракина», т. I, СПб., 1890, стор. 50).

ЗМІСТ

ЛЕКЦІЯ ХLI. IV період. — Головні факти. — Їх співвідношення. — Зовнішня політика і внутрішнє життя. — Загальний хід справ. — Ріст політичної свідомості. — Початок смуту. — Кінець династії. — Цар Федір. — Б. Годунов. — Борис на престолі. — Чутки і погослки про Бориса. — Самозванство	3—23
ЛЕКЦІЯ ХLII. <i>Послідовне згодження в смуту всіх класів суспільства</i> . Цар Борис. — Лжедимитрій I. — В. Шуйський. — Підхресний запис В. Шуйського. — Його характер і походження. — Його політичне значення. — Друга верства правлячого класу вступає в смуту. — Договір 4 лютого 1610 р. — Московський договір 17 серпня 1610 р. — Провінціальне дворянство і земський приговор 30 червня 1611 р. — Участь нижчих класів у смуті	24—41
ЛЕКЦІЯ ХLIII. Хід смуту. — Держава — вотчина. — Вибірний пар. — Тягловий лад держави. — Суспільний розбрат. — Самозванство. — Висновки. — Друге ополчення. — Обрання Михайла. — Романови	42—56
ЛЕКЦІЯ ХLIV. <i>Наближені наслідки смуту</i> . Нові політичні поняття. — Їх вияви. — Правлячий клас. — Розладнання місництва. — Цар і боярство. — Боярська дума і земський собор. — Спрощення верхньої влади. — Боярська спроба 1681 р. — Земські собори XVII ст. — Розорення. — Настрія суспільства	57—77
ЛЕКЦІЯ ХLV. <i>Зовнішня становище Московської держави після смуту</i> . Завдання зовнішньої політики. — Західна Русь. — Управління. — Русько-литовське і польське дворянство. — Міста. — Люблінська унія. — Наслідки унії. — Заселення степової України. — Походження козацтва. — Малоросійське козацтво. — Запоріжжя	78—95
ЛЕКЦІЯ ХLVI. Моральний характер козацтва. — Козаки за віру й народність. — Розбрат у козацтві. — Малоросійське питання. — Балтійське питання. — Східне питання. — Європейські відносини. — Значення зовнішньої політики	96—110
ЛЕКЦІЯ ХLVII. <i>Коливання у внутрішньому житті Московської держави XVII ст.</i> — Два ряди нововведень. — Потреба в абірних законів. — Занолот 1648 р. — Приговор 16 липня. — Складення абірних законів. — Джерела. — Участь соборних виборних. — Способи складання. — Значення Уложення. — Нові ідеї. — Новоуказні статті	111—127
ЛЕКЦІЯ ХLVIII. <i>Місце управління</i> . Возводи. — Губні старости. — Доля земських установ. — Окружні розряди. — Зосередження центрального управління. — Прикази Рахманничих і Таємних справ. — Склад суспільства. — Утворення сословій. — Служалі люди. — Посадське населення. — Закладчина	128—141
ЛЕКЦІЯ ХLIX. <i>Володільницькі селяни</i> . Види неповного холопства. — Кабальне холопство. — Указ 1597 р. — Зближення позачкового селянства і кабального холопства. — Задворні люди. — Кріпосний селянський запис. — Його походження. — Його умови. — Держава і землевласники. — Снасування урочних літ. — Кріпани за Уложенням. — Селянські животи. — Податня відповідальність за кріпаків. — Відмінності між селянством і холопством	142—162
ЛЕКЦІЯ L. Пани і кріпаки. — Кріпосне право і земський собор. — Суспільний склад соборів XVII ст. — Чисельний склад. — Вибори. — Хід справ на соборах. — Їх політичний характер. — Умови їх неміцності. — Земська дума в торгових класах. — Розпад соборного представництва. — Що зробив собор. — Огляд сказаного	163—185
ЛЕКЦІЯ LI. За'язок явищ. — Військо і фінанси. — Окладні прибутки. — Гроші дані і обочі. — Спеціальні податки. — Писцеві книги. — Нескладний	

збір.— Сіль і тютюн.— Міські кредитні гроші.— Живуща четверть.— Тяглий двір і переписні книги.— Сословна розкладка прямих податків.— Фінанси і земство.— Тягло задворних.— Розподіл народної праці.— Надзвичайні податки.— Розпис 1680 р.	186—206
ЛЕКЦІЯ LII. Причини невдоволення.— Його вияви.— Князь І. А. Хворостинин.— Патріарх Нікон.— Григорій Котошихін.— Юрій Крижанів.— Крижанів про Росію.— Значення його міркувань	207—223
ЛЕКЦІЯ LIII. Початок західного впливу. Чому він почався в XVII ст.— Його відношення до грецького.— Два напрями.— Поступовість впливу.— Подми іноземного строю.— Заводи.— Помисли про флот.— Мисль про народне господарство.— Нова Німецька слобода.— Європейський комфорт.— Мислі про наукове знання.— Перші провідники західного впливу.— Б. Славинецький і А. Сатановський.— Початки шкільної освіти.— С. Полоцький	224—245
ЛЕКЦІЯ LIV. Початок реакції західному впливові. Протест проти нової науки.— Церковний розкол.— Повість про його початок.— Думки про його походження.— Сила релігійних обрядів і текстів.— Її психологічна основа.— Русь і Візантія.— Затмарення вселенської ідеї.— Переказ і наука.— Національно-церковна зарозумілість.— Державні нововведення.— Патріарх Нікон	246—261
ЛЕКЦІЯ LV. Становище церкви.— Ідея вселенської церкви.— Нововведення.— Сприяння Нікона розколові.— Латинобоязнь.— Візантія перших старообрядців.— Огляд сказаного.— Народно-психологічний склад старообрядництва.— Розкол і освіта.— Сприяння розколу західному впливові	262—278
ЛЕКЦІЯ LVI. Цар Олексій Михайлович.— Ф. М. Ртицев	279—291
ЛЕКЦІЯ LVII. А. Л. Ордин-Нащокин.— Ртицев і Ордин-Нащокин	292—307
ЛЕКЦІЯ LVIII. Князь В. В. Голіцин.— Князь В. В. Голіцин і Ордин-Нащокин.— Підготовка і програма реформи.	308—318
ПРИМІТКИ до тома III	319—329

НБ ПНУС

5944